

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**ÜÇ MESCİD İLE İLGİLİ RİVAYETLER VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hande Nuran ALPARSLAN

İstanbul

Temmuz-2019

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

ÜÇ MESCİD İLE İLGİLİ RİVAYETLER VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hande Nuran ALPARSLAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Özcan HIDİR

İstanbul
Temmuz-2019

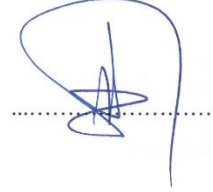
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Özcan HIDİR

Üye Doç. Dr. Ebubekir SİFİL

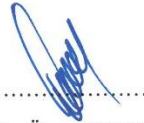

Üye Dr. Öğr. Üyesi Veysel AKKAYA

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Ömer ÇAHA
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Üç Mescid İle İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

İmza
Hande Nuran Alparslan

ÖNSÖZ

Kudüs, dünya üzerinde dinî ve sosyo-kültürel açıdan, geçmişten bugüne önemini her daim koruyan bir şehir ve bölgedir. Temelinde ilâhî kaynaklı dinler olan Yahudilik ve Hristiyanlık'ta olduğu gibi, bu dinlerin bozulmamış hali, tamamlayıcısı ve tevhidin son mührü olan İslâm'da da, Müslümanların ilk kıblesi olarak Kudüs'ün önemi devam etmiş, Kur'ân-ı Kerîm ve pek çok hadiste Kudüs'ün önemi ve kudsiyeti doğrudan vurgulanmıştır.

Sünnet-hadislerde Kudüs'ün önemi ve faziletine dair rivayetlerden belki de en önemlisi, çalışmamızın da konusunu teşkil eden “*Üç meşcid dışında başka meşcide yolculuk yapılmaz: Meşcid-i Harâm, Ben'im meşcidim (Meşcid-i Nebevî) ve Meşcid-i Aksâ*” rivâyetidir. Bu araştırmamızda biz, “üç meşcid hadisi” olarak nitelediğimiz – ki “ibadet kastıyla yolculuk yapılacak üç meşcid” olarak da nitelenebilir- bu hadis-rivayeti, ilgili iddiaları da göz önüne alarak, hadis tekniği açısından değerlendirmeye çalıştık.

Araştırmamız bir “giriş” ve iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Giriş'te araştırmanın konusu, metodu, kaynakları (özel-genel) ve bazı kavramlar üzerinde durduk. Daha sonra, kavramlar başlığı altında, çalışmamızın temelini oluşturan “üç meşcid” rivâyetinin muhtevâsında yer alan “Meşcid-i Aksâ” ismi ve ilgili diğer isimler hakkında bilgi verdik.

Birinci bölümde, ise Kudüs'ün coğrafi yapısı, tarih boyunca aldığı muhtelif isimleri ve “prehistorik dönem”den bugüne Kudüs'ün tarihi ile Meşcid-i Aksâ'nın inşa sürecine yer verdik. Daha sonra, Kur'ân-ı Kerîm'de Meşcid-i Aksâ ve Kudüs'ün doğrudan zikredildiği ve dolaylı bir şekilde işaret edildiği âyetleri ele aldık. Kudüs ile ilgili hadisler-rivayetlere genel anlamda yer verdik.

İkinci bölümde, çalışmamızın esasını oluşturan “üç meşcid” veya “üç meşcide yolculuk” olarak isimlendirebileceğimiz hadisin, tasnif dönemi hadis kaynaklarındaki rivayetlerinin tahririni yaptıktan sonra, “üç meşcid” hadisinin farklı kaynaklardaki ufak lafız farklarıyla nakledilmiş bazı metinlerini zikredip değerlendirdik. Bunun yanı sıra üç meşcid hadisi çerçevesinde ele alabileceğimiz ve konuyla ilgili değerlendirmelerde de genelde işaret edilen “bir meşcid”, “iki meşcid”

ve “dört mescid” rivâyetlerinin de metinlerini zikrettik. Daha sonra da genel bir değerlendirme yaptık. Bütün bunların ardından ise, konuyla ilgili Müslüman araştırmacıların ve oryantalistlerin üç mescid rivâyeti ve muhtevasına dair temel bazı iddialarını ele aldık. yaptık. Son olarak ise bu iddialara mümkün olduğunca cevap vermeye gayret ettik.

Çalışmamızın hazırlanmasında yardımını esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Özcan Hıdır hocama öncelikle çok teşekkür ederim. Çalışmamın jüri üyeleri olan Doç. Dr. Ebubekir Sifil ve Dr. Öğr. Üyesi Veysel Akkaya hocalarıma da ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Malezya’da kendisinden hadis ilmi-teknîği hususunda ve çalışmamın bazı bölümleri ile ilgili istifade ettiğim Prof. Dr. Ebü'l-Leys Haydarabâdî hocama, bazı İngilizce ve Arapça metinlerin tercümesinde desteğini esirgemeyen Arzu Dursun ve Azize Gül’e de teşekkür ederim.

Herşeyin olduğu gibi, anlamaya ve anlatmaya çalıştıklarımızın da en doğrusunu bilen Cenâb-ı Hak’tır. Gayret bizden tevfiğ Allah’tandır.

Hande Nuran ALPARSLAN
İstanbul, 2019

ÖZET

ÜÇ MESCİD İLE İLGİLİ RİVAYETLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hande Nuran ALPARSLAN

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Özcan HIDİR

Temmuz 2019, 187 sayfa

Bu çalışmada üç mescid rivâyetlerinin tasnif dönemi hadis kaynaklarındaki tahrici yapılarak, bu rivâyetler hadis ilmi açısından değerlendirilmiştir. Mescid-i Aksâ ve Kudüs çevresinde şekillenen üç mescid hadisinin sıhhatine yönelik ithamlar başta olmak üzere, Mescid-i Aksâ'nın yeri ve Kudüs'ün İslâm'daki konumuna dair iddialara cevap verilmiştir. Rivâyetlerin isnadları sıhhati hakkındaki bilgiler ortaya konulmuştur. Üç mescid hadislerinin ufak lafız farklarıyla rivâyet edildiği tesbit edilerek, bu lafız farklarının rivâyetin mânâsı hakkında bir değişikliğe sebep olmadığı, aksine rivâyeti anlamak ve hüküm çıkarmak noktasında açıklık getirdiği görülmüştür. Hadiste geçen mescidlerin (Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ) faziletine işaret edilmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadiste geçen Mescid-i Aksâ ile Kudüs'teki mescide işaret ettiğine dair deliller âyet, hadis ve son olarak da tarihî bilgiler çerçevesinde ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: “Üç mescid”, “Kudüs”, “Mescid-i Aksâ”, “rivayet”, “değerlendirme”

ABSTRACT
NARRATION AND THE EVALUATION RELATED TO THE THREE HOLY
MASJIDS

Hande Nuran ALPARSLAN

Master, Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Özcan HIDIR

July 2019, 187 pages

In this research, the classification period of Hadith related to the three Holy Mosques the taking into consideration the destructive hadith sources. The hadiths in the research were evaluated in terms of hadith science and the hadiths regarding the three masjids answer the allegations formed around the Masjid al-Aqsa and Jerusalem. The authentic interpretation of the hadith narratives and the allegations, which raised are discusses. It is that the narratives narrated with small word differences and these word differences did not cause any change about the meaning of the narration but in contrary, this clarified the point of understanding and making judgments about the narration. In the hadith, the virtues of the masjids (Masjid al-Haram, Masjid al-Nabawi and Masjid al-Aqsa) are pointed out by Prophet's (Peace Be Upon Him - PBUH) the evidence that pointed to masjid Al-Aqsa together with Jerusalem as this is supported in hadith and verses and finally presented in the framework of historical information.

Key words: “Three masjids”, “al-Quds”, “Masjid al-aqsa”, “narration”, “evaluation”.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY.....	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU, KAYNAKLAR VE KAVRAMLAR..1

1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Metodu.....	1
3. Araştırmanın Kaynakları.....	2
3.1. Özel Kaynaklar.....	3
3.2. Genel Kaynaklar.....	5
4. Kavramlar.....	7
4.1. Beytü'l-makdis (Beytü'l-mukaddes)/Kudüs.....	8
4.2. İliyâ.....	10
4.3. Mescid-i Aksâ.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

KUDÜS - MESCİD-İ AKSÂ'NIN TARİHİ VE İLGİLİ ÂYETLER –

HADİSLER.....	14
1.1. Kudüs - Mescid-i Aksâ'nın tarihi.....	14
1.1.1. Kudüs'ün coğrafi konumu.....	14
1.1.2. Tarihte Kudüs'e verilen muhtelif isimler.....	17
1.1.3. Kudüs'ün tarihi.....	21
1.1.3.1. Kudüs'te prehistorik dönem, Kenanlılar ve İbrânîler.....	22
1.1.3.2. Kudüs'te Asur ve Bâbil hâkimiyetleri.....	28
1.1.3.3. Pers, Büyük İskender ve Roma'nın Kudüs hâkimiyetleri.....	30
1.1.3.4. Kudüs'ün Müslümanlarca birinci fethi ve haçlı seferleri.....	38
1.1.3.5. Kudüs'ün Müslümanlarca ikinci fethi ve kaos dönemi.....	40

1.1.3.6. Beytü'l-makdis'in tarihi.....	46
1.2. Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili âyetler ve hadisler.....	49
1.2.1. Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili âyetler.....	50
1.2.1.1. Kur'an'da "Mescid-i Aksâ" isminin doğrudan/açık bir şekilde geçtiği yerler.....	51
Âyetlerde Kudüs'ün bölge olarak sınırlandırılması ve tavsifi.....	53
1.2.1.2. Kur'an'da dolaylı olarak Kudüs'e işaret eden âyetler.....	58
1.2.1.3. Kur'an'da müphem olarak Kudüs'e işaret eden âyetler.....	72
1.2.2. Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili hadisler.....	76
1.2.2.1. İsrâ ve Mi'râc.....	76
1.2.2.2. Kible değişikliği.....	78
1.2.2.3. Yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid.....	79
1.2.2.4. Mescid-i Aksâ' da yapılan ibâdetin fazileti.....	80
1.2.2.5. Deccâl ve kıyamet.....	82

İKİNCİ BÖLÜM

"ÜÇ MESCİDE YOLCULUK" RİVÂYETİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	84
2.1. Üç mescid hadisinin kaynaklardaki rivâyetleri.....	84
2.1.1. Üç mescit rivâyet(ler)i.....	87
2.1.1.1. Buhârî rivâyet(ler)i:.....	87
2.1.1.2. Müslim rivâyet(ler)i:.....	88
2.1.1.3. Ebû Dâvûd rivâyeti:.....	89
2.1.1.4. Nesâî rivâyet(ler)i:.....	89
2.1.1.5. İbn Mâce rivâyeti:.....	91
2.1.1.6. Mâlik b. Enes rivâyeti:.....	92
2.1.1.7. Abdürrezzâk rivâyeti:.....	93
2.1.1.8. Taberânî rivâyet(ler)i:.....	94
2.1.1.9. Tahâvî Rivâyeti:.....	95
2.1.2. Diğer rivâyetler.....	96
2.1.2.1. İki mescid rivâyeti:.....	96
2.1.2.2. Tek mescid rivâyeti:.....	96
2.1.2.3. Dört mescit rivâyeti:.....	96
2.2. "Üç mescide yolculuk" rivâyetlerinin değerlendirilmesi.....	97

2.2.1. Rivâyetlerin metin ve sened açısından değerlendirilmesi	98
2.2.1.1. Rivâyetlerin senedleri ve sıhhati.....	98
a. Bazı rivâyetlerin sahâbe mürseli ve hükmen merfû oluşu.....	102
b. Hadisin bazı varyantlarının birleşik rivâyet olması.....	103
c. Rivâyetlerdeki lafız farkları.....	107
d. Hadislerin maktûb oluşu.....	108
e. Hadisin bazı rivâyetlerinin “idrâc” görüntüsü vermesi.....	109
2.2.2. Rivâyetlerin muhtevâ ve mânâ açısından değerlendirilmesi.....	110
2.2.2.1. Üç mescide yolculuk hadisinin mânâsı.....	110
2.2.2.2. Üç mescidin fazileti ve diğer mescidlere tercih sebebi.....	113
2.2.2.3. Üç mescide yolculuk hadisinden çıkarılan fikhî hükümler.....	117
a. Üç mescide yolculuğun meşrûiyeti ve bunlardan başkasına yolculuk etmenin nehiyi:.....	117
b. Üç mescid için yapılan nezrin bağlayıcılığı:.....	119
c. Kabr-i Saadet ziyaretinin şer’i vaziyeti:.....	122
2.3. Üç mescid rivâyetleri ile ilgili iddialar ve değerlendirilmesi.....	124
2.3.1. Rivâyetlerle ilgili iddialar.....	124
2.3.2. Üç mescid rivâyetleri ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi.....	127
2.3.3. İki mescid rivâyeti ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi.....	133
2.3.4. Mescid-i Aksâ ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi.....	146
2.3.4.1. Mescid-i Aksâ’nın ismi ve yeri ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi.....	146
2.3.4.2. Mescid-i Aksâ ve Kubbetü’s-Sahra’nın inşası ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi.....	157
a. Âyette Süleyman Mâbedinden bahsederken mâbedi “mescid” ismiyle zikretmesi:.....	160
b. Mescid-i Aksâ’nın mekansal ve şekil olarak Mescid-i Harâm’a benzemesi:.....	161
c. Mescid-i Aksâ’nın mâhiyeti itibarıyla Mescid-i Harâm’a benzemesi:.....	162
SONUÇ	169
RİVÂYETLERİN ŞEMASI	172
KAYNAKÇA	175

KISALTMALAR

a.s	: aleyhisselâm
b.	: İbn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: hicrî
H.z.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	: miladî
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
ö.	: ölümü
r.a	: radiyallâhu anh
S.	: sayı
s.a.v	: sallallâhü aleyhi ve sellem
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
tsz.	: tarihsiz
çev.	: tercüme eden
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
md.	: madde
m	: metre
km	: kilometre
c.c	: celle celâlühû
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
A.g.e.	: Adı geçen eser
M.Ü	: Marmara Üniversitesi
V.	: Volume (Cilt)

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU, KAYNAKLAR VE KAVRAMLAR

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, Müslümanlarca Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın kudsiyetinin İslâmî literatürde bir isrâiliyat problemi dâhilinde gerçekleşmediğini ve İslâm'ın orijinal kaynaklarından hareketle kudsiyet atfedildiğini “üç mescide yolculuk” rivâyeti ve ilgili diğer rivayetler ışığında ortaya konulmasıdır.

Şunu ifade edelim ki, tarihçi Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) ile başlayan ve günümüzün bazı müsteşrikleri ve araştırmacıları tarafından da ısrarla devam ettirilen Mescid-i Aksâ'nın yeri ve kudsiyeti tartışması, Hz. Peygamber'in (s.a.v) “*Üç mescid dışında başka mescide yolculuk yapılmaz: Mescid-i Harâm, benim mescidim ve Mescid-i Aksâ*”¹ buyurduğu hadisi çerçevesinde ele alınacaktır. Bu meyanda söz konusu “üç mescid” hadisinin rivayetleri ve muhtevası üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

2. Araştırmanın Metodu

Araştırmamızda izlediğimiz metod, öncelikle tasnif dönemi hadis kaynakları çerçevesinde “üç mescide yolculuk” rivayetlerinin tahricini farklı varyantları ile doğru bir şekilde yapmaya çalışmak oldu. Bu farklı varyantlarıyla birlikte, örnek olması açısından üç mescide yolculuk rivâyetlerinin bazı metinlerini çalışmamızda zikrettik. Tahricini yaptığımız rivâyetlerin hadis şerhleri ve ricâl kitaplarından sıhhatini tesbit etmeye çalıştık. Hadis şerhi kitaplarında yazılmış olan tahlil ve

¹ Buhârî, Cezâ'us-sayd, 26. Bu hadisin Buhârî'deki diğer varyantları için bkz. Buhârî, Fazlu's-salât, 1 ve 6, Savm, 67. Ayrıca benzer rivâyetler için bkz. Müslim, Hâc, 95, 74; Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî, Mesâcîd, 37, Cuma, 45; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; İbn Hibbân, *Müsned*, C. 6, 7 (2772).

değerlendirmeler üzerinde durarak mevcut yorumlar ışığında rivâyetin daha iyi izah edilmesi ve anlaşılmasını sağlamaya gayret gösterdik.

Hadis kaynaklarındaki üç mescid rivâyetinin sıhhatini ortaya koyduktan sonra, rivâyette kendisi için yolculuk yapılan üç mescidden biri olarak zikredilen Mescid-i Aksâ ile alakalı müsteşriklerin ve araştırmacıların ortaya attıkları iddiaları ele aldık. Bu iddiaları cevaplarken, başta Kur'ân-ı Kerîm'de Kudüs'le ilgili âyetlerden, Mescid-i Aksâ'nın zikredildiği hadislerden istifade ederek ve isrâiliyyat olarak görülen bilgi-rivayetlerden de mümkün olduğunca kaçınarak, sahih kaynaklardan bilgi verdik. Daha sonra ise, bu iddiaları cevaplandırmada, ilgili konu üzerinde çalışma yapan araştırmacıların iddialara verdikleri cevapları ihtivâ eden tarih kitapları, makale, tez ve çeşitli araştırmalardan faydalandık.

İzlediğimiz metotta dikkat çekmemiz gereken önemli bir diğer husus, birçok kaynağın Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın tarihini ele alırken, Kudüs ile ilgili bilgiye ulaşmada, Eski Ahid pasajlarından yararlanmaları, dolayısıyla tarihsel dönemleri Yahudi merkezli olarak başlıklandırıp, konuları da Yahudi merkezli olarak ele almış olmalarıdır. Kudüs'ün tarihini anlamada Bâbil sürgünü sonrası asılları kaybolan dini metinlerin tek kaynak olarak kullanılması tarih metodolijisi açısından eksikliğe sebep olsa da, Eski Ahid kaynak olarak kullanılabilir ancak bu bizi teolojik ve Yahudi merkezli bir anlatıma götürmemelidir. Kudüs'ün tarihinden kısaca bahsederken, Yahudilik ve kutsal kitap merkezli bu bakış açısından farklı olarak, çok sayıda milletin yaşayıp hüküm sürdüğü ve pek çok devletin hâkimiyeti altında bulunmuş olan şehri, hâkimiyeti altında buldukları devlet isimlerine göre, tarihsel dönemlere ayırmanın daha objektif olacağını düşündük. Dolayısıyla şehrin tarihini anlatırken, anlattığımız dönemi, o dönemde hâkim olan devletlerin isimleriyle zikrettik.

Çalışmamızda, tasnif dönemi hadis kaynaklarından tahrir edilen üç mescid rivâyetleri ve bu rivâyetler üzerine yapılan değerlendirmelerle birlikte, bu konu üzerine yazılmış makale, tez ve benzeri kitaplardan istifade edilmek suretiyle, “üç mescid rivâyeti çerçevesinde” Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Müslümanlar nezdindeki ehemmiyetinin izahı hedeflenmektedir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın doğrudan-dolaylı konusuna dair İslâmî kaynaklardan istifade edilmesinin yanında, Mescid-i Aksâ'nın yapılış süreci ve bölgenin tarihinin de ele

alındığı gayr-i Müslim araştırmacıların-oryentalistlerin çalışmalarından istifadeyi de gerektirmiştir. Bu sebeple araştırmamızın ana temasını oluşturan “üç mescid” rivâyetlerini içeren tasnif dönemi hadis kaynakları, hadis şerhleri ve söz konusu ettiğimiz hadis özelinde yapılan makale, kitap gibi çalışmalara “özel kaynaklar” başlığı altında yer verdik. Buna karşılık Kudüs’ün tarihi ve Mescid-i Aksâ’nın inşa sürecini anlatan kaynaklar ise, “genel kaynaklar” başlığı altında zikrettik.

3.1. Özel Kaynaklar

Çalışmamızda özel kaynaklar, başta “kütüb-ü tis’a” olmak üzere tasnif dönemi hadis kaynaklarının tamamını kapsamaktadır. Kütüb-ü tis’a dışında özellikle yer verdiğimiz hadis kaynakları şunlardır: Taberânî’nin (ö. 360/971) *Mu‘cemleri* ve *Müsnedü’ş-şâmiyyîn*, Bezzâr (ö. 292/905), Ebû Ya‘lâ (ö. 307/919) ve Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Müsnedleri*, İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) *Sahîh*’i, Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkili’l-âsâr*’ı, Şeybânî’nin *el-Âhâd ve’l-mesânî’si*, İsfahânî’nin *el-Müsnedü’l-müstahrec’i* ve *Müsnedü Ebû Hanîfe’si*, Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr ve Sünenleri*, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Abdürrezzâk’ın (ö. 211/826) *Musannef’leri*.

Rivâyetlerin sened, metin ve muhtevâ değerlendirilmesi yapılırken İbn Hacer’in (ö. 852/1449), *Tehzîbü’t-tehzîb* ve *Feth’ul-Bârî’si*, Mizzî’nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü’l-kemâl fî esmâi’r-ricâl’i*, Aynî’nin (ö. 855/1451) *Umdetü’l-kârî’si*, Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Tezkiretü’l-huffâz’ı* ve *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’sı*, İbn Ebî Hâtim’in (ö. 327/938) *el-Cerh ve’t-Ta’dîl’inden* istifade edilmiş, bu eserlerde bulunan bilgiler bir değerlendirmeye ve sınıflandırmaya tâbi tutularak çalışmada yerini almıştır.

Konuyla ilgili araştırma yaptığımız esnada, üç mescid özelinde yapılan çalışmaların çok az sayıda ve makale gibi küçük hacimli çalışmalar olduğunu gördük. Yapılan büyük hacimli çalışmalar ise, konumuzun yan temasında istifade ettiğimiz ya sadece mescidler üzerine yapılan çalışmalar yahut Kudüs şehrini ve Mescid-i Aksâ’yı tarihî bakımdan ele alan veyahut da Müslümanlar gözünde Kudüs’ün ehemmiyyetini ortaya koyan çalışmalardı.

Üç mescid rivâyetini ele alan az sayıdaki bu çalışmalardan biri, Hafize Yazıcı’nın “*Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri*” isimli tebliğidir. Tebliğinde Yazıcı, oryantalizmin kısa tarihine değinerek üç mescid rivâyetinin sıhhati hakkında bilgi vermiş, Ya’kûbî,

Goldziher (ö. 1921) ve Ebû Reyve'nin "üç mescid" hadisine dair iddialarını ele almış ve iddialarına kısaca cevap vermiştir. Araştırmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ hakkında fazla bir bilgi verilmemiş ve bu konuda Alfred Guillaume (ö. 1965) başta olmak üzere, diğer oryantalistler ve Müslüman araştırmacıların iddialarına değinilmemiştir.

Saîd b. Abdurrahman el-Kazagî'nin *Beytü'l-makdis fi'l-Hadîsi'n-nebevî* adlı kitabı da bu alandaki önemli çalışmalardandır. Eserde Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili rivayetler genel anlamda ele alınmıştır. Vasî'nin *Fezâilü Beytü'l-makdis* ve Makdisî'nin *Fezâilü'l-Beyti'l-mukaddes* isimli eserleri de bu konudaki kadim kaynaklardır. Mahmûd İbrahim'in *Fezâilü Beyti'l-makdis* isimli eseri ise son dönemlerde yazılmış, Kudüs'ün faziletine dair bir diğer eserdir. Kudüs'ün faziletini ortaya koyan bu eserlerde, Mescid-i- Aksâ ile ilgili rivâyetler de incelenmiştir. Üç mescid rivâyetlerinin bazı senedlerinin tenkidi-değerlendirilmesi konusunda ise, Nevzat Tartı'nın "*Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis*" makalesinden istifade edilmiştir. Çalışmada, bazı kaynaklarda yer alan üç mescid rivâyetlerinin dört hükümlü varyantları incelenmiş, bu konu hakkında hadis şerhlerinden de yararlanılarak rivâyetin neliği-niteliği konusunda değerlendirmeler yapılmıştır.

İsrail'in önde gelen oryantalistlerinden M. J. Kister'in (ö. 2010) "*You Shall Only Set out for Three Mosque*" isimli makalesi *Le Muséon* dergisinde yayınlanan ve konu özelinde yazılmış olan bir diğer önemli kaynaktır. Kaynakta, üç mescid rivâyetinin hicrî II. asrın başlarında, literatürde yerini aldığı belirtilmiş, mânâsı üzerinde durulmuş, bununla birlikte iki mescid rivâyetlerinde Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin öncelendiğine, bu iki mescidin faziletlerinden bahsedilirken Mescid-i Aksâ'nın faziletinin de gündeme geldiğine, iki mescidden sonra üçüncü faziletli mescid olarak Mescid-i Aksâ'nın zikredildiğine dikkat çekilmiştir. Oryantalistlerin görüş ve iddialarından bahsedilmeyen makalede, üç mescid ve iki mescid rivâyetlerine dair ortaya konan tespitler, çalışmamızın bazı yönlerini ortaya koymada faydalı olmuştur.

Üç mescid rivâyetine yöneltilen Mescid-i Aksâ hakkındaki iddialar ve bu iddialara verilen cevapların önemli kısımlarından birini teşkil eden çalışmamızda, iddiaların cevaplarına yönelik değerlendirmede, ülkemizin mühim hadis âlimlerinden olan

Talat Koçyiğit'in (ö. 2011) kaleme aldığı "*İbn Şihâb ez-Zühri*" ve "*Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi*" isimli makalelerinden, İhsan Şenocak'ın üç mescid rivâyetine yönelik iddialara cevap verdiği "*Yüreklerdeki Aksâ Düşerse Selahaddinler Kudüs'teki Aksâ'ya Muhafız olur mu?*" isimli makalesinden ve yine İsmail Lütfi Çakan'ın "*Üç Mescid Hadisine Yönelik Bir İthâm*" makalesinden istifade edilmiştir. Ayrıca, Muhammed Mustafa A'zamî'nin (ö. 2017) "*İlk Devir Hadis Edebiyatı*" isimli eserinde, Ya'kûbi'nin Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ'ya yönelik iddiaları üzerine yaptığı değerlendirmelerden ve Ahmed Yücel'in "*Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*" kitabında, Goldziher'in üç mescid rivâyetine yönelik iddialarına getirilen cevaplardan da istifade edilmiştir.

Uri Rubin'in "*Muhammad's Night Journey (ISRA) to al-Masjid al-Aqsâ*", Abdullah el-Hatîb'in "*Kur'an'da Kudüs*", İsmail Altun'un "*Hiz. Peygamber (s.a.v) Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksâ Var mıydı?*" isimli makaleleri, üç mescidden biri olarak zikredilen Mescid-i Aksâ'ya yönelik iddialara cevap vermede bazı bölümlerinden istifade ettiğimiz diğer kaynaklardan olmuştur.

3.2. Genel Kaynaklar

Üç mescide yolculuk rivâyetinin değerlendirmesini yaptığımız çalışmamızda, rivâyetin hadis metodolojisi açısından sıhhatinden sonra, rivâyette üçüncü mescid olarak zikredilen "Mescid-i Aksâ" kısmı olmuştur. Dolayısıyla tezimizin şekillenmesinde hadis ilmi ile alakalı kaynaklardan sonra Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın önemini anlatan ve bilgi veren tefsir, tarih ve Kudüs ile ilgili fezâil kitapları gibi kaynaklardan istifade edilmiş, bu konudaki kitap, makale ve tezler genel kaynaklar başlığı altında toplanmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya işaret eden âyetleri tesbit etme noktasında Taberî, İbn Kesîr, Kurtubî ve Fahrüddîn Râzî'nin tefsirlerinden istifade edilmiştir. Bununla birlikte, Âlûsi ve Elmalılı Hamdi gibi müteahhirûn müfessirlerin eserleri de istifade ettiğimiz kaynaklardandır.

Genel olarak, hadis-i şerîflerde Mescid-i Aksâ'nın zikredilmesi ve Müslümanların Kudüs'e gösterdikleri önem hakkında Yûsuf el-Karadâvî'nin *Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs* kitabı ile İhsan Arslan'ın, "*İsrâ Olayı ve el-Mescidü'l-Aksâ*", Ali Karakaş'ın "*Hadis Kültüründe Kudüs ve Mescid-i Aksâ*", Halil Kaya'nın "*Mescidü'l-Aksâ ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*", Aşır Örenç'in "*Kudüs ve Mescid-i*

Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu" isimli makalelerinden istifa edilmiştir.

Yakût el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-büldân*, Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsü'l-a'lâm*, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*, Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, İbn'l-Cevzî'nin *Târîhu Beyti'l-makdis*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Nâ'imî'nin *Fezâ'il-i Kuds*, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* isimli eserleri Kudüs'ün coğrafi konumu, şehir için tarih boyunca kullanılan muhtelif isimler ve şehrin tarihi hakkında en eski sayılabilecek bilgilere sahip eserlerden olarak istifade ettiğimiz kaynaklardan olmuştur.

Kudüs'ün tarihi ve Mescid-i Aksâ'nın bugünkü haline geliş süreci anlatılırken² Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları'nın *İslam Ansiklopedisi* başta olmak üzere, *İsrail Enformasyon Merkezi'nin* yayınladığı bilgilerden, Şinasi Gündüz'ün *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Simon Sebag Montefiore'nin *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, Celal Tevfik Karasapan'ın *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün*, Simon Goldhill'in *Kudüs Tapınağı: Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar için Kutsal Olan Bir Sitenin Olağandışı Tarihi*, Oleg Grabar'ın *İslâm Sanatının Oluşumu*, Simon Baker'in *Eski Roma*, Fahir Armaoğlu'nun *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Patrick Le. Roux'un *Roma İmparatorluğu* ve Halil İnalcık'ın *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, Şemsettin Günaltay'ın *Yakın Şark, Suriye ve Filistin* isimli eserlerinden istifade edilmiştir.

Aynı şekilde, Ali Mazak'ın *Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin*, Muammer Gül'ün *XI-XIII. Yüzyillarda Kudüs*, Rabia Mert'in *Tarihsel, Mitolojik ve Dinî Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs*, Fatih Erkoçoğlu'nun *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)*, Rahim Ay'ın *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi* isimli tezleri ile, Abdulkadir Dündar'ın "*Bulunduğu Şehir*

² Şunu da unutmamalıdır ki, Kudüs'ün tarihinden bahseden en eski kaynak Eski Ahid'tir. Bugün Kudüs'ten bahseden tarih kitaplarındaki bilgilerin büyük bir kısmı bu kitaplardaki pasajlardan alınmıştır. Bu sebeple her ne kadar arkeolojik çalışmalar ve tabletlerin çözümlenmesinden istifade edilerek yazılmış tarih kitaplarını kaynak olarak aldıysak da, Kudüs şehrinin Müslümanların fethine kadar olan tarihine ve doldurulması önem arz eden, kitaplarda hakkında bilgi olmayan tarihî hadiseler için yeri geldikçe Eski Ahid'ten istifade edilmiş, tarih kitaplarına da müracaat edilmiştir.

İnşa Edildiği Alan, Mimarîsi ve Süslemeleri Bakımından Kubbetü's-Sahra", Sedat Kızıloğlu'nun "*İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler Ve Siyonizm'in Gelişimi*", Ayşe Çekiç'in "*Eyyûbî - Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılmayan Kudüs'ü Paylaşan Liderler*", Muammer Gül'ün "*Müslümanların Kudüs'ü Fethi*", Ali Osman Kurt'un "*İkinci Mâbed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış*", Selim Özcan – Ali Rıza Ayar'ın "*Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs*", Hatice P. Erdemir'in "*Kudüs'teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler*", Şeyma Ay Arçın'ın "*Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları*", Selim Tezcan – Mehmet Sadık Gür – Alper Sarıbaş'ın "*İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin - Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri İle Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Rollerini*", Muhammed Güngör'ün "*Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mâbedi*" isimli makaleleri, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın tarihi konusunda faydalandığımız kaynaklardandır.

Üç mescid rivâyeti ile ilgili değerlendirmeler yapılırken ise, genel olarak hadis ıstılah ve metodolojisi hakkında bilgi veren Babanzâde Ahmed Naim'in *Hadis Usûlü ve İstılahları*, İbn Hacer'in *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü'l Fiker Şerhi*, Subhî es-Sâlih'in *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, Abdullah Aydınlı'nın *Hadis İstılahları Sözlüğü* isimli kaynaklardan ve Nevzat Tartı "*Ebû Hüreyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme*", Fuat İstemî'nin "*Hadislerin Bağlamının Tesbitinde İhtisar ve Takti' Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar*", Abdurrahman Ece'nin "*Câbir b. Abdullah'ın Siyasî Kişiliği ve Dönemin Tartışmalı Konuları Karşısındaki Tutumu*" isimli makalelerden istifade edilmiştir.

4. Kavramlar

Bu kısımda, tezimizin konusunu oluşturan, üç mescid hadisinin muhtevâsında yer alan mescitlerden biri olan Mescid-i Aksâ ismini ve Mescid-i Aksâ yerine kullanılan muhtelif isimleri ele alacağız. Tarih boyunca Süleyman Mâbedi, Beytü'l-makdis, Kudüs, İliyâ ve Mescid-i Aksâ isimlerinin yaygın olarak kullanıldığı mescid yahut şehir için, Yahudi dinî literatüründe yetmiş kadar isim verildiği belirtilmiştir.³ Şehrin kuruluşundan itibaren, şehir mâbedle bütünleşmiş, mâbed için kullanılan isimler, şehir için de kullanılır olmuştur. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra ise,

³ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, (Ankara : TDV Yayınları, 2002), C. 26, 324.

yukarıda saydığımız isimler yaygın olarak kullanılmakla birlikte, Zerkeşî'nin te'lif ettiği "*İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*" isimli eserde, Mescid-i Aksâ'nın on yedi ayrı isminden bahsedilmektedir.⁴ Ancak tezimizin konusu bu olmadığından biz burada şehir için yaygın olarak kullanılan ve üç mescid hadisinde yer alan Beytü'l-makdis, İliyâ ve Mescid-i Aksâ olmak üzere üç isme değineceğiz.

4.1. Beytü'l-makdis (Beytü'l-mukaddes)/Kudüs

Beytü'l-makdis yahut diğer teleffuz şekliyle Beytü'l-mukaddes ismi, Kudüs şehrinin geçmişten beri Müslümanlar arasında bilinen en yaygın isimlerinden biridir. Beytü'l-makdis ismi, Ârâmice Beth makdeşa, İbrânîce Beth ha-mikdaş kelimesinden gelmekte ve mâbedi ifade etmektedir.⁵ Bu kelimeler ise, tarihte şehrin en eski sâkinleri olan Kenanlıların barış tanrıları olan "Salem" in ismiyle şehre tapınak inşa etmeleri ve ardından şehrin "Salem'in şehri" olarak anılmasıyla kullanılmaya başladığı söylenebilir.⁶ İsimler her ne kadar alakasız gibi görünse de mâbedin isminin şehrin ismi olarak kullanılması açısından benzerdirler. Çünkü daha sonra bu şehirde yaşayan kavimler, şehri kendi dillerinde "Salem'in şehri" anlamına gelen Ârâmîce Yerushlem, Süryânîce Urishlem ve Asurca Urusalim ve eski İbrânî paralarında yazıldığı şekliyle Yerushalayim olarak söylemişlerdir.⁷ Böylece, şehir mâbedin ismiyle anılır olmuştur. "Salem'in şehri" anlamına gelen bu ifadelerdeki "Salem" kelimesi barış anlamına gelmekte ve bu kelime İbrânîce "Şalim", arapça "Selam" olarak teleffuz edilmektedir.⁸

M.Ö 14. yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında hem Urusalim hem Bet-şalem (Şalem'in evi) olarak geçen isim, Ârâmîce Beth makdeşa, İbrânîlerde Beth ha-mikdaş, Arapça ise Beytü'l-makdis olmuştur. Tanrılarının ismini hem mâbede hem şehre veren Kenanlılardan sonra İbrânîler tarafından da bu şekilde devam

⁴ Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî (ö. 794/1392), *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, thk. Ebû'l-Vefa Mustafa el-Merâğî (Kahire: Mısır Vakıflar Bakanlığı, 1403/1982), 277-79.

⁵ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), C. 29, 268.

⁶ Muammer Gül, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 3, (Elazığ-2001): 306.

⁷ Harman, "Kudüs", *DİA*, C. 26, 324

⁸ Mevlüt Sarı, Arapça-Türkçe Lügat, (İstanbul: 1982), 775.

ettirilmiştir. Yine, Ârâmice'den geldiği bilinen “kudşa” kelimesi, Kudüs olarak teleffuz edilegelmiştir. Karaî bilginler, X. yüzyılın başında Kudüs şehrini Beytü'l-makdis, mâbedin bulunduğu alanı da Kuds olarak isimlendirmişlerdir.⁹

Grekler, Bizanslılar ve Romalılar zamanında kullanılan Hierusalem ve Yerusâlim¹⁰ isimleri de yine Salem köküne dayanmaktadır.¹¹ İslâm kaynaklarında da Yerusalem yahut Urişelim isimlerinin geçtiği görülmektedir.¹² Bu isimler Şalim'in Şehri, Selamet Mülkü, Barış Şehri anlamlarına gelmektedir.¹³

Müslümanların fethinden sonra da Kudüs, yukarıda belirttiğimiz İbrânîce'de mâbedi ifade etmek için kullanılmış olan Beth ha-mikdaş kelimesinin arapçalaşmış hali olan Beytü'l-makdis ismi ile zikredilmiş, yine Ârâmice'den gelen Kuds ismi de müslümanların fetihten sonra kullandıkları Beytü'l-makdis'i ifade eden isimlerden biri olmuştur.¹⁴

Lisânü'l-'Arab'da, Beytü'l-makdis kelimesinin temizlik, noksanlardan ve kusurlardan temizlenmiş anlamında olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, el-Kuddüs Allah'ın sıfatlarından. Coğrafi olarak, “Şam, Filistin ve Ürdün'ün bir kısmını içine alan temiz ve mukaddes yer” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵ Kâmûs'ta ise, “Kudüs-ü şerîf'in meşhur mâbedi” şeklinde târiflere rastlanmaktadır.¹⁶

⁹ Harman, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 324.

¹⁰ Samuel Abramsky & Shimon Gibson, “Jerusalem”, *Encyclopaedia Judaica* (USA: Keter Publishing House, 2007), C. 11, 144.

¹¹ Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, 307.

¹² Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229), “Urişelim”, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1397/1997), C. 1, 378; Şemseddin Sâmi, “Filistin”, *Kâmûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314/1986), C. 5, 3605.

¹³ Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, 307.

¹⁴ A.g.e., 309.

¹⁵ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), “Kudüs”, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, M. Ahmed Habibullah ve H. Muhammed eş-Şazelî (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119), C. 3, 3549.

¹⁶ Sâmi, “Kudüs”, *Kâmûs*, C. 2, 1426.

Tefsir kitaplarında, Mescid-i Aksâ kelimesini müfessirler, Şam'ın mukaddes ve bereketli topraklarından Beytü'l-makdis'tir şeklinde beyan etmişlerdir.¹⁷ Yine, Beytü'l- makdis isminin tarihçiler tarafından da kullanıldığı, müelliflerin "المسجد الأقصى وهو بيت المقدس من إيلياء" ve "المسجد الأقصى وهو المسجد الأقصى", "الأقصى وهو بيت المقدس" şeklindeki ifadelerle Beytü'l-makdis ve Mescid-i Aksâ kelimelerini kaydettikleri görülmektedir.¹⁸

4.2. İliyâ

Kudüs şehrinin "İliyâ" ismini alması Roma döneminde olmuştur. M.S 130 yılında şehre çeşitli ziyaretler düzenleyen İmparator Hadrian şehirdeki Yahudi varlığını farketmişti. Şehri Roma kolonisi şeklinde yeniden inşa etmek isteyen İmparator, Yahudilerin de çıkardığı isyan (Bar Kohba) sebebiyle onları şehirden uzaklaştırdı. Ayrıca şehrin ismini kendi aile ismi olan "Aelia Capitolina" olarak değiştirdi. Şehir ikiyüz yıl kadar bu isimle kaldı. İmparator Konstantin döneminde Urşelim ismi yeniden kullanılsa da İliyâ ismi müslümanlar tarafından "kutsal şehir" anlamında İslâm fethine kadar kullanıldı.¹⁹ İslâm kaynaklarında âlimlerin bu ismi kullanması,

¹⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö.310/933), *Câmû'l- beyân an te'vîli'l- Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), C. 12, 284; Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Kurtubî (ö.671/1273), *el-Câmi' li ahkâm'ul- Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Risale Yayınları: 1427/2006), C. 11, 51, 17, 298; Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö.606/1210), *Tefsîr'ul-kebîr* (Dâru'l Fikr: 1401/1981), C. 11, 165.

¹⁸ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768), *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Muhammed Hamidullah (Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981/1401), 274; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî (ö. 218/833), thk. Şeyh Muhammed Ali Kutub ve Şeyh Muhammed ed-Dâlî Balta (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992), C. 2, 40; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Riyad Abdülhamid Murâd ve Muhammed Hasan Ubeyd (Katar: Dâru İbn Kesîr, 1436/2015), C. 3, 340, C. 7, 158.

¹⁹ Kudüs (Tarihî Belge), çev. Acar Tanlak, Yayınlayan: İslam Konferansı Teşkilatı, 19.

bazı hadislerin rivâyetlerinde şehrin bu isimle zikredilmesi de “İliyâ” isminin müslümanlar arasında yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.²⁰

4.3. Mescid-i Aksâ

Mescid-i Aksâ, Beytü'l-makdis'in Kur'an-ı Kerim'de zikredildiği isimdir.²¹ Hz. Peygamber'in (s.a.v) İsrâ gecesi Mescid-i Aksâ'ya yürütüldüğü beyan edilen âyet-i kerîmede, bu yerin çevresinin mübarek kılındığı belirtilmiştir. “Aksâ” uzak anlamındadır ve mâbed Mekke'ye uzak olduğu için bu isim verilmiştir.²²

Tefsirlerde, Mescid-i Aksâ “Beytü'l-makdis” yahut “İliyâ” isimleri ile tarif edilmiştir.²³ Hadis-i şerîfler'de de bu iki ismin Mescid-i Aksâ ismi yerine kullanıldığı görülmektedir. Konumuz olan üç mescid hadisinde de rivâyette geçen mescidlerden biri olan Mescid-i Aksâ'nın, dört farklı şekilde bu üç isim de zikredilerek rivâyetlerin aktarıldığı görülmektedir. Rivâyetlerde en yaygın olarak kullanılan birinci şekilde aktarım Mescid-i Aksâ'dır (المسجد الأقصى).²⁴ İkincisi, “Mescidü Beyti'l-makdis” (مسجد بيت المقدس) kelimesi ile olan rivâyetlerdir.²⁵ Üçüncüsü “İliyâ” (إيلياء) kelimesi ile aktarılanlardır.²⁶ Son olarak da, iki isim birlikte zikredilmiş, “Mescid-i İliyâ veya Beytü'l-makdis (ikisinden hangisi olduğu konusunda şüphe ediliyor)” (مسجد بيت

²⁰ Tefsir kitabı olan Kurtubî'de İliyâ olarak geçmesi hakkında bkz. Kurtubî, *Câmi'*, C.8, 16. Hadisler için bkz. İsfahânî, *Müsnedü'l-müstahrec*, C.4, 58 (3225); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 56 (584). Tarih kitaplarında İliyâ olarak geçmesi hakkında bkz. İbn İshâk, *Kitâbu'l-Megâzî*, 274; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, C. 2, 40.

²¹ İsrâ, 17/1.

²² Taberî, *Câmi'*, C. 14, 420; Râzî, *Tefsîr*, C. 20, 148; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadu'd-Din İsmail b. Ömer (ö.774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Seyyid Reşad vd. (Mektebe Evlâdu's-şeyh li't-Türas), C. 8, 373.

²³ Kurtubî, *Câmi'*, C. 8, 16.

²⁴ Buhârî, *Savm*, 67, Cezâ'us-sayd, 26; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 196.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 93; Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 54 (580).

²⁶ Mescid-i İliyâ yahut sadece İliyâ için bkz. İsfahânî, *Müsnedü'l-müstahrec*, C. 4, 58 (3225); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 56 (584).

(يشك) şeklinde nakledilen rivâyetlerdir.²⁷ Bu da, Müslümanların rivâyeti birbirlerine aktarımları esnasında, Mescid-i Aksâ isminin hatra gelmemesinden dolayı, şehrin neredeyse kuruluşundan beri daha yaygın olarak kullanılan “Beytü’l-makdis” ya da Romalıların putperestlik döneminde ikiyüz yıl boyunca kullanmış oldukları “İliyâ” isminin hatırlanıp, bu şekilde rivâyet edildiği intibamı uyandırmaktadır.

Ahd-i Atik’e göre, Mescid-i Aksâ’nın yeri, Hz. Dâvûd (a.s) tarafından tesbit edilmiş ve onun tarafından inşası planlanmış ancak Allah (c.c) mâbedin Hz. Süleyman (a.s) tarafından yapılacağını bildirmiştir.²⁸ Mâbedin inşası yedi yıl sürmüş M.Ö 957 yılında yapımı tamamlanmıştır.²⁹ Hz. Süleyman’ın inşa ettirdiği mâbed (I. Mâbed) Bâbilliler tarafından M.Ö 586’da yıkılmış, II. Mâbed, Persler döneminde, Yahudilerin Kudüs’e dönmesinden sonra yeniden inşa edilmiştir. M.S 70 yılında Roma ordusu tarafından yıkılan mâbedin olduğu yere, M.S 132’lerde Jüpiter tapınağı yapılmış, İmparator Kostantinos (306-337) zamanından daha önce mâbedin yerine kurulmuş bu tapınak da yıkılmıştır.³⁰ Müslümanların fethinden sonra ise, yıkıntılarının olduğu bu yer temizlenerek, hacr-i muallakın ön tarafına, Hz. Ömer (r.a) tarafından ahşap bir mescid yaptırılmıştır. Emevîler döneminde ise, Halife Abdülmelik b. Mervân, mescidin bulunduğu yerdeki bu ahşap camiye yıktırarak³¹ yerine Kubbetü’s-Sahra’yı inşa ettirmiştir.³²

3000 yıl önce yapılan I. Mâbed’in ölçülerinin dönemin şartlarına göre oldukça büyük olduğu ifade edilmektedir.³³ Ahd-i Atik’te belirtildiğine göre, mâbedin uzunluğu 60,

²⁷ Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Cuma, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 6, 7 (24349); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 7, 7 (2772); Beyhakî, *Sağır*, C. 1, 232 (447); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 54 (581).

²⁸ II. Samuel, 7/1-13; I. Tarihler, 17/1-2;

²⁹ Muhammed Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mâbedi”, *İsrâiliyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 1 (Kış: 2017): 57.

³⁰ Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C. 24, 268.

³¹ Yılmaz Can, *İslâmın Üç Kutsal Mâbedi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 113.

³² Abdulkadir Dünder, “Bulunduğu Şehir İnşa Edildiği Alan, Mimarîsi ve Süslemeleri Bakımından Kubbetü’s-Sahra”, *Dinî, Tarihî ve Edebî Açısından Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik vd. (İstanbul: DBY Yayınları, 2018), 264.

³³ Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mâbedi”, 58.

genişliği 20 ve yüksekliği 30 arşındır.³⁴ Mâbedin yeri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mâbedin yerine dair en belirgin görüş, Sahra'nın (hacer-i muallak) bulunduğu yerin "Kutsallar kutsalı" denilen ve Ahid Sandığının bulunduğu oda olması³⁵ sebebiyle, mâbedin merkezinin Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu yer olduğudur. Diğer bir deyişle, mâbedin alanı Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ camii'nin de içinde bulunduğu eski Kudüs'teki kuzeyi 321, güneyi 283, doğusu 474 ve batısı 490 m uzunlukta olan ve yer yer 30-40 m yüksekliğe ulaşan surlarla çevrili bulunan Harem-i şerif'tir.³⁶

Sonuç olarak, mâbedin yeri oldukça büyük bir alandır ve Mescid-i Aksâ ile Kubbetü's-Sahra'nın da içinde bulunduğu bu büyük alan Harem-i şerif olarak nitelendirilmektedir.

³⁴ 1 Yahudi arşını 45 cm'dir (bkz. Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 24, 268).

³⁵ I. Krallar 6/19.

³⁶ Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 24, 268.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUDÜS - MESCİD-İ AKSÂ'NIN TARİHİ VE İLGİLİ ÂYETLER - HADİSLER

1.1. Kudüs - Mescid-i Aksâ'nın tarihi

1.1.1. Kudüs'ün coğrafi konumu

Yüzyıllar boyunca farklı milletlere ev sahipliği yapmış olan Kudüs, Akdeniz'in Doğu sahilinde yer almaktadır. Kudüs toprakları kudsiyetinin yanı sıra Mezopotomya'nın bir kısmını kapsayan bereketli ve merkezî sayılabilecek topraklara sahip olması dolayısıyla da tarih boyunca birçok milletin birbiriyle savaştığı bir bölge olmuştur. Bu sebeple birçok tarihçinin eserinde ismi geçen, birçok coğrafyacının sınırlarını anlattığı bir mıntıkadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde ve görünen odur ki, gelecekte de bu bölgenin yeri ve önemi üzerinde durulmaya devam edilecektir.

Kudüs, Belâzürî (279/892), Yâkût el-Hamevî (626/1228) ve İdrîsî (560/1521) gibi müelliflerin eserlerinde, ilk dönem İslam fetihlerinden sonra, Şam bölgesinin askerî olarak ayrılmış dört bölgesinden biri olarak zikredilen Filistin toprakları içinde yer almaktadır. Belâzürî, Gazze, Sabastıye, Nablus, Lüdd, Yübnâ, Amevas, Beyt-i Cibrîn, Yafa, Refah, Beytü'l-makdis, Kayseriyye ve Askalân'ın Müslüman kumandanlar tarafından fethedilen Filistin şehirleri olduğunu kaydetmiştir.³⁷ İlk İslam fetihleri sırasında Suriye'yi dört askerî bölgeye ayıran Müslümanlar, her bölge için ordugâh anlamına gelen "cünd" kelimesini kullanmış, bu şehirleri içine alan bölgeye de "Cünd-ü Filistin" demişlerdir.³⁸

Yâkût el-Hamevî'de Belâzürî gibi, Şam'a dâhil bir bölge olarak zikrettiği Filistin topraklarına, farklı olarak Amman şehrini de katmıştır. Filistin, Mısır tarafında bulunan Şam bölgelerinden biridir. Merkezi Beytü'l-makdis'tir. En bilinen şehirleri

³⁷ Ali Mazak, "Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 7.

³⁸ A.g.e., 7.

Askalân (Aşkelon), Ramle, Gazze, Arsuf, Kayseriyye, Nablus, Erîhâ, Amman, Yafa, Beyt Cibrîn'dir. Batı tarafında Şam'ın askeri bölgelerinden biridir. Filistin'in sınırları Mısır tarafından Refah şehrine ve Gavr vadisi tarafından Lucan'a, Yafa'dan Erîhâ'ya, Lût kavminin yaşadığı köyler ve Şarat dağlarından Ayla şehrine kadar uzanır.³⁹ Gavr vadisi, Ürdün vadisi olarak da bilinmektedir. Refah ise Mısır'ın Sîna Yarımadası tarafındaki sınır şehridir. Lucan köyü ise Cenîn şehrine 16 km uzaklıkta bulunan kadim tarihî olan bir köydür. Çok eski bir şehir olan Ayla'nın ise şimdiki adı Akabe'dir ve Akabe körfezi kıyısında yer alır.

Bu saydığımız yerlerin hepsi Filistin askerî bölgesinin içindedir. Bu bölgenin çoğunluğu dağlık olmakla beraber düzlükler azdır.⁴⁰ Şehir beş meşhur tepe üzerine kurulmuştur. Bu tepeler:

1. Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın üzerinde bulunduğu Moria veya Sahra (Kaya) tepesi 2. Harem-i şerîf'in güneydoğusundan Silvan köyüne bakan Zuhur (Zuhra) tepesi 3. Kudüs'ün güneybatı köşesindeki Sultan göletine bakan üzerinde Dâvûd şehri adıyla bilinen bir kalenin bulunduğu Sion Dağı 4. Sahire Kapısı'ndan Amud Kapısı'na kadar uzanan Zeyta Tepesi 5. Hristiyan mahallesinde Kıyamet (Kumâme) Kilisesi'nin yakınında bulunan Ekra tepesi. Şehrin sınırları zamanla genişleyerek Cebelü'z-Zeytûn (Zeytin Dağı), Cebelü'l-Meşârif (Meşhed), Katamun, Mükebbir gibi bölgeleri de içine almıştır.⁴¹

Filistin coğrafyası ortadoğunun kavşağında bulunmasından dolayı avantajlı olduğu gibi iklimsel yönden de avantajlı bir konumdadır. Bölgede dört mevsim görülmektedir. Deniz ve kara ikliminin avantajlı vasıflarından her zaman istifade eder. Akdeniz iklimi havasının hâkim olduğu bölgede yayla kısmı olan Kudüs "Hamsîn" denilen sıcak doğu rüzgârlarının estiği Mayıs ve Haziran aylarında, diğer bölgelere göre hep daha serindir. Aynı şekilde yakıcı yaz sıcakların görüldüğü Temmuz ve Ağustos aylarında da, Kudüs hep daha serindir.⁴² Filistin bölgesinin

³⁹ Hamevî, "Filistin", *Mu'cem*, C. 4, 274.

⁴⁰ A.g.e., C. 4, 274.

⁴¹ Musa Basit vd., *Kudüs'ün Tarihi*, çev. Mesra Eğitim Tercüme Komisyonu ve Ali Benli (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011), 16.

⁴² Celâl Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1942), C. 1, 7-8.

merkezinde bulunan Kudüs, Lut gölüne 24, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe olarak 52 km uzaklıktadır ve deniz seviyesinden yüksekliği Harem-i şerîf'te 747 metredir.⁴³

Kâmûsü'l-a'lâm'da, Kudüs şehri için, muntazam olmayan bir dikdörtgen şeklinde olduğu yazmaktadır. Başlıca dört büyük mahalleye taksim olduğu, bunlardan birinin kuzeydoğuda Müslüman mahallesi, diğerinin kuzaybatı köşesinde Kumâme kilisesi ile çeşitli cemaatlara ait mâbed ve manastırların bulunduğu Hristiyan mahalleleri olduğu zikredilmektedir. Surun haricinde Ruslara ve diğer cemaatlara mahsus binalar ve daireler bulunup ayrı bir mahalle teşekkül etmiştir. Güneybatıda Ermeni ve güneydoğu tarafında Yahudi mahallesi bulunur.⁴⁴ Bu bereketli ve dört iklimin yaşandığı topraklarda pirinç, portakal, üzüm, armut, elma, tütün, darı, kiraz, şeftali, limon, zeytin, nar, badem, ceviz, nar, kayısı, buğday, arpa, incir, pamuk yetişmektedir.⁴⁵

1047'de şehri ziyaret eden 10. yüzyıl seyyahlarından Nasr-ı Hüsrev "*bazı yerleri taşlıktı, bazı yerleri toprak. Dağın ta tepesine Beytü'l-makdis şehri kurulmuş. Şehre yakın hiç ağaç yoktur. Çünkü şehir kaya üzerine kurulmuştur*" sözleriyle şehrin coğrafi konumunu tasvir etmektedir.⁴⁶

Birçok halk fethettikleri ya da istilâ ettikleri, Mezopotamya'nın bir bölümünü de oluşturan ve Amerikalı tarihçi Breasted'in "verimli hilal" adını verdiği, Basra körfezinden başlayıp Fırat vadisini, Asi nehrini içine alan, Akdeniz sahilini takiben Nil deltasına uzanan alanın batı boynuzunda⁴⁷ bulunan Filistin'in hudutlarını coğrafyacıların tarif ettiklerine yakın bir şekilde çizmişlerdir. Bu coğrafya "Eski Ahid'in Ülkesi" için "vaad edilen toprak", Herodot'un⁴⁸ tarif ettiği gibi Suriye'nin güneyinden Mısır'a kadar olan memleket, Romalılar için M.S. 135'te Bar Kohba

⁴³ Harman, "Kudüs", *DİA*, C. 26, 323.

⁴⁴ Sâmi, "Filistin", *Kâmûs*, C. 5, 3606.

⁴⁵ A.g.e., C. 5, 3421.

⁴⁶ Muammer Gül, "XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs" (Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 14.

⁴⁷ Roger Garaudy, *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin* (İstanbul: Timaş, 2018), 11.

⁴⁸ M.Ö 484'te yaşamış, eserlerinde daha çok Pers-Yunan savaşlarını anlatan Antik Yunan tarihçi ve yazar.

isyanından sonra, imparatorluklarının Filistin eyaleti, Osmanlı İmparatorluğu için ise “Şam vilâyeti”⁴⁹ olmuştur. Asya, Afrika ve Akdeniz kıtalarının kavşak noktasında bulunan bereketli topraklar olmasının yanı sıra, tarih boyunca bu toprakların merkezi olan Kudüs şehrinin şahit olduğu olaylar bölgeyi siyasî, dinî ve ictimai olarak da önemli kılmaktır.

Diğer dinlerde olduğu gibi İslam’da da büyük kıymet atfedilen âyette ismi geçen⁵⁰ ve hadiste Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından alâmetleri haber verilen⁵¹ Mescid-i Aksâ’nın Beytü’l-makdis olduğu konusunda İslam âlimleri ittifak halindedirler.⁵² Yahudilerin Kudüs şehrine, içinde Süleyman Mâbedi’ni barındırması sebebiyle, “Beytü’l-makdis” dedikleri kaynaklarda zikredilmiştir.⁵³ Bu da şehrin geçmişten bugüne teopolitik açıdan da ehemmiyetli olduğunu göstermektedir.

Araştırmamızın devamında Kudüs şehrine verilmiş muhtelif isimler ve şehrin tarihi ele alınacaktır.

1.1.2. Tarihte Kudüs’e verilen muhtelif isimler

Kudüs hâkimiyeti altına girdiği milletlerin siyasi, sosyal, kültürel etkileri ile tarih boyunca çok çeşitli isimler almıştır. Araştırmacılara göre, şehrin adının geçtiği ilk ve en eski belge milâttan önce 19. ve 18. yüzyıllara ait Mısır metinleridir.⁵⁴ Bu da Bronz çağının (M.Ö. 3000-1200) başlangıç devrelerine kadar gittiği anlamına gelmektedir.⁵⁵ Bazı kaynaklarda ifade edildiğine göre, bu toprakların en eski ismi “Kenan diyarı” idi. M.Ö 5200’de Arap yarımadasından kuzeye doğru göç eden Kenanlılar buraya gelip yerleşmişlerdir. 2500 yıl buraya hâkim olmuşlardır.⁵⁶ Bu dönemde buranın sâkinleri olan Kenanlılar tarafından en büyük ve barış Tanrısı

⁴⁹ Garaudy, *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin*, 10-11.

⁵⁰ İsrâ, 17/1.

⁵¹ Buhari, Fezâilü-‘s-sahâbe, 41; Müslim, İmân, 77.

⁵² Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C. 24, 268.

⁵³ Bkz: “Kavramlar” kısmında bulunan “Beytü’l-makdis” başlığı, sayfa 8.

⁵⁴ Harman, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 323.

⁵⁵ Rabia Mert, “Tarihsel, Mitolojik ve Dinî Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs” (Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 62.

⁵⁶ Mazak, “Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin”, 7.

olarak kabul edilen “Salem” adına büyük bir tapınak yapılmış ve şehir bu isimle anılmaya başlanmıştır.⁵⁷

M.Ö 14. yüzyıla ait Mısır Firavununa hitaben yazılan mektuplarda şehrin adı “Urusalim” olarak geçmektedir.⁵⁸ Salim ve Şalim kelimesi İbrânîce metinlerde ise “Yruşim” şeklinde yazılmakta, Eski Ahid’in Ârâmîce metinlerinde “Yeruşalim” şeklinde teleffuz edilmektedir.⁵⁹ “Şalem” veya “Şalim” yahut “Şâlâyim” kelimesinin başına getirilen “ur/ır/uru” eki İbrânîce’de “şehir” mânâsına gelmektedir. Bu da İruşalm kelimesinin “Şalim’in Şehri” anlamına geldiğini göstermektedir.⁶⁰ Eski İbrânî paralarında Yerushalayim, Ârâmîce Yerushlem, Süryânîce Urishlem ve Asurca Urusalim şekillerinde geçen isimler⁶¹ birbirlerinin türevleridirler.

Grekler zamanında ise Helenleşen isim “Hieorosolyma” şeklinde olup, kelime yine “Salem” köküne dayanmaktadır.⁶² Bu isimlerin anlamı “Şalim’in (Tanrı’nın) şehri”, “Barış şehri” “Selamet mülkü” anlamlarına gelmektedir ve bu isimlerin şehrin kutsallığını yansıttığına inanılmaktadır.⁶³

Simon, Mısır’ın el-Uksur şehrinde bulunan çömlek parçalarında Salim ya da Şalim adının bir türevi olan Ursalim adında bir şehirden bahsedildiğini ve bu dönemde Mısır firavunlarının Kenan’ı hâkimiyetleri altına almak istediklerini yazmıştır. Ursalim isminin “Salem kuruldu” manasına gelebileceği ihtimaline değinilmektedir.⁶⁴

Kenanlılar, o zamanlarda şimdiki şehrin üstünde bulunan tepede “Yebus” ismiyle bir kasaba tesis ettiklerinden⁶⁵ şehre “Medinetü Yebus” ya da “Yebus/Jebus” da denildi.

⁵⁷ Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, 306.

⁵⁸ Mert, “Tarihsel Mitolojik ve Dinî Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs”, 65.

⁵⁹ Harman, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 323.

⁶⁰ A.g.e., C. 26, 323.

⁶¹ Gül, “XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs”, 8.

⁶² Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, 306.

⁶³ A.g.e., 307.

⁶⁴ Simon Sebag Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 16.

⁶⁵ Sâmi, “Kudüs”, *Kâmûs*, C. 5, 3606.

Hz. Dâvûd şehri alıncaya kadar “Sion” ismi kullanılmış,⁶⁶ Ahd-i Atîk’de “Hakikat Şehri”,⁶⁷ “Oholiba”,⁶⁸ “Sion” ya da “Zion”⁶⁹ gibi isimlerle de zikredilmiştir. Şehrin alınmasından sonra ise “Medinetü Dâvûd/Dâvûd’un şehri” denildi. Hahamlar Kitâb-ı Mukaddes’te Kudüs için, Ariel,⁷⁰ Adalet yurdu,⁷¹ İnananlar şehri, Barış şehri, Doğruluk şehri,⁷² Allah’ın şehri,⁷³ Mukaddes şehir⁷⁴ gibi isimler kullanmışlardır.

Romalılar döneminde M.Ö 130 yılında İmparator Hadriyan tarafından şehir yeniden inşa edildi ve onun ismine izafeten “Îliyâ” denildi.⁷⁵ Îliyâ ismi, Uruselim ismi ile birlikte, Müslümanlar tarafından da “kutsal şehir” manasında İslâm fethine kadar kullanıldı.⁷⁶

İslâm fethinden sonra bir dönem Îliyâ, Beyt’ül-makdis, Beyt’ül-mukaddes isimleri kullanıldı. İmparatorun ismine izâfeten kullanılan Îliyâ ismi, İslâm kaynaklarında ise İlyâs Peygambere dayandırılmakta ve Eliyah’ın Evi ya da Allah’ın evi anlamlarına gelmektedir.⁷⁷ İbrânîcede ise, mâbed manasına gelen Beth makdeşe veya Beth hamikdaş kelimeleri İslâm kaynaklarına Beytü’l-mukaddes ya da Beytü’l-makdis şeklinde geçmektedir. Yahudiler Beytü’l-makdis ismiyle Süleyman mâbedini kastediyorlardı.⁷⁸

Arapça’da Beytü’l-makdis kelimesinin yalınlaşmış hali olan ve yaygın olarak kullanılan Kudş kelimesinin aslı çok eskiye dayanmaktadır ve Ârâmîce olan Kudsha

⁶⁶ İşaya, 1/27, 2/3-26, 10/24; II. Samuel, 5/5.

⁶⁷ Zekerya, 8/3.

⁶⁸ Hezekiel, 23/1.

⁶⁹ II. Samuel, 5/5.

⁷⁰ İşaya, 29/1.

⁷¹ Yeremya, 31/23.

⁷² İşaya, 1/26.

⁷³ Mezmur, 46/4.

⁷⁴ Nehemya, 11/18

⁷⁵ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 134.

⁷⁶ Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, 308.

⁷⁷ A.g.e., 308.

⁷⁸ Ahmet Ağırakça, “Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın İslam’daki Yeri” *Mescid-i Aksâ Sempozyumu, İstanbul Barış Platformu*, Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi (İstanbul, 2009): 82.

kelimesinden gelmektedir. Ayrıca bu kelime şehri değil mâbedi ifade etmektedir. Karaî bilginler⁷⁹, X. yüzyılın başlarında Kudüs şehrini Beytü'l-makdis, mâbedin bulunduğu alanı ise Kuds şeklinde adlandırıyorlardı.⁸⁰

Mescid-i Aksâ'nın ismi ve yeri konusunda bazı tartışmalar bulunsa da İslam kaynaklarında müellifler, Kudüs'ü çoğunlukla Beytü'l-makdis ismiyle yazmışlar, Kudüs ve İliyâ ifadeleri için "Beytü'l-makdis" isminin kullanıldığını zikretmişlerdir.⁸¹ Arap dilinin en sağlam sözlüklerinden biri olan *Lisânü'l-'Arab*'da ise, "Kudüs" kelimesinin mânâsı üzerine çeşitli görüşler zikredilmektedir. "Temizlik-taharet" "noksanlardan ve kusurlardan temizlenmiş" gibi anlamlarının bulunduğu ifade edilmekle birlikte, İbn Manzûr'un Ferrâ'dan naklettiğine göre "Şam, Filistin ve Ürdün'ün bir kısmını içine alan temiz ve mukaddes yer olarak tanımlanmaktadır."⁸²

Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ sûresinde bahsi geçen ve etrafı bereketli kılınan Mescid-i Aksâ'nın Beytü'l-makdis olduğu konusunda İslâm âlimleri ittifak halindedir.⁸³ Mâbedin Mekke'ye uzaklığı dolayısıyla arapçada "en uzak mescid" anlamına gelen "Mescid-i Aksâ" tabiri kullanılmıştır. Yine, ziyaret edilen mescidler arasında Mekke'ye en uzak yerde bulunan mescid olduğu için el-Aksâ diye nitelendirildiği,⁸⁴

⁷⁹ Karaîler, Annan ben David (8. yüzyıl) önderliğinde gelişen bir Yahudi mezhebidir. Karailer sadece Tevrat'ı kabul etmekte ve sözlü Tevrat'ı hahamların uydurması olarak görmektedir (bkz. Yasin Meral, "Ortaçağ Karaî Bilginlerinin İslâm Eleştirisi: Yakup el-Kirkisanî Örneği", *Dini Araştırmalar*, C.17, S.45 (2014): 94.

⁸⁰ Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 24, 268.

⁸¹ Hamevî, "Kudüs", *Mu'cem*, C. 4, 311; Sâmi, "Filistin", *Kâmûs*, C. 5, 3605; Kurtubî, *Câmi'*, C. 13, 16; Taberî, Ebû Cafer Mammed b. Cerîr, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed b. Tâhir el-Berzincî (Dimâşk/Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007), C. 8, 265-267; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 3, 340, C. 7, 158.

⁸² İbn Manzûr, "Kudüs", *Lisânü'l-'Arab*, C. 3, 3549.

⁸³ Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 24, 268.

⁸⁴ Taberî, *Câmi'*, C. 24, 420; Râzî, *Tefsîr*, C. 20, 147; Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015), C. 14, 379-80.

kötülüklerden uzak ve pislikten arındırılmış bir yer olduğu için ya da dünyanın ortasında bulunduğu için bu ismin verildiği zikredilmiştir.⁸⁵

Bazı araştırmacılar,⁸⁶Mescid-i Aksâ'nın ismi ile ilgili olarak hadis imâmlarının hadis kaynaklarında genellikle Beytü'l-makdis ismini kullandıklarını, Mescid-i Aksâ kullanımının çok az olduğunu bu sebeple Beytü'l-makdis'in Kudüs'teki Mescid-i Aksâ olamayacağını iddia etmişlerdir. Ancak, hadislerde Kudüs'teki mescidin Mescid-i Aksâ ismiyle kullanımının az olduğu iddiası doğru değildir. Mescidin isminin Mescid-i Aksâ olarak nakledildiği hatta bu isimle birlikte yine aynı hadisin farklı varyantlarında Beytü'l-makdis yahut İliyâ olarak ifade edildiği, çok fazla sahih hadis vardır.⁸⁷ Buhârî, bâb başlığı olarak Beytü'l-makdis ifadesini kullanmakla beraber, başlık altında naklettiği hadiste Mescid-i Aksâ tabirini kullanmış⁸⁸, Nesâî ise, bâb başlığı olarak Mescid-i Aksâ tabirini kullandığı halde hadiste Beytü'l-makdis ifadesini kullanmıştır.⁸⁹ Burada kısaca ifade ettiğimiz Mescid-i Aksâ'nın ismi ve yeri ile ilgili tartışmalar üçüncü bölümde detaylandırılacaktır.

1.1.3. Kudüs'ün tarihi

Kudüs'ün tarihini araştırmanın kendine has zor tarafları vardır. Tarihi binlerce yıl evveline giden bu ve benzeri coğrafyaların incelenmesi için gereken yardımcı bilim dallarından biri de arkeoloji ve bu kazılarda bulunan materyallerin incelenmesi neticesinde ortaya çıkacak olan bilgilerin değerlendirmesi olmalıdır. Bununla birlikte elbette bulunabilen her türlü materyal Kudüs'ün tarihini anlamada kullanılmasıyla birlikte bunların içine dini kaynaklardan da bilgi eklenmesinde bir beis yoktur.

⁸⁵ İsmail Altun, "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksâ Var mıydı?" *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.12, S. 2 (2017): 6.

⁸⁶ Mehmet Azimli, "İsrâ ve Mi'râc Olayı üzerine Mülâhazalar", *bilimname*, C. 16, S. 1 (2009): 43-5.

⁸⁷ Müslim, Hâc, 95; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 2, 293 (1766); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 45 (11437), 53 (11525), 93 (11905); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 260 (853), *Kebîr*, C. 2, 400 (2115), C. 10, 474 (13104), *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 4, 174 (3036); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 2, 489 (1326); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 54 (581), 55 (582), 56 (583), 58 (589).

⁸⁸ Buhârî, Fazlu's-salât, 6.

⁸⁹ Nesâî, Mesâcid, 6.

Ancak Bâbil sürgünü sonrası aslının tamamen kaybolduğu Yahudilerce de bilinen ve Kudüs'e dönüş sonrası Ezra tarafından tekrar yazılan Tevrat'ın bu minvalde bir kaynak olarak kullanılması, tarih metodolojisinden uzak bir şekilde ve neredeyse bölge hakkında tek kaynakmış gibi kabul edilip oradaki bilgilere göre bir Kudüs tarihi yazımı elbette eksik olacaktır.

Tevrat ve İncil'e inanmayan tarihçi ve arkeologlar dahi bu dini kaynakları yegane kaynaklarmış gibi kullanmayı alışkanlık haline getirmişlerdir.⁹⁰ Bu anlayış da beraberinde Kudüs'ün tarihini teolojik ve Yahudi merkezli bir anlatıma götürmektedir. Bizimse maksadımız Filistin coğrafyasını Yahudilik dini ve kutsal kitap merkezli değil, Kudüs'te yaşanan ve tarihe ait tüm bilgileri tarih metodolojisi dâhilinde değerlendirmek suretiyle ve Kudüs merkezli olarak ele almaktır. Kısacası, benzer tarihi çalışmalar Kudüs tarihi adı altında Yahudi tarihini anlatırken biz ise, Kudüs'ün tarihini ele almaya çalışacağız.

Mısır, Asur ve Bâbil devletlerinin işgallerini, Pers hâkimiyetini, ancak kısa bir devir hakim olmasına rağmen binlerce yıl coğrafyaya ismini vermiş “Deniz Halkları” Filistinlileri, Arabistan göçlerini, Kenanlıları, İbrânîleri, Büyük İskenderi, Roma, Bizans, Haçlılar ve İslam Ordularının fethi⁹¹ ile Kudüs'ün yaşadığı tüm maceraları kısaca ele almaya çalışacağız. İlk devirlerine ait yeterli bilgi olmamasına rağmen⁹² eldeki mevcut bilgilerden yola çıkarak Kudüs'ün tarih boyunca kimlerin eline geçtiği, hangi kavimleri misafir ettiği, hangi devletlerin ne miktarda hâkimiyetinde kaldığı, savaş ve barışa dair eldeki verilerden hareketle hülâsa bir Kudüs tarihi ortaya koymaya gayret edeceğiz.

1.1.3.1. Kudüs'te prehistorik dönem, Kenanlılar ve İbrânîler

Filistin'in ilk çağları karmaşık ve tartışmalıdır. Filistin'e ait ilk insan bulguları M.Ö 50.000-12.000 yıllarına aittir. Arkeolojik çalışmalarda bulunan ilk medeniyet izleri de M.Ö 10.000-5000 yılları arasına aittir. Eldeki bu az bilginin dışında Filistin'in

⁹⁰ Garaudy, *İlahi Mesajlar Toprağı Filistin*, 19.

⁹¹ A.g.e., 29.

⁹² Tuğba Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 60 (Mart-Nisan 2017): 324.

bilinen tarihi M.Ö 3000-2000 yıllarıdır.⁹³ Ancak Erîhâ ve Filistin'in farklı yerlerinde bulunan şehirleşme kalıntılarında hareketle, Kudüs'te yerleşimin 7000-6600 arası olduğu tahmin edilmektedir. Sebebi bilinmeyen (istila, kuraklık vb.) ilginç bir şekilde M.Ö 7000'in ikinci yarısında bu şehirlerin terk edildiği görülmektedir.⁹⁴ Bir iddiaya göre de Buzul Çağı'nın sonunda Arabistan Yarımadası'nda yaşanan ani bir iklim değişikliği sonunda yağmurların kesilmesi ve nehirlerin kuruması neticesi toprak çöle dönmüş ve Arabistan Yarımadası'ndan, bir kısmı Fırat ve Mezopotamya bir kısmı ise Suriye, Lübnan ve bir nevi Ortadoğu'nun kavşak noktası olan Filistin bölgesine dalgalar halinde göçler olmuştur.⁹⁵

Filistin ile ilgili kayda geçirilen ilk tarihi bilgiler Mısır Hiyeroglifleri ile Mezopotamya'daki çivi yazılarına dayanmaktadır. Buradaki bilgilere göre, bölgeye göç eden ve Sâmi kavimlerinden olduğu muhakkak olan Kenanlıların ev yapma sanatını öğrenmeleri ve benzeri gelişmeler neticesinde burada yerleşik hayata geçmeleri, M.Ö 4000'lerin sonu M.Ö 3100'lere rastlayan devirlerdir.⁹⁶ Bu göçler tarih boyu devam etmiş, yine Sâmi ırkıdan olan İbrânîler ve Ârâmîlerin bölgeye göç etmesine rağmen Kenanlılar uzun bir müddet bölgeye ismini vermiştir.⁹⁷

Kudüs'ün isminin geçtiği en eski belgeler M.Ö 19. ve 18. yüzyıllara ait Mısır metinleridir. Kudüs'ün ismi muhtelif mektup, metin ve belgelerde birbirinden farklı yazılmış olup aynı zamanda farklı da telaffuz edilmiştir. Batı'da "Jarussalem", İbrânîce'de "Yeruşalem" Araplarda ise, "mübarek olmak" anlamında "Kudüs" şeklinde ifade edilmiştir.⁹⁸ M.Ö 1500'lere ait Nuzi metinlerinde ise bu bölgenin "mor" anlamına gelen "kinahu" şeklinde olduğu ifade edilir.⁹⁹ Filistin ismi ise, M.Ö 1200 yıllarında Girit ya da Güney Anadolu'dan Filistin'e gelmiş olan farklı bir

⁹³ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 17.

⁹⁴ Garaudy, *İlahi Mesajlar Toprağı Filistin*, 26.

⁹⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 17.

⁹⁶ Garaudy, *İlahi Mesajlar Toprağı Filistin*, 27.

⁹⁷ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 325.

⁹⁸ Selim Özcan ve Ali Rıza Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", *Studies of The Ottoman Domain*, C. 8, S. 15 (Ağustos 2018): 219.

⁹⁹ Şeyma Ay Arçın, "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Kudüs Özel Sayısı, S. 2 (Kış 20179): 3.

kavme dayanır. Bu kavme Pelishtin, bölgelerine ise Pelesheth denmekle birlikte, Peleshed veya Pleshet, Plishtin ülkesi ya da Filistinlilerin ülkesi anlamına gelmektedir.¹⁰⁰ Büyük İskender sonrası Roma'nın bu bölge üzerindeki hâkimiyeti esnasında çıkan ayaklanmaların bastırılması sonrası Romalılar bölgeyi “Filistin” yahut “İliyâ” ismi ile ifade etmişlerdir.¹⁰¹

Filistin'in siyasi sınırları tarih içerisinde yaşanan sayısız göç ve savaş sebebiyle değişiklik göstermiştir. Buna rağmen Filistin'in sınırları üzerinde büyük ölçüde fikir birliği vardır. Asya'nın batısında, Şam'ın güney kesimini içine alarak Mısır'a kadar uzanır.¹⁰² Buna göre Suriye ile Mısır ve Akdeniz ile Şeria Nehri arasında kalan bölge denilebilir. Şeria Nehri'nin döküldüğü Ölü Deniz de Filistin'in doğu sınırına dâhildir. Filistin, kuzeyde kıyı şeridi, orta kısımda dağlık yayla bölgesi ve doğuda Şeria vadisi olmak üzere üç ana kısma ayrılır.¹⁰³ Görüldüğü üzere Kudüs, yer aldığı jeopolitik lokasyonu itibariyle her devirde devletlerin güç mücadelesinin ortasında kalmıştır.¹⁰⁴

Verimli Hilal olarak adlandırılan Filistin'in tarihi belgelere yansıyan ilk sakinleri Kenanlılardır. Kenanlıların bu bölgeye göçü ve burada kurdukları medeniyet bölgenin uzun zaman Kenan Ülkesi olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur.¹⁰⁵ Burada bir site devleti kurmuş olan Kenanlıların bir kolu olan Yebusîler tahmini olarak M.Ö 5000'lerde Kudüs şehrini kurmuşlardır.¹⁰⁶ Birçok tarihi kaynakta da Kudüs şehrinin ismi Yebus olarak geçmektedir. Yebusîler Kudüs'te Zion Kalesi'ni inşa etmişler ve bu kale ancak Hz. Dâvûd'un Kenanlıların bölgedeki hâkimiyetine son vermesinden sonra ellerinden çıkmıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 15.

¹⁰¹ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler* (Kudüs: Ruth Ben Haim, 2008), 19.

¹⁰² Özcan ve Ayar, “Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”, 219.

¹⁰³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 16.

¹⁰⁴ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi”, 324.

¹⁰⁵ Özcan ve Ayar, “Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”, 220.

¹⁰⁶ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi”, 325.

¹⁰⁷ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 18.

Filistin bölgesinde çoğu zaman birbirinden farklı birçok kavim aynı anda yaşamıştır. Kenanlıların da olduğu devirlerde M.Ö 15. yüzyılda Hurriler de bölgede yapılar inşa edip hüküm sürmüşlerdir. M.Ö 13. yüzyıldaki kavimler göçü esnasında da Filistler bölgeye gelerek buraları yurt edinmiş bununla birlikte bazı kavimlerle savaşmış olsalar da bölge halkları içerisinde eriyerek asimile olmuşlardır.¹⁰⁸ Göçlerin dışında bu bölge her fırsatta saldırıya uğramıştır. Yebusîler Kudüs şehrini tehdit eden Hitit tehlikesine karşı Mısır'dan yardım istemiş ancak Mısır Firavunu bunu fırsat bilerek Yebusîleri M.Ö 1468'de Megida Tepesi'nde yenilgiye uğratmıştır.¹⁰⁹,

Yahudiler, Filistin'in en eski toplumu olarak kendilerini görmektedirler. Ancak daha evvel de anlatıldığı üzere Kenanlılar ve Yebusîlerden sonra ancak Bâbil hükümdarı Hammurabi zamanında¹¹⁰ M.Ö 2000'lerde bölgeye küçük bir kabile olarak gelmiş ve kısa bir süre sonra kıtlık ve açlık¹¹¹ ve benzeri muhtelif sebeplerle bölgede tutunamamış ve Mısır'a göç etmişlerdir. Bu da göstermektedir ki, Yahudiler bölgenin en eski yerleşik toplumu değildir.¹¹²

Tevrat'a göre İbranîlerin atası Hz. İbrahim'dir. Hz. İbrahim Hz. Nûh'un oğullarından Sâm'ın üç oğlundan biri olan Arfaksad'ın torunlarından olup, Kalde'nin Ur şehrinde dünyaya gelir.¹¹³ Sümerlerin Ur şehrinde babasıyla birlikte Harran'a göç ederler.¹¹⁴ Hz. İbrahim, Kenanîlerin meskûn olduğu Kenan ülkesine göç eder. Hz.İbrahim'in ilerlemiş yaşına rağmen hanımı Sare'den doğan oğlu Hz. İshak'tan sonra İbranîlerin başına Hz. Ya'kûb geçmiş ve bundan sonradır ki, İbranîler Benî İsrâîl ismini almıştır. Hz. Ya'kûb'un 12 oğlu İsrailoğullarının 12 kabilesini teşkil etmiştir.¹¹⁵

¹⁰⁸ Özcan ve Ayar, Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 220.

¹⁰⁹ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 325.

¹¹⁰ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 18.

¹¹¹ Arçın, "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları", 4.

¹¹² Sedat Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler Ve Siyonizm'in Gelişimi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2., S. 1 (Ocak 2012): 36.

¹¹³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 18.

¹¹⁴ Arçın, "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları", 4.

¹¹⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 19.

Bölgeye gelen İsrailoğulları, buradaki Kenanlılar ve Filistinli'ler ile baş edemeyerek bununla birlikte baş gösteren kuraklık neticesinde oluşan kıtlık sebebiyle, daha evvel kardeşlerinin bir hilesiyle Mısır'a gitmiş¹¹⁶ olan ve burada Firavun'un yanında mevki sahibi olmuş olan¹¹⁷ Hz. Yûsuf'un yardımıyla Mısır'a göç etmişlerdir.¹¹⁸ İsrailoğullarının Filistin'den Mısır'a olan göçleri M.Ö 17. yüzyılda gerçekleşti. Hz. Ya'kûb'un oğullarından Hz. Yûsuf'un liderliğinde, Nil deltasındaki Gessen (goşen) bölgesine yerleşmişler ve İkesuslar zamanında zengin ve huzurlu bir yaşama kavuşmuşlardı. Çünkü Tevrat'a göre Hz. Yûsuf Mısır Fir'avunu'nun veziri olmuştu. Bu devirde Yahudiler'in sayıları artarak kilit noktaları da ele geçirmişlerdi.¹¹⁹ Ancak bundan sonraki dönemde Firavunlar çok zenginleşen İsrailoğulları baskı altına alarak köleleştirip zorla çalıştırdı.¹²⁰

İsrailoğulları, Firavunların baskı altında kalışları M.Ö. 1200'lere kadar devam etti. Nihayetinde Hz. Mûsâ liderliğinde Filistin'e gitmek üzere Mısır'dan ayrılarak kölelikten kurtulmuşlardır.¹²¹ Bu ayrılış sancılı bir süreçle devam etmiş Hz. Mûsâ gelen vahiy¹²² üzerine İsrailoğullarına Filistin'e girmelerini emretmiş ancak İsrailoğullarının bunu yapmamaları üzerine Allah onlara bu şehri haram kılmış ve çöle döndürmüştür. İsrailoğulları 40 sene kadar çölde¹²³ nereye gittiklerini bilemeden dolaşmıştır. Hz. Mûsâ ve kardeşi Hz. Hârûn zamanında Filistin'e girilememiş, daha sonra Hz. Mûsâ'nın yardımcısı olan Hz. Yûşa zamanında İsrailoğulları ancak Filistin'e girebilmişlerdir.¹²⁴ Kenan iline girmeleri hiç de kolay olmadı zira o sırada Filistin'de Filistler ve başka muhtelif milletlerin hâkimiyeti vardı. Bunlarla uzun zaman uğraşılmış, bu arada İsrailoğullarının kabileleri kendi aralarında da

¹¹⁶ Yûsuf, 12/21.

¹¹⁷ Yûsuf, 12/55-56-99-100

¹¹⁸ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 38.

¹¹⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 19.

¹²⁰ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 8.

¹²¹ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler Ve Siyonizm'in Gelişimi", 38.

¹²² Maide, 5/21-22-23-24-25

¹²³ Maide, 5/26

¹²⁴ A.g.e., 38.

mücadelelerde bulduklarından dolayı kısa zamanda bir başarı elde edemediler. Ancak M.Ö 1039–1032 seneleri arasında yaşanan bazı olaylar neticesinde bütün kabilelerin bir lider altında toplanması gerekliliği anlaşılmış ve İsrailoğullarının ilk kralı Saul olmuştur. O'nun ölümü sonrasında Hz. Dâvûd tek lider olarak kabul edilmiştir. Kudüs şehrini kuran ve yüzyıllardır bu şehri ellerinde tutan Yebusîlerle mücadele edilerek şehir alınmıştır. Hz. Dâvûd zamanında alınan Kudüs ilk kez İsrailoğullarının eline geçmiş ve yeni kurulan devletin başkenti yapılmıştır. Bu suretle ilk kez tarih sahnesine İsrailoğulları'na ait bir devlet çıkmıştır.¹²⁵

İsrailoğulları Mısır'dan çıkararak Filistin'e gelmeleri ve burada Hz. Dâvûd'un lider olarak seçilip Kudüs'ü alarak devletini kurup orayı başkent yaptıkları M.Ö 1200–1030 seneleri arasındaki dönemde, siyasî ve askerlik kabiliyetlerine güvendikleri kişileri geçici olarak lider tayin etmişlerdi.¹²⁶ "Hâkim" olarak isimlendirilen bu liderler işleri bittikten sonra liderlikten çekiliyorlardı. Hz. Yûşa döneminden Kudüs'ün alındığı ve Hz. Dâvûd tarafından kurulan bu monarşik devlet dönemine "Hâkimler" dönemi demektedirler.¹²⁷ Asur ve Bâbil Saldırılarına kadar süren bu yeni devir ise "Krallar" devri olarak isimlendirilecektir.

Hz. Dâvûd kral olduktan sonra evvela Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Ya'kûb'un defnedildiği el-Halîl şehrini alır. Akabinde Kudüs'ü alarak Yebusîlerin yapmış oldukları Sion kalesini tamir ettirir.¹²⁸ Hz. Dâvûd'un krallığı yaklaşık 40 sene sürmüştür. Filistliler'in kesin olarak yenilmesi ve Kudüs'ün alınması ile büyük bir devlet kurulmuş, sınırları ise Mısır hudutlarından Kızıldeniz'e, Fırat'a kadar uzanmıştır.¹²⁹

Hz. Dâvûd Allah tarafından Kudüs'te bir mescid yapması için vazifelendirilir. Ancak mescidin duvarları yükselmeye başladıktan sonra her seferinde yıkılır. Bu mescidi yapmanın kendisine nasip olmayacağını anlayan Hz. Dâvûd 40 senelik bir

¹²⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 19.

¹²⁶ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 9.

¹²⁷ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 39.

¹²⁸ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 220.

¹²⁹ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 10.

hükümdarlığın ardından vefat eder. Vefatından evvel oğlu Hz. Süleyman'ı tahta geçirerek kral ilan eder ve O'na sınırsız mal ve mülk bırakarak Beytü'l-makdis'i muhakkak inşa etmesini vasiyet eder.¹³⁰

M.Ö 965-930 seneleri Hz. Dâvûd'un kurduğu krallığın en şâsaalı dönemidir.¹³¹ Hz. Süleyman devrinde İbrânî Krallığı büyük bir gelişme göstererek ekonomik ve askerî cihetten büyümüşü.¹³² Hz. Süleyman Kudüs'te kendi adını taşıyan ve İbrânîlerin ilk mâbedi olan Süleyman Mâbedini yaptırır. Bu mâbed Yahudi inancına göre tanrının gökten attığı “Even Şatih”, “Nirengi Taşı”nın üzerine inşa edilmiştir.¹³³

Hz. Süleyman zamanında devlet büyümüş ancak bununla birlikte gelen yüksek vergi¹³⁴ on iki kabilenin kendi aralarındaki çekişmeler ve şehir hayatının getirdiği gerilimler sebebiyle¹³⁵ Hz. Süleyman'ın vefatı sonrası bazı isyanlar çıkmış ve krallık ikiye bölünmüştür. Çıkan isyan neticesinde 10 kabile krallıktan ayrılmış İsrail ismindeki kuzey krallığı yaklaşık 200 yıl, Hz. Dâvûd'un kabilesi olan Yahuda ve Bünyamin kabilelerinin olduğu Yahuda isimli Güney krallığı ise yaklaşık 400 sene boyunca varlığını devam ettirmiştir.¹³⁶ Kuzey krallığının merkezi Samura, Güney krallığının merkezi ise Kudüs'tür.¹³⁷

1.1.3.2. Kudüs'te Asur ve Bâbil Hâkimiyetleri

Asur kralı V. Salmanassar (M.Ö 727-722) İsrail Kralı Hoşea'nın kendisine ödemesi gereken vergiyi Mısır'a vermesi sebebiyle kuzey krallığı üzerine seferler

¹³⁰ Nâ'imi, Çeşmecizade Ni'metullah Çelebi (ö.1567), *Fezâ'il-i Kuds*, Haz. Yasin Coşkun ve Menderes Velioglu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 25.

¹³¹ Kızıloğlu, “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, 39.

¹³² Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 20.

¹³³ Özcan ve Ayar, Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”, 221.

¹³⁴ Arçın, “Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları”, 4.

¹³⁵ Kızıloğlu, “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, 39.

¹³⁶ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 12.

¹³⁷ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi”, 325

düzenlemiştir.¹³⁸ Oğlu Sargon ise Kuzey krallığı üzerine sefer düzenleyerek M.Ö 722’de bu krallığa son vermiştir. Bununla birlikte Sargon’un oğlu Sanherib’de Yahuda krallığını kuşatmış 46 yerleşim yerini de eline geçirmişti. Hizkiya daha evvel şehri böyle bir kuşatma için, duvarları yükseltmek ve suyollarının değiştirilmesi gibi tedbirlerle hazırlamıştı. Sanherib’in Kudüs’ü muhasarasında Yahuda kralı Hizkiya kendisine bir elçi göndermiş ve “*kuşatmayı kaldırırsa, ne isterse vereceğini*” söylemesine rağmen savaş devam etmiştir. Arkeolojik kazılarda bulunan tabletlerin çözümleri ile ortaya çıkan bilgilere göre Asur kralı Sanherib kuşatmayı, “*Boyunduruğuma girmeyi kabul etmeyen Yahudi Hizkiya’nın duvarlı, güçlü 46 şehrini, onların çevrelerindeki sayısız küçük şehirleri turmanarak, kuşatarak, saldırarak, yürüyerek, tünelleri ve kanalları kuşattım ve onları aldım. 200150 kişiyi, sayısız büyük ve küçük, erkek ve dişi, atlar, develer, eşekler, koyun ve keçiyi onlardan aldım ve yağmaladım. Onu kafesteki bir kuş gibi krallık şehri Kudüs’te yakaladım*” sözleriyle anlatır.¹³⁹ Ancak kuşatma başarısız olarak kaldırılır. Bunun sebebi ise kimi araştırmacılara göre tam bilinmemekte kimilerine göre ise, veba salgınının etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁰

Ayakta kalan tek İsrailoğlu devleti Yahuda krallığı idi. Asurluların yıkılmasından sonra Mısır ile Bâbil devletleri arasında kalan bu krallık bir nevi tampon bir bölge durumundaydı. Bâbil devleti ile Mısır devleti’nin M.Ö 608’de yaptıkları Magetta savaşından Bâbil devleti ciddi bir fayda sağlayamayınca Bâbil kralı Nabukadnezar Yahuda krallığı üzerine yürümüş ve M.Ö 586’da kral Yehoyakin’i emri altına alarak bu devlete son vermiştir.¹⁴¹ Bu savaş Bâbil tabletlerinde “*7. Yıl: Kislev ayında Akat’ın kralı ordusunu topladı ve Hattu üzerine yürüdü. Yahuda şehrine karşı karargâhını kurdu ve Adar ayının ikinci gününde kenti kuşattı ve kralını ele geçirdi*”¹⁴² şeklinde ifade edilmektedir.

Yahuda kralı Yehoyakin’den sonra yerine Sidikya kral oldu ve Mısır Firavun’u ile ittifak yaparak bir ayaklanma çıkardı. Bunun üzerine Nabukadnezar kralın ailesini,

¹³⁸ Arçın, “Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları”, 17.

¹³⁹ Arçın, “Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları”, 19.

¹⁴⁰ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, 325-326.

¹⁴¹ A.g.e., 325-326.

¹⁴² Arçın, “Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları”, 25.

idarecilerini ve tüm Yahudi halkını sürgün ederek savunma duvarlarını ve Süleyman Mâbedini yıktırıp, şehri yakarak tahrip etti. Kudüs tarihinde buna “Bâbil Sürgünü” denmektedir.¹⁴³

Mâbedin yıkılması ve sonrasında yaşanan sürgünü “Birinci Mâbed” dönemi şeklinde isimlendirmek yaygın bir kullanım olmakla birlikte bazı araştırmacılar böyle bir isimlendirmenin doğru olmadığını söylemektedirler. “Birinci Mâbed Dönemi” ifadesinin “İkinci Mâbed Dönemi” ifadesinden hareketle, tanımlamayı kolaylaştıran bir isim olarak kullanıldığını ifade etmektedirler. Çünkü “Birinci Mâbed Dönemi” olarak adlandırılan dönem hem sosyal hayatta hem de devletin idaresi konusunda mâbed merkezli bir idare sistemi olmayıp “monarşik” sistemde idare edilmiştir. Kudüs’te mâbed merkezli bir idarî hayat ise ancak Pers hâkimiyeti sonrası Yahudilerin tekrar Kudüs’e gelişlerine ve mâbedi yapmalarına izin verilmesinden sonradır. Krallığın kurularak Süleyman Mâbedi’nin yapıldığı ilk dönem Monarşi merkezli ve bunun üzerine odaklanırken, mâbedin ikinci kez yapıldığı dönem ise, ibadet ve inançlar üzerine odaklanılan bir dönemdir.¹⁴⁴

1.1.3.3. Pers, Büyük İskender ve Roma’nın Kudüs hâkimiyetleri

Bâbiller’in Kudüs’ü yakıp yıkmalarının üzerinden 50 sene geçmiş ve bu zaman zarfında Kudüs bir harabe olarak kalmıştır. Pers kralı Keyhüsrev M. Ö 539’da Bâbilleri yenerek ortadan kaldırdı.¹⁴⁵ Bâbillere nazaran Persler Yahudilere karşı ılımlı bir yaklaşımda bulundu¹⁴⁶ ve Kral Keyhüsrev’in emriyle, Hz. Dâvûd’un soyundan gelen Zarubbabel liderliğinde Yahudiler’in Kudüs’e geri dönüşüne ve bununla birlikte tapınaklarını yeniden inşa etmelerine izin verildi. Bunun üzerine Kudüs’e geri dönenler ilk tapınağın yeri üzerinde ikincisini inşa etmiş ve Kudüs duvarlarını tahkim ederek güçlendirmişlerdir.¹⁴⁷

¹⁴³ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, 325-326.

¹⁴⁴ Ali Osman Kurt, “İkinci Mâbed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2 (2006), 444.

¹⁴⁵ Özcan ve Ayar, “Merzifonlu Eşref Efendi’nin Mir’âtü’s-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”, 222.

¹⁴⁶ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, 326.

¹⁴⁷ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 14.

Pers Kralı'nın dönüş izni vermesi ile Kudüs'e gelen Yahudilerin liderliği yine ilk yıllarda Hz. Dâvûd ve Hz. Hârûn neslinden gelenlerce yapılmıştır. Kudüs'e ilk gelindiğinde Hz. Dâvûd'un neslinden gelen Zerubbabel Perslere karşı bağımsız bir monarşi tesis etmeye çalışmışsa da sonraları ortadan kaybolmuş ve böylece kâhinler'in idare ettiği yeni bir siyasi dönem başlamıştır. Liderlik Hz. Dâvûd'un hanedanlığından kâhin Tsadok sülalesine geçerek teokratik bir sistem hâkim olmuştur.¹⁴⁸ Krallar devrinde Peygamberlere nazaran pek de bir görevleri olmayan,¹⁴⁹ mâbetten, kurban ve diğer ibadetlerin icrasından mesul olan kâhinler¹⁵⁰ Knesset Hagedolah'ın (Büyük Meclis) kurulmasıyla¹⁵¹ Yahudilerin siyasi idareciliğini de üstlenmiş oldular.¹⁵² Böylece Yahudilerin hem dini hem de siyasi liderliği iki bilgin olan Ezra ve Nehemya ile İsrail Peygamberlerinin sonuncusunun da içinde olduğu "Büyük Kurul Üyeleri" nin eline geçmiştir.¹⁵³ Bu siyasi durum M.Ö 516/515'de başlayıp, arada Büyük İskender'in M.Ö 333-320, Mısır'daki Helenistik krallar Ptolemaioslar ve Selevkoslar'ın M.Ö 320-142 idareleri de dâhil M.S 70 senesindeki Roma sürgününe kadar devam etmiştir.¹⁵⁴

Sürgündeki Yahudiler tekrar Kudüs'e dönüp, Süleyman Mâbedini inşa edip Dâvûd krallığını yeniden kurarak bağımsız bir Yahuda hayal etmişlerdi fakat bu gerçekleşmedi. İlk olarak Yahudilerin tamamı Kudüs'e dönmedi. Krallık yeniden kurulamadığı gibi Yahudiler artık hâkim devletlerin tayin ettiği valiler tarafından ancak kendi içinde dar bir cemaat otonomisi olarak yönetildiler. Yeniden inşa edilen mâbed ise, Hz. Süleyman'ın yaptığı ile karşılaştırıldığında tam bir hayal kırıklığı oldu.¹⁵⁵ Bazı araştırmacılar tarafından, Bâbil'den dönen Yahudilerin etnik ve milli kimliklerini muhafaza edemedikleri düşünülmektedir. Tekrar Kudüs'e yerleşmesine müsaade edilenlerin, Bâbil sürgünü ile gidenlerin çocukları yahut torunları olup olmadıkları şüphelidir. Sürgünden dönenlerin şeceresinin yazıldığı "Ezra" ve

¹⁴⁸ Kurt, "İkinci Mâbed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", 447.

¹⁴⁹ A.g.e., 446.

¹⁵⁰ A.g.e., 449.

¹⁵¹ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 14.

¹⁵² Kurt, "İkinci Mâbed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", 449.

¹⁵³ A.g.e., 446.

¹⁵⁴ A.g.e., 437.

¹⁵⁵ A.g.e., 440.

“Nehemya” kitaplarına göre 600’den fazla isim İsrail’den değildir. Bunlar muhtemelen mühtedilerin çocuk ya da torunlarıdır. Bununla birlikte geri dönenlerin neredeyse tamamının isminin yabancı olması “yahvistik” unsurların asimile olduğu fikrini vermektedir.¹⁵⁶

Yahudilerin Kudüs’te yerleşme çabaları sürerken Büyük İskender M.Ö 333’te Pers Kralı III. Darius’u Cilia’da İssus Savaşı’nda yenmiş ve böylece Filistin Makedonya hâkimiyetine girmiştir.¹⁵⁷ İskender İssus savaşı sonrası Yahudilere teslim olmalarını söylemişse de Yahudiler Perslere olan bağlılıkları sebebiyle bu teklifi kabul etmediler. İskender savaşmak maksadıyla Filistin’e yöneldiğinde ise, en etkin haham Jaddua, İskenderi şehrin girişinde karşılamak suretiyle teslim olmuşlardır. Bu davranış karşısında İskender Yahudilere yumuşak davranmış, yılda bir kez vergiden muaf tutmuş ve Grekler tarafından ibadethanelerine zarar verilmeyeceği konusunda teminat vermişti.¹⁵⁸ Böylece Yahudilerin Pers hâkimiyetindeki dini cemaat boyutundaki otonom durumları İskender hâkimiyetinde olarak devam etti.

İskender’in M.Ö 320’de ölümü üzerine ülke generaller arasında paylaşıldı Kudüs ve çevresi Mısır hâkimi I. Ptolemaios’un (Batlamyus) eline geçmiştir. Ptolemaios Yahudilere kaba davranmamakla birlikte onları İskenderiye’de Syrene’ye yerleştirmişti. Buradan da Küçük Asya içine dağılan Yahudiler oldu. Küçük bir vergi karşılığında onları kendi içlerinde hahamların idaresinde problemlerini çözebilecek şekilde muhtar bırakmıştı.¹⁵⁹ Bu bölge 101 sene boyunca Mısır egemenliği altında kalmış ve İskenderiye’ye yerleştirilmeleri sebebiyle Kudüs’te Yahudi nüfusu azalıp Yunan-Helen nüfusu ve kültürü artmıştı.

Seleukoslar’ın lideri III. Antiokus M.Ö 198’de Kudüs’ü ele geçirdi ve Yahudilere inançlarını yaşama hususunda karışmadı. Ancak Seleukoslar Ptolemiler’den farklı olarak Grek kültürünü dayatarak Yahudileri asimile etmeye çalışıyorlardı. Bu minvalde bazı ayinleri engellenmeye çalışılmış ve sünnet olmak yasaklanmıştı. Hatta

¹⁵⁶ A.g.e., 444.

¹⁵⁷ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 15.

¹⁵⁸ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, 326.

¹⁵⁹ Hatice P. Erdemir, “Kudüs’teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, C. 2 (2010): 20.

mâbede putperestliğin sembolü olan Zeus heykeli yerleştirdiler.¹⁶⁰ Bunun üzerine Yahudiler yer yer ayaklanmaya başlamış, IV. Antiokus bu ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırmıştır. Ancak hadiseler yatışmamış Hasmonay ailesinden haham Matatyas liderliğinde daha büyük bir isyan hareketi başlatılmıştır. O'nun ölümü üzerine isyanın liderliğini oğlu Judas üstlenmiş ve bu zamanda Antiokhus'un büyük ordusuna karşı başarı elde ederek M.Ö 164'de Kudüs'ü ele geçirmişlerdir. Asıl bağımsızlığa giden yol ise, Matatyas'ın küçük oğlunun Romalılardan yardım alarak Kudüs'ün bağımsızlığını Seleukoslara kabul ettirerek Haşmonay Yahudi Devleti kurulmuştur.¹⁶¹ Bu devlet M.Ö 141'den Romalılar'ın istilasına kadar yaklaşık 70 sene devam etmiştir.

Seleukoslara karşı mücadele ettikleri dönemlerde Yahudilere destek veren Roma¹⁶² ilerleyen senelerde Kudüs'ü hâkimiyeti altına aldı. Roma generali Pompeius, Yahudilerin iki sülale arasındaki taht kavgalarını sonlandırmak gibi göstermelik bir bahane ile Kudüs'teki Haşmonayların üzerine sefer düzenledi. Asıl maksat ise Kudüs'ü ele geçirmektir. Üç aylık bir savaşın sonunda M.Ö 63'de Kudüs'ü ele geçirdi.¹⁶³ Haşmonay sülalesi Roma'ya karşı bazı girişimlerde bulunmuş olsa da yenilerek öldürülmesi neticesinde Haşmonaylar son buldu. Ve M.Ö 40 yılında artık Kudüs Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline geldi.¹⁶⁴ Pompeius'un Kudüs'ü yağmalamış olmasına karşın M.Ö 37 yılında Kudüs Kralı olan Herodes, Roma taraftarı vassal bir krallık gibi hareket etmiştir.¹⁶⁵

Filistin'de Yahudi ayaklanmaları görülene kadar imparatorların genel tutumu Yahudilerin korunması yönündedir. Roma idaresi başka topluluklara tanımadığı bazı haklar vermiştir. Yahudiler kendi din adamları tarafından idare ediliyor ve özgürce yaşıyorlardı. Hatta Yahudilerce put olarak kabul edilen kartal başlıklı Roma armasının Kudüs'e sokulmasına izin verilmemiştir. Belki de en önemli hususlardan

¹⁶⁰ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 40-41.

¹⁶¹ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 326-327.

¹⁶² Erdemir, "Kudüs'teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler", 120.

¹⁶³ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 327.

¹⁶⁴ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 18.

¹⁶⁵ Erdemir, "Kudüs'teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler", 120.

biri de 20 yaş üzeri her Yahudi'nin tapınağa vermesi gereken verginin, imparatorluğun diğer bölgelerindeki Yahudilerden devlet eliyle toplanarak Kudüs'e gönderilmesinin Roma kanunlarıyla teminat altına alınmış olmasıdır. Tüm bunlarla birlikte Yahudilerin dini vecibelerini rahatlıkla yaşayabilmeleri için Şabat günü mahkemeye çıkmak, mecburi hizmet ya da askerlikten muaf tutuldular.¹⁶⁶ Süleyman Mâbedi'nin ikinci kez inşası eskisi gibi büyük ve gösterişli olmamış Roma'nın tayin ettiği Herod Kudüs'e birçok yeni yapı yapmasının yanında mâbedi de yeniden tamir edip eski görkemine kavuşması için büyütüp genişletmiştir.¹⁶⁷ Mâbedin bu görkemli hale getirilme gayreti Yahudilerin M.S 70'deki isyanlarına kadar da sürmüştür.

Roma'nın bazı idarecileri gitgide Yahudiler üzerindeki baskıyı artırmaktaydılar. Bu baskılar neticesinde biriken öfke M.S 66'da isyana sebep oldu. Bu isyan ile ilgili ufak detayların bile mevcudiyetini, isyanın başlangıcında Yahudilerin tarafında olan ancak sonraları Roma tarafına geçen Josephus'un yazılarına borçluyuz.¹⁶⁸ Yahudilerin isyanının bazı hassas tarafları vardı. Ön görülemeyen bazı kötü sonuçlar doğurma ihtimali söz konusuydu zira Roma'nın doğu sınırlarındaki İskenderiye ve Antioch'daki Yahudilerin de bu isyana katılma ihtimali vardı. Roma için zor olan şeyin Atlantik'ten Hazar Denizi'ne, İngiltere'den Büyük Sahra'ya kadar uzana bir bölgeyi ele geçirip eyaletleri haline getirmek değil, buraları yönetebilme kabiliyeti göstererek barışı temin edebilmek olduğu görülmekteydi.¹⁶⁹

İsyan, Kudüs yakınlarındaki Masada bölgesinde sağlam kayalıklardaki bir kalede başlamıştır. Romalı askerlerin tamamı Zealotların ani bir saldırısıyla gafil avlanarak öldürülmüşlerdir. Aynı saldırı Antonia kalesine de yapılmış, kaledeki askerler teslim olursa bir şey yapılmayacağı söylendiği halde Romalı askerler teslim olduktan sonra hepsi öldürülmüştür. Bu isyanın sonucu Kudüs'teki tüm Yahudi varlığına son verecek bir netice olacaktı. Neticede Roma İmparatoru Nero, Vespasianus'u bu isyanı bastırmak için görevlendirmiştir. Bu arada isyancılar hareketi genişleterek

¹⁶⁶ A.g.e., 122-123.

¹⁶⁷ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 222.

¹⁶⁸ Simon Baker, *Eski Roma*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 12.

¹⁶⁹ Baker, *Eski Roma*, 258.

Roma valisini dahi öldürmüşlerdi.¹⁷⁰ Vespasianus Yahudi isyanına ilk karşı ilk tedbirlerini aldığı dönemlerde Nero ölür ve İmparatorlukta peşi sıra dört idarecinin değiştiği bir karışıklık devri olur ki, bunların sonuncusu ise Kudüs isyanını bastırmakla vazifeli Vespasianus'tur. Kendisi imparator olduktan sonra bu vazifeye oğlu Titus'u tayin eder. Bu sıralarda Kudüs ise kendi içinde yaşadığı kargaşayla meşguldür. Üç sülale birbiriyle hâkimiyet mücadelesine girmişlerdi. Kudüs'te Yahudiler birbirinin kanını dökerken ve hiçbir şekilde düzen kalmamışken Titus ordusuyla muhasara ettiğinde ancak akılları başlarına gelerek aralarındaki savaflara son verip ellerindeki 20.000 kadar Yahudi'yi Titus'a karşı koymak için bir araya getirebildiler.¹⁷¹ Yahudiler daha evvel bahsedilen "Dört İmparator" karışıklık döneminin zayıflığına ve Kudüs'ün dik yamaçları, tahkimatı ile labirent misali tapınağa güvenerek Romalıları büyük bir özgüvenle karşıladılar. İsyanın başlaması üzerinden beş yıl geçmiş olması da ayrıca cesaret verici bir başka husus olmuştur.¹⁷²

Titus şehri ele geçirebilmek için ilginç metotlara başvurmuştur. Bunlardan biri tüm şehrin surlarının etrafına bir ikinci sur inşa ettirerek tüm giriş çıkışları kesecek şekilde Kudüs'ü tam bir abluka altına almasıdır. Bu arada Antonia kalesini ele geçirip, karargâh olarak kullanılması için bırakılan bir burç dışında tüm burçlar yıktırılmıştır. Savaşın ilerleyen zamanlarında Kudüs'e girilmiş ancak bir tüneller şehri olan Kudüs'ün tamamının alınması bir ay kadar bir zaman almıştır. Bu esnada Roma askerlerinden kaçarak tapınağa sığınmış olan birçok isyancı ve Yahudi aileler, tapınakta çıkan yangın sebebiyle zor durumda kalmışlardı. Tapınağın gümüş kapıları erirken Romalı bir askerın yangını tapınağın içerisine taşıyacak şekilde pencereden içeriye bir meşale atması ise yangının hacmini ve yıkıcılığını artırmıştır. Bu esnada yangını durdurmak istese de buna muvaffak olmayan Titus, kutsal emanetlerin tutulduğu ve kutsalların kutsalı şeklinde ifade edilen odaya girmiştir. Bu odaya senede bir kez olmak üzere sadece en bilgin hahamın girmesine izin verilirdi. Bunun dışında M.Ö 70'de Pompeius bu odaya girmiştir.¹⁷³ Bu isyanın bastırılması neticesinde mâbed tamamen harap olarak yıkılmış ve tamamen yok olmuştu. Bu

¹⁷⁰ Erdemir, "Kudüs'teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler", 124.

¹⁷¹ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 2.

¹⁷² A.g.e., 3.

¹⁷³ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 4-6.

hadiseler Yahudiler için yeni ve zorlu bir dönemin başlangıcı olmuştur.¹⁷⁴ Bu tarihten sonra da bir daha tekrar asla yapılamamıştır.

Titus isyancılara karşı çok sert tedbirler almıştır. İsyancılar ya hapse atılmış ya öldürülmüş yahut köle yapılmıştır. Kudüs'teki tapınakta ibadet son bulmuştur.¹⁷⁵ Yahudiler için son derece kutsal olan ve sadece rahiplerin görmesine izin verilen Menora, (yedi kollu şamdan) Gümüş Borozan ve Kutsal ekmek masası yağmalanmış ve Roma'da Titus'a adanmış olan zafer tākındaki kabartmalarda taşınırken resmedilmiştir.¹⁷⁶ Fiziksel cezalandırmalardan kurtulanların ise tüm topraklarına el koyuldu ve en yüksek fiyatı verene satıldı. Ancak bununla birlikte isyana katılmayan Roma'nın diğer şehirlerindeki Yahudilere dokunulmadığı gibi daha evvel tanınan ayrıcalıklar da devam ettirildi. Yahudileri bu felakete sürükleyen Zealotlar mücadeleye devam ederek Masada kalesinde bir araya gelerek tekrar hareketlenmeye çalışsalar da Roma birlikleri kaleyi muhasara edip isyancıları teslim olmaya zorladılar. Nihayetinde kaleye girildiğinde tüm Yahudilerin, eş ve çocukları ile birlikte birbirlerini öldürmek suretiyle intihar ettiklerini gördüler.¹⁷⁷

Roma ile savaşmaya karşı çıkan haham Yohanan Ben Zekkai, şehrin muhasarası sırasında bir tabut içinde kaçmış ve daha sonra Romalılardan özel izin alarak kurduğu okul vesilesiyle Yahudiliği devam ettirmeye çalışmıştır. M.S 132'de Haham Akiba ve kendisini Mesih ilan etmiş, genç bir savaşçı olan Bar Kohba, Hadrianus'un sünneti sınırlandırması ile ilgili bir isyan başlatmış, gerilla taktiği ile önceleri başarı sağlasa da M.S 135'de her ikisi de yakalanarak idam edilmiştir.¹⁷⁸

İlerleyen zamanlarda Roma ikiye ayrılmış ve Kudüs Doğu Roma Devleti'nin sınırlarında kalmıştır. Bu sıralarda mîlat kabul edilen tarihte, doğum tarihi tartışmalı olmakla birlikte Hz. İsa dünyaya gelmiş¹⁷⁹ ve İsrailoğullarına risalet¹⁸⁰ ile

¹⁷⁴ Patrick LeRoux, *Roma İmparatorluğu*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006),116

¹⁷⁵ Erdemir, "Kudüs'teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler", 125.

¹⁷⁶ Baker, *Eski Roma*, 243.

¹⁷⁷ Erdemir, "Kudüs'teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler", 126.

¹⁷⁸ A.g.e., 127-129.

¹⁷⁹ Meryem, 19/29.

¹⁸⁰ Âli İmrân, 3/50; Meryem, 19/30.

vazifelendirilmiştir.¹⁸¹ Yahudilerin Hz. İsa'yı kabul etmemeleri¹⁸² üzerine yaşanan birtakım hadiseler neticesinde Hz. İsa Yahudilerce kovuşturmaya tabi tutulmuş ve aleyhinde tuzak kurularak¹⁸³ çarımha gerilmesi için çalışmışlardır. Nihayetinde çarımha gerilme hadisesi vuku bulmuş ancak Kur'an-ı azimüşşana göre çarımha gerilen kişi Hz. İsa değildir. Allah (c.c) Hz. İsa'yı göğe yükselttiğini¹⁸⁴ ve bu hadisenin Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında bir ihtilaf mevzu olarak kaldığını beyan buyurmaktadır.¹⁸⁵ Yaşanan bu hadiselerden sonra İsevîlik gittikçe genişleyerek Roma devletinde sayı bakımından çoğalmıştır.

Konstantin M.S 313'deki fermanıyla Hıristiyanlığı serbest bir din haline getirmiş böylece Kudüs artık Hıristiyanlık için de kutsal bir merkez olmuştur.¹⁸⁶ İznik Konsilinde (M.S.325) yapılan toplantılarla Hıristiyanlık esasları belirlenmiş¹⁸⁷ ve bu asrın sonuna doğru artık Kudüs birçok yerinde manastırlar ve kiliseler inşa edilmek suretiyle neredeyse tamamen bir Hıristiyan ülkesi haline gelmiştir.¹⁸⁸

Doğu Roma Devleti'nin yönetim tarzından mutlu olmayan Yahudilerin de, Sâsânî ordusuna katılmaları ile zaten sarsıntılar yaşayan Roma'nın 614 yılında Suriye, Filistin ve Mısır şehirleri Sâsânîler tarafından işgal edildi. Doğu Roma'nın elinde sadece Karadeniz ve Balkan eyaletleri kalmıştı.¹⁸⁹ Aradan çok zaman geçmeden sadece 16 sene sonra Roma Devleti tekrar Kudüs üzerine yürüyüp Sâsânî Devletiyle savaşarak 630 senesinde şehri geri aldı.¹⁹⁰ Şehir bundan 10 sene sonra da Müslümanların fethi ile tekrar elden çıkacaktır.

¹⁸¹ Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera, 2008), 199.

¹⁸² Âli İmrân, 3/52.

¹⁸³ Âli İmrân, 3/54.

¹⁸⁴ Nisa, 4/158.

¹⁸⁵ Nisa, 4/157.

¹⁸⁶ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 327.

¹⁸⁷ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 122

¹⁸⁸ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 21.

¹⁸⁹ Emmanuel Berl, *Attila'dan Timutr'a Avrupa ve Asya*, çev. Gülseren Devrim (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), 39.

¹⁹⁰ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 328.

1.1.3.4. Kudüs'ün Müslümanlarca birinci fethi ve haçlı seferleri

Müslümanlar 13/634 senesinde Filistin'in Güney tarafında, Doğu Roma Devleti ile Ecnadeyn isimli yerde savaşarak galip geldiler. Bu zaferle Filistin Müslümanların fethine açılmıştır. Ecnadeyn'de yenilen Roma kuvvetleri komutanı Artaban, büyük bir kuvvet bulundurduğu Kudüs'e çekilmek durumunda kaldı. Müslümanlar 15/636 senesinde Yermük denilen yerde Roma ordusunu ikinci kez yenilgiye uğrattı.¹⁹¹ Hz. Ömer tarafından Kudüs'e bir mektup gönderilerek, Müslüman olmaları yahut cizye vermeleri karşılığında şehirde kalmalarına izin verileceği aksi takdirde Kudüs üzerine sefer yapılacağını haberi verdi. Bunun üzerine Kudüs halkı Hz. Ömer ile yapılacak bir anlaşma ile şehri teslim etme kararı aldılar ancak şehri bizzat Hz. Ömer'in kendisine teslim edeceklerine dair de bir şart koşmuşlardı.¹⁹² Belâzürî'nin bu hususta verdiği bilgi şöyledir:

*İliyâ (Kudüs) halkı, diğer Şam şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi cizye ile haraç ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı karşılığında ondan eman vermesini ve sulh yapılmasını; ayrıca anlaşmanın bizzat Ömer b. Hattab tarafından imzalanmasını istediler.*¹⁹³

Hz. Ömer Medine'den Câbiye'ye oradan da Kudüs'e gelerek ve o zamanki dini lider Patrik ile ahidnameyi imzalamıştır. Hiçbir şehrin fethinde bulunmak gibi bir hassasiyeti olmayan Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethinde bulunması, bu şehrin İslam dini içinde önemini gösteren bir husus olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁴

Kudüs İslam devletlerinin elindeyken dâhili karışıklıklar yaşamamış ve uzun süren bir huzur devri yaşanmıştır. İslam Devleti hızlı bir şekilde büyümüş ve dâhilde çıkan bazı karışıklıklar neticesinde Muaviye liderliğinde Emevî Devleti merkezini Şam'a taşımıştır. Bu dönem içerisinde Kudüs Emevî Devleti'nin hâkimiyeti altında kalmıştır.¹⁹⁵

¹⁹¹ Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (2001): 48-49.

¹⁹² Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 328.

¹⁹³ Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", 50.

¹⁹⁴ A.g.e., 49.

¹⁹⁵ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 328.

Emevîler ile Abbâsîlerin mücadelesi neticesinde 750 senesinde Abbâsî Halîfeliği ilan edildi. Kudüs'te bu halîfeliğe bağlanınca Abbâsî hâkimiyetine geçmiş oldu. Bu arada Abbâsîler Emevî Devleti'ni tam olarak ortadan kaldıramamış, hanedanın son üyesi İspanya'daki İslam topraklarını bu devletten ayırmayı başarabilmiştir.¹⁹⁶ Bu karışıklıklar sebebiyle Kudüs'te uzun zaman siyasî bir istikrar olamadı. Mısır'da Tolunoğulları Devleti'nin kurulmasıyla ve Kudüs'ün 878'de bu devlete bağlanması neticesinde, Kudüs'te Türk idarecileri devri başlamış oldu. Kudüs 935 senesinde yine Türk olan İhşidlerin hâkimiyetine girerek 969'a kadar bu devletin idaresinde kaldı.¹⁹⁷ Daha sonra İhşidler Devletine son veren Fatımîler ise, Efdal komutasında Aşkelan'da haçlılarla yaptığı savaşta yenilgiye uğradı. 1099 senesinde 1000 Fatımî askeri tarafından savunulan Kudüs Haçlıların eline geçmiş oldu.¹⁹⁸

Kudüs'ün elden çıkmasına Papa II. Urban'ın yaptığı haçlı seferi çağrısı neden olmuştur. Bu çağrı üzerine Avrupa'dan harekete geçen Haçlı ordusu kutsal toprakları kurtarmak amacıyla Anadolu'ya gelmiş, buradaki savaşlar neticesinde Antakya ve Urfa'yı alarak kontluklar kurmuş ve Kudüs üzerine yürümeye devam etmiştir.¹⁹⁹ Hz. Ömer devrinde fethedildikten sonra 450 sene boyunca İslam toprağı olarak kalan Kudüs, Antakya'nın elden çıkmasından ancak iki yıl sonra şehre ulaşan haçlılar tarafından işgal edilmiştir.²⁰⁰ Haçlılar burada birçok küçük devletler kurarak medenî şehir hayatı, teknoloji ve yüksek refah seviyesindeki Müslümanlarla sosyal ve ekonomik ilişkiler kurdular. İslam dünyasının zenginliklerini Avrupa'ya taşıyarak orada yaygınlaştırdılar. Bu yayılma özellikle İtalya şehirleri arasında daha yoğundu.²⁰¹ Haçlılar Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ'daki kıymetli eşyaları tahrip etmiş ve götürbildiklerini de almışlardı. Camiiler kilise olarak kullanılmış Kubbetü's-Sahra'nın üzerine haç dikilmiştir. Mescid-i Aksâ ise bazı değişikliklerle

¹⁹⁶ A.g.e., 329.

¹⁹⁷ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'atü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 224.

¹⁹⁸ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 329.

¹⁹⁹ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 43.

²⁰⁰ Nâ'imî, *Fezâ'il-i Kuds*, 35.

²⁰¹ Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütühat İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 277.

kralların sarayı haline getirilmiştir.²⁰² Haçlılar için daha sonraki seferler kutsal maksadını kaybedip bir ticaret meselesi ve doğunun zenginliğini sömürme halini alınca, siyasî olarak Anadolu ve burada kendi sonlarını hazırlayacak Selçuklu tehlikesini göremediler. Anadolu Selçuklu ve Suriye Selçuklularının üstün gayretleri neticesinde zayıflayan Haçlılar²⁰³ Selahaddin Eyyûbî'nin son darbesiyle Kudüs'ten çıkarıldılar.

1.1.3.5. Kudüs'ün Müslümanlarca ikinci fethi ve kaos dönemi

1144'de Selçuklu valisi İmâdüddin Zengî haçlılara karşı en güçlü duran kişi oldu. Hatta denilebilir ki haçlılara karşı Kudüs'ü alma fikrini ateşleyen odur. Harekete geçerek 1144'te Urfa Kontluğu'nu aldı. İmâdüddin Zengî'nin vefatı sonrası haçlılar Urfa'yı tekrar aldılarsa da babasından sonra başa geçen Nureddin Zengî vakit geçirmeden burayı ikinci kez aldı.²⁰⁴ Nureddin 1149'da Antakya Prensiğini de almış ardından 1154'te Suriye'ye girmiştir. Bu tehlikeyi gören haçlılar Şam, Urfa ve Suriye bölgesi için ikinci bir haçlı seferi dahi düzenlediler.

Mısır merkezli Fatimî Devleti iç karışıklıklar yaşanmaktaydı. Kudüs kralı buraya müdahale etmek üzereyken Nureddin Zengî 1174 senesinde komutanlarından Esed'üd-din Şirkuh'u Mısır'a göndererek buradaki çalkantıları kontrol altına alarak muhtemel bir haçlı tehlikesine karşı güçlendirmiş oldu. Bu başarısı sebebiyle Fatimîler kendisine vezirlik verdiler. Nureddin Zengî'nin ölümü üzerine Selahaddin Eyyûbî bağlı olduğu Zengî Devleti'nden ayrılarak Mısır'da devletini ilan etti. Bu sıralarda iyice zayıflamış olan Fatimî Devleti kolayca ele geçirilebilmiştir. Selahaddin bundan sonraki 3 sene içerisinde de Suriye'ye hâkim oldu.²⁰⁵ Mısır gibi büyük ve güçlü bir devlet ile Suriye gibi güçlü iki bölgenin Selahaddin tarafından

²⁰² Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'atü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 225.

²⁰³ Selim Tezcan, Mehmet Sadık Gür ve Alper Sarıbaş, "İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin - Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Roller", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Kudüs Özel Sayısı, S. 2 (Kış 2017): 21.

²⁰⁴ A.g.e., 123.

²⁰⁵ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 329.

birleştirilmesi Eyyûbî Devleti'nin gücünü artırmıştı. Gelişen ticaret ve kalkınma artık Kudüs'ün fethini mecbûrî bir hale getirmişti.²⁰⁶

Eyyûbî Devleti iç istikrarını sağladıktan sonra Kudüs'e yönelmiş ve 1187'de Hittin muharebesinde Kudüs krallığı ordusunu mağlub etmiştir. Selahaddin şehre girmek için acele etmemiş, Müslümanlar için önemli bir gün ve Hz. Peygamber'in Mi'râc'a yükselişinin sene-i devriyesi olan 2 Ekim Cuma gününü beklemiş ve böylece şehri teslim almıştır.²⁰⁷ Fethin gerçekleştiği yıl olan 1187'ye kadar haçlı krallığın merkezi Kudüs iken bu fetih sonrası merkezlerini Akka'ya taşımak zorunda kalmışlardır.²⁰⁸ İlerleyen yıllarda İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richar 1191 senesinde bir anlaşma metni sunmuş ancak Selahaddin Eyyûbî, "*Kudüs sizin için olduğu kadar bizim için de kutsaldır, fakat bizim için daha önemlidir; zira Peygamber Efendimiz Mi'râc'a buradan yükselmiştir...*" şeklinde cevaplamıştır.²⁰⁹ Bundan kısa bir süre sonra Selahaddin Eyyûbî vefat etmiş ve Eyyûbî devleti, ailesinin mensuplarınca paylaşılmıştır. Memlûklüler'in bu devlete son vermesine kadar Eyyûbî ailesi kendi içlerinde çekişmeler yaşamış, bir devlet gibi değil de bir beylikler federasyonu şeklinde idare edilmiştir.²¹⁰ Bu istikrarsızlık ve iç karışıklıklar devam ederken, 1227'de Kudüs üzerine II. Friedrich liderliğin'de yeni bir haçlı seferi düzenlendi. Eyyûbî Sultanı Melik el-Kamil bu meseleyi kansız halletmek istediği gibi II. Friedrich de bu şekilde çözüme taraftarı olmuştur. Karşılıklı görüşmeler neticesinde Melik el-Kamil Kudüs'ü muvakkat bir zaman haçlılara bırakmaya razı oldu.²¹¹ 1229 senesinde yapılan Yafa anlaşması ile Kudüs Müslümanlardan teslim alındı.

²⁰⁶ Tezcan, Gür ve Sarıbaş, "İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin - Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Roller", 125.

²⁰⁷ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 329.

²⁰⁸ Ayşe Çekiç, "Eyyûbî - Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılamayan Kudüs'ü Paylaşan Liderler (El- Melik El- Kamil Ve II. Friedrich)", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, C. 9 (October 2017): 86.

²⁰⁹ Çekiç, "Eyyûbî - Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılamayan Kudüs'ü Paylaşan Liderler (El- Melik El- Kamil Ve II. Friedrich)", 86.

²¹⁰ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 30.

²¹¹ Çekiç, "Eyyûbî - Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılamayan Kudüs'ü Paylaşan Liderler (El- Melik El- Kamil Ve II. Friedrich)", 85.

Müslümanlar bu duruma çok üzüldüler. Tarih kitapları Melik el-Kamil'in Mısır'ı korumak adına bu kararı almak zorunda olduğu yorumunu yapmaktadır. Neticede 1244 senesinde Kudüs tekrar Eyyûbîlerin idaresi altına girmiştir.²¹²

Kudüs, Memlüklü Devleti'nin ilk senelerinde Eyyûbîler ile birkaç kez el değiştirmiştir. (1250-1260)²¹³ Bu sıralarda Moğol tehlikesi baş göstermiş ve Abbâsî halifeliğini 1258 senesinde yıkmışlardı. Bölgedeki istikrarsızlık devam ederken Baybars idaresindeki Memlüklü ordusu, Kitboğa Noyan idaresindeki Moğol birliklerini Eylül 1260 senesinde Ayn Câlût muharebesinde mağlub etti ve 1258'de yıkılan Abbâsî Halifeliğini 1261'de Mısır'da canlandırdılar. Kudüs bu tarihten sonra 250 yıl Memlüklüler idaresinde kalmıştır.²¹⁴ Memlüklüler Kudüs'ün Müslümanlar için ne ifade ettiğini iyi anlamış bir devlettir. Bu maksatla geniş çaplı bir imar faaliyetine girişerek mühim eserler inşa ettiler. Günümüzde Kudüs'te bulunan 150 önemli tarihi eserin 80'i Memlüklüler dönemine aittir. Kudüs'ün uzun süre iç çekişmelerden uzak, siyasi ve iktisadi istikrarı sebebiyle medreseler ve vakıflar yoluyla ilim sahasında büyük gelişmeler kaydedilmiş pek çok ünlü âlim eğitim için Kudüs'e gelmiştir.²¹⁵

1350'den beri hızla gelişme kaydeden Osmanlı Devleti batıyı endişelendirmiş ve 1690 yıllarına kadar batı Osmanlı Devleti'ne karşı haçlı seferleri tertip etmiştir. Osmanlı'ya karşı motivasyon kaynakları ise, en başta Hz. İsa'nın mezarını Müslümanların elinden kurtarmak olmuştur. Batı'nın Osmanlı karşısındaki korkusu ve teyakkuzu sebebiyledir ki, Almanya'da "Türk korkusu" sebebiyle kiliselerde muntazaman çanlar çalınırdı.²¹⁶ İşte böyle bir dönemde Memlüklülerle Osmanlı'nın arası pek açılmıştır. Zira Şîliği Anadolu'ya yaymak isteyen Safevîlerle Memlüklüler ittifak halindedir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran Harbi ile Safevîleri dizginledikten sonra Memlüklüler ile arada bir tampon bölge durumunda olan Dulkadiroğulları'nı

²¹² A.g.e., 87.

²¹³ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 226.

²¹⁴ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 330.

²¹⁵ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 226.

²¹⁶ İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, 230.

ortadan kaldırdı. Suriye’de Memlûklülerle Mercidabık Meydan muharebesi yapıldı ve bunun neticesinde Memlûklü ordusu geri çekildi. Ordu sayıları birbirine yakın olmakla birlikte güçlü ve ateşli silahlara sahip olan Osmanlı Ordusu önce Halep sonra da Şam’ı alarak ilerledi. Osmanlı Vezir-i Âzâmı Sinan Paşa 1516 senesinde Kudüs ve Gazze’yi alarak Osmanlı Devleti’ne kattı. Ekim ayında fethedilen Kudüs’e Yavuz Sultan Selim Han 31 Aralık’ta girmiştir.²¹⁷ Bu tarihten sonra Kudüs’ün, 1831-1840 senelerindeki Kavalalı Mehmet Paşa dönemi hariç, elden çıktığı 1918’e kadar 400 sene Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.²¹⁸ Osmanlı idaresinde iken Kudüs dört idarî bölgeye ayrılmış ve Şam eyaletine bağlı olarak direk İstanbul’dan idare edilmiştir.²¹⁹

Kudüs, Osmanlı devrindeki en geniş imar faaliyetini Kânûnî Sultan Süleyman devrinde yaşamıştır. Bunlar başlıca şehrin surlarının yeniden imarı, su yolları ve Mescid-i Aksâ ile Kubbetü’s-Sahra’nın tamiri ile şehrin genelinde yapılan imar faaliyetleridir.²²⁰ Yapılan ilk faaliyet ise şehrin suya duyduğu acil ihtiyaç sebebiyle su getirilmesi olmuştur. Suyun Hz. İsâ’nın doğduğu şehre getirildiğinde insanlar için bir, hayvanlar için de bir havuz olmak üzere iki havuz yapıldığı söylenmektedir. Su Kudüs’e ulaştığında Aksatullah ve Sahratullah arasına dört çeşmeli bir şadırvan yapılarak her çeşmeye ayrı bir isim verilmiştir.²²¹ Bundan sonra Kânûnî Sultan Süleyman, şehrin eski surlarının temellerinin bulunup yeniden inşa edilmesini ister. Bu surların uzunluğu 3500 zira (3975 metre) dır. Yapılan büyük ve zorlu çalışmalar neticesinde altı kapı kullanılarak yapılan sur dört senede bitirilir. Bu kapılardan dördüne Bâb-ı Amud, Bâb-ı Halilü’r-Rahman, Bâb-ı Dâvûd ve Bâb-ı Meryem isimleri konulmuştur.²²² Belki de en önemli çalışma, Mescid-i Aksâ ve Kubbetü’s-Sahra’nın yenilenmesi olmuştur. Bakımsız kalan bu yerlerin artık kubbelerinden yağın yağmurlar sızmaktadır. Vazifeli olarak orada bulunan Ni’metullah Çelebi’nin

²¹⁷ Tekin, “M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, 330.

²¹⁸ Özcan ve Ayar, “Merzifonlu Eşref Efendi’nin Mir’âtü’s-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”, 226.

²¹⁹ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 25

²²⁰ Nâ’imî, *Fezâ’il-i Kuds*, 23.

²²¹ A.g.e., 38-39.

²²² A.g.e., 41-43.

raporu üzerine Kânûnî Sultan Süleyman buraların derhal Kâbe gibi âbâd edilmesini emreder.²²³ Bu çalışmada bir yıl gibi bir zamanda bitirilir.

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devlet'inin yaşadığı bazı olumsuz iktisadî ve ictimai hadiseler sebebiyle İngiltere, Fransa ve ABD bölgeyle daha fazla alakadar olmuş, buralarda yeni konsoloslukların açılması ile birlikte misyoner teşkilatların da alakası artmıştır. Osmanlı devleti her ne kadar toprak satışını ve göçleri kısıtlamış, inşaat izinlerini İstanbul'a bağlamış olsa da 1914 senesinde çıkan Cihan Harbi neticesinde Aralık 1918'de²²⁴ Suriye'deki Yıldırım Ordularının İngiliz birlikleri karşısında mağlup olarak geri çekilmeleri neticesinde elden çıkmıştır.

Kudüs'ün 1918'de İngilizlerin eline geçmesinden sonra 19-26 Nisan'da gerçekleştirilen San Remo Konferansı sonrası Filistin üzerinde resmen İngiliz Mandası Yönetimi ilan edilmiştir. Manda yönetimi ilan edildiğinde Filistin'deki nüfus dağılımı ise, %93 Arap, %7 civarında da yabancı milletlerden oluşmaktaydı.²²⁵ İngiltere Filistin'de bir Yahudi devlete karşı olmadığını Balfour Deklarasyonu ile beyan etmişti. İngiltere Siyonist Dernekleri Başkanı Lord Rothschild, 18 Temmuz 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a bir mektup yazarak, Filistin'e Yahudi göçünün engellenmemesi, Yahudilerin burada kendi kendilerini idare etmesi ve neticesinde buranın bir Yahudi vatanı olmasını üç maddede teklif etmiş, buna karşılık Balfour'un verdiği müsbet cevap mektubu " Balfour Deklarasyonu" olarak meşhur olmuştur. Bunu önce Fransa ve İtalya arkasından 1918 yılında da ABD Başkanı Wilson desteklemiştir.²²⁶ Bu gelişmelerden sonra 1919 ve 1939 yılları arasında Filistin'e birçok göç yapılmış, büyük ölçüde Rusya'dan gelen 35.000 Yahudi ile nüfus artmaya başlamıştır.²²⁷ Bu göçlere karşı bir tepki olarak bölgede 1920, 1921 ve 1929'da üç kere Arap ayaklanması yaşanmıştır.²²⁸ 1924 ve 1932

²²³ A.g.e., 39-40.

²²⁴ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 44.

²²⁵ Tekin, "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 331.

²²⁶ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 49.

²²⁷ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 27.

²²⁸ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 54.

yıllarında Polonya'dan 60.000, İkinci Dünya Savaşından hemen öncede 165.000 Yahudi gelmiştir. Savaştan sonra ise, illegal göç faaliyetleri yürütmek için kurulan teşkilatlarla 85.000 Yahudi daha Filistin'e göç etmiştir. Arapların ve Yahudilerin çıkarlarının çatışması üzerine İngiltere meseleyi Birleşmiş Milletler Genel Kurulu gündemine aldırılmış (1947) bu kurulda biri Yahudi biri Arap iki devletli bir çözüm teklifinde bulunmuş ancak Yahudiler bu teklifi kabul ederken Araplar reddetmiştir.²²⁹

İngiliz manda yönetimi 30 senenin sonunda 14 Mayıs 1948'de son bulmuş ve İngiltere askerlerini 15 Mayıs 1948'e kadar çekeceğini ilan etmiştir. Yahudiler ise, İngiliz manda yönetiminin bitmesine birkaç saat kala David Ben Gurion başkanlığında toplanan Musevî Ulusal Konseyi toplantısında İsrail Devleti'ni ilan etmiştir. Bu ilandan sadece 11 dakika sonra Amerika Birleşik Devletleri İsrail'i tanıyan ilk ülke olmuştur. Bir gün sonra Guatemala, 18 Mayıs'ta da Sovyetler Birliği tanımıştır.²³⁰ Bu tarihlerde Filistin'e göçler sonucu Yahudi nüfusu 650.000'i geçmiştir.

İsrail'i devlet olarak hiçbir Arap ülkesi tanımadı ve bağımsızlığını ilan etmesinin üzerinden 24 saat geçmeden Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak orduları İsrail'i işgal ettiler. 1949'da İsrail ile Irak hariç diğer Arap Devletleri müzakereye oturarak varılan kararda, Celile ve Negev İsrail, Sâmiriye Ürdün, Gazze Mısır yönetimine girmiş Kudüs ise ikiye bölünerek Doğu kesimi Ürdün Batı kesimi ise İsrail'in yönetimine verilmiştir. Takip eden yıllarda 11 Mayıs 1949'da Birleşmiş Milletler İsrail'i 59. üye olarak birliğe kabul etmiştir.²³¹

Daha sonraki yıllarda Kudüs'te huzursuzluk ve savaş bitmemiş, İslam Devletleri hâkimiyetinde önce yaklaşık 500 sene daha sonra Osmanlı döneminde de 400 sene huzuru yaşayan Kudüs'te artık kaos ortamı oluşmuş ve 1956'da Sîna Harekâtı, 1967'de Altı Gün Savaşları ve 1973'te Yom Kipur Savaşları yaşanmıştır. Tüm bu süreçte bölge Arap yerleşimciler için istikrarsızlaşmış Yahudi yerleşimciler için ise, batıdan ve özellikle ABD'den aldığı destek ile günden güne iyileşmiştir. İsrail en

²²⁹ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 28.

²³⁰ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", 59-60.

²³¹ İsrail Enformasyon Merkezi, *İsrail Hakkında Gerçekler*, 35.

küçük gelişmeyi dahi hukuksuz olarak sınırlarını genişletmek için bir mazeret olarak kullanmış ve bugünkü hukuksuz sınırlarına erişmiştir. Buralarda Yahudi yerleşimciler için sürekli siteler yaparak ve göç almaya devam eden siyaseti neticesinde bölgedeki demografik yapıyı değiştirme yönündeki gayretlerini sürdürmekte ve Filistin'in kaos sürecini, anlaşma ve müzakereden uzak tavırlarıyla uzatan taraf olmaktadır.

1.1.3.6. Beytü'l-makdis'in tarihi

Beytü'l-makdis'e dair kaynaklardaki ilk bilgiler onun Hz. Dâvûd tarafından yapımının planlandığı ile ilgilidir. Ancak muhtelif sebeplerle bu mâbedi yapamayan Hz. Dâvûd Hz. Süleyman'a büyük ve zengin bir krallık bırakmış aynı zamanda mâbedin yapımını da O'na vasiyet etmiştir.

Hz. Süleyman bu mâbedi İsrail halkının Mısır'dan çıkmasından yaklaşık dört yüz seksen sene sonra ve krallığının dördüncü yılında M.Ö 957'de yapmaya başlamıştır. Mâbedin önündeki eyvan tapınağın genişliğinde olup yirmi arşındır. Eyvan tapınağın önünden ileriye doğru on arşındır.²³² Mâbedin içinde Kutsallar Kutsalı olarak bilinen ve ancak senede bir gün en bilgin Hahamın girmesine izin verilen bir oda vardır. Burası aynı zamanda kutsal "Ahid Sandığı"nın da koyulduğu yerdir ve tapınağın arka bölümünde yapılmıştır. Ahid Sandığı'nı bulunduğu yerden alarak "Kudsü'l-akdes" isimli odaya koyan da Hz. Süleyman olmuştur.²³³ Mâbed altınla kaplanmış ve içerisine de saf altınla kaplı Keruvlar konulmuştur. Hz. Süleyman'ın inşa ettiği bu mâbed krallığının on birinci yılının sekizinci ayında tüm teferruatıyla birlikte yedi yıl içerisinde bitirilmiştir.²³⁴

Bu tapınağın yeri ise, Yahudi inancına göre Tanrı'nın gökten gönderdiği "Even Şatiah" (Nirengi Taşı) ismi ile müslümanlarca ise "Hacer-i Muallak" ismi ile bilinen kayanın üzerine inşa edilmiştir. Bu büyük kaya kütlesi Yahudilerce Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek için hazırlandığı yer olmakla birlikte Hz. Ya'kûb'un da gizemli merdiven rüyasını gördüğü yerdir. Müslümanların inancına göre ise, bu kaya

²³² Mustafa Yiğitoğlu, "Yahudi İdeası: Kral Mâbedinden Kral Devlete", *Turkish Studies*, C. 7, S. 2 (2012): 1209.

²³³ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 221.

²³⁴ Yiğitoğlu, "Yahudi İdeası: Kral Mâbedinden Kral Devlete", 1209.

Hz. Peygamber'in (sav) Mi'râc'a yükselişinin basamağı kabul edilen ve "Hacer-i Muallak" olarak bilinen yerdir.²³⁵

Bâbilliler Kudüs'ü hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Yahudileri Kudüs'ten çıkararak, mâbedi yıkıp şehri harabe haline getirdiler. Kudüs bundan sonra 50 yıl harabe halde kalmış Persler'in Bâbil devletini ortadan kaldırmasından sonra Yahudilerin tekrar Kudüs'e dönmelerine ve mâbedi tekrar inşa etmelerine izin verilmiştir. Bunun üzerine Yahudiler Büyük Darius döneminde M.Ö 516'da ikinci tapınağı inşa etmişlerdir. Ancak bu tapınak Hz. Süleyman'ın yaptığıının yanında küçük ve ihtişamsız kalmıştır. Bu tarihten yaklaşık 500 sene sonra Herod mâbed ile yakından ilgilenmiş ve onu genişletecek şekilde yeni imar faaliyetleri ile tapınağı eski ihtişamına getirebilmek için gayret göstermiştir.²³⁶ Herod, genişletme ve geliştirme faaliyetlerinin olumsuz neticelenmemesi için bazı tedbirler almış ve inşaat konusunda eğitim almış din adamlarını çalıştırmıştır. Özenle devam eden yeniden inşa faaliyeti, Kudüs'te başlamış olan Yahudi isyanını bastıran Romalıların M.S 70'de izi kalmayacak şekilde yıktıkları zamana kadar devam etmiştir.²³⁷ Aslında isyanın bastırılmaya çalışıldığı ilk safhada Titus mâbede zarar vermemek için elinden geleni yapmış ancak ne isyancılar ne de aylardır savaşın verdiği zorlukla mücadele eden kendi askerine söz dinletememiştir.²³⁸

Mûsevî eskatologyası Mesih'in gelmesinden evvel buraya üçüncü mâbedin yapılacağına inanmaktadır.²³⁹ İzi kalmayacak şekilde yıkılan ve harabeye çevrilen şehrin kalıntıları üzerine Roma şehir kimliği ile yeni bir şehir inşa edilmiş ve ismi de "Palestin", (Filistin) ve "Aelia (İliyâ) Capitolina" olarak değiştirilmiştir.²⁴⁰

Tapınağın enkazı Moriah Dağı vadisine dökülür. Tapınağın ve şehrin enkazından kalan taşlar sonraki bin yıl boyunca Romalılar, Araplar, Haçlılar ve Osmanlılar

²³⁵ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 221.

²³⁶ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 3.

²³⁷ Yiğitoğlu, "Yahudi İdeası: Kral Mâbedinden Kral Devlete", 1210.

²³⁸ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 1.

²³⁹ A.g.e., 3.

²⁴⁰ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 222.

tarafından, şehirdeki her imar faaliyetinde kullanılmıştır. Günümüzdeki ağlama duvarı ise o günkü yıkımdan ayakta kalan bir yapıdır.²⁴¹ Kudüs'ün Doğu tarafında, Kubbetü's-Sahra'nın da bulunduğu Harem-i şerîf'in batısında Tyropen Vadisi'nin kayalık zemini üzerindedir. 485 metre uzunluğundadır. Zeminden yukarı 24 büyük taş sırası vardır.²⁴²

Kur'an ve hadislerde haber verilen İsrâ hadisesinin vuku bulunduğu dönemlerde, şimdiki Kubbetü's-Sahra'nın ve Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu harem-i şerifte mâbed olarak bir yapı bulunmamaktaydı. Şu halde Yahudilerin Bet ha miktaş, Müslümanların Beytü'l-makdis dedikleri Süleyman Mâbedi de o dönemde yoktu²⁴³ İslâm ordularının Kudüs'ü fethetmesinden sonra şehre giren Hz. Ömer mâbedin yerinin gösterilmesini istemiş ve halîfeye önce Kumâme Kilisesi arkasından da Sayhun Kilisesi'nin yeri gösterilmiştir. Ancak Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendilerine bahsettiği mescidin bunlardan biri olmadığını söyleyerek Sahratullah civarına gelerek üstü örtülü ve mezbelelik halinde bulunan kayayı tespit etmiş ve toprağının taşınmasını emretmiştir. Hacer-i Muallak'ın temizlenmesinden sonra eski mescid ve mihrâbı ortaya çıkmıştır.²⁴⁴

Hz. Ömer Hacer-i Muallak'ın güneyinde cemaate namaz kıldırılmış ve buraya mescid yaptırmıştır.²⁴⁵ Emevî iktidarı devrinde Abdülmelik b. Mervân'ın, Mısır'ın yedi yıllık harcırahını buraya sarf etmek suretiyle Mescid-i Aksa'yı yaptırdığı yazılıyorsa da, Mısır valiliği yapmış olan Kurre b. Şerîk zamanına ait Grekçe yazılmış divan kayıtlarına göre I.Velid zamanında yaptırılmıştır.²⁴⁶ Kubbetü's-Sahra'nın yapılması ise Abdülmelik b. Mervân'ın h. 66'da vazifelendirdiği Recâ b. Hayve ve Yezîd b. Sellâm tarafından h.72'de bitirilmiştir.²⁴⁷ Mescid tamamlandıktan sonra halîfenin ayırdığı bütçe kontrol edilip halen yüz bin dinarın mevcut olduğu haber verilince,

²⁴¹ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 9.

²⁴² Özcan ve Ayar, “Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”, 222.

²⁴³ A.g.e., 223.

²⁴⁴ Nâ'imî, *Fezâ'il-i Kuds*, 32.

²⁴⁵ Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C. 29, 268-271.

²⁴⁶ Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C. 29, 268-271.

²⁴⁷ Nebi Bozkurt, “Kubbetü's-Sahre”, *DİA*, C. 26, 304-308.

Abdülmelik b. Mervân bu altınların eritilerek kubbenin üzerine zinet olarak kaplanmasını emretti.²⁴⁸

Haçlıların Kudüs'ü işgali ile şehirdeki İslam nişaneleri tamamen yok edilmiş, camiler kiliseye çevrilmiş bununla birlikte Mescid-i Aksâ da kralların sarayı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Selahaddin Eyyübî Kudüs'ü tekrar fethettiği zaman Mescid-i Aksâ'yı aslı haline çevirmiş, haçlıların yaptığı tüm değişiklikleri düzeltip, Nureddin Zengî'nin Haleb'te yaptırdığı minberi getirterek buraya koydurmuştur.²⁴⁹

Mescid-i Aksâ bu tarihlerden sonraki en büyük tamir ve yenilenmesini Osmanlı Devleti zamanında görmüştür. Kudüs'ün su ve benzeri ihtiyaçlarının karşılaması yanında kutsal yerler de tamamen tamir edilmiştir. Aksatullah'ın büyük ölçüde harab olduğunu haber alan Kânûnî Sultan Süleyman, buranın Kâbe gibi âbâd edilmesini emretmiştir. Bakraz Dağı'ndan ahşap temin edilerek deniz yoluyla Kudüs'e taşınmış ve usta marangozların bir yıl süren çalışmaları ile tamamen yenilenmiştir. Husûsen Anadolu'dan getirilen bir usta, eskimiş olan tüm kurşunları yenilemiştir. Arkasından kuyumcular ve altın işleyici zergerler, kuyumcu olduğu bilinen Kânûnî'nin şanına layık bir şekilde burayı tezyin etmişlerdir. Mescid'in camları ise renk renk yenileriyle değiştirilmiştir. Parçalanmış ya da hasar gören tüm mermerler yenilenmiştir. Bu dönemin en önemli olan icraatı ise, Sahratullah'ta günde yüz cüz Kur'ân-ı Kerîm okuyacak olan yüz kârî'in istihdam edilmiş olmasıdır.²⁵⁰

1.2. Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili âyetler ve hadisler

Kudüs'ün fazileti her şeyden önce, içinde bulunan Mescid-i Aksâ'nın isminin Kur'ân-ı Kerîm'de açık bir şekilde zikredilmesinden ve çevresinin "berekatli" olarak nitelendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Dahası, Mescid-i Aksâ ve onun bulunduğu topraklar Kur'an'ın pek çok âyetinde çeşitli şekillerde tavsif edilmiş yahut dolaylı bir şekilde bu bölgeye işaret edilmiştir. Ayrıca, pek çok Peygamber'in burada yaşamış ve burada vefat etmiş olmaları, tarih boyunca bu Peygamberlerin başlarından geçen ve insanlığa nasihat olarak gelen mucizevî ve ibretlik olayların burada yaşanması, bu hâdiselerin Kur'an'da haber verilmesi, Kudüs'ün açık bir şekilde zikredildiğini

²⁴⁸ A.g.e., 33.

²⁴⁹ Özcan ve Ayar, "Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs", 225.

²⁵⁰ Na'imî, *Fezâ'il-i Kuds*, 40.

göstermekle beraber, yer ve mekan olarak da kesretle işaret edildiğini ortaya koymaktadır. Denilebilir ki, Kur'an'da, Kudüs'e doğrudan işaret eden âyetler olduğu gibi, müphem ve dolaylı olarak da bahseden çok sayıda âyet bulunmakta, aynı zamanda ilk dönem hadis musannefâtında da, Kudüs'ün fazileti ve kudsiyeti hakkında çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin bir kısmı ilk dönem İslâm tarihi kitaplarında da yerini almıştır.²⁵¹ Ayrıca, Kudüs'ün faziletine dair çok sayıda ihtisas kitapları ve elyazmaları da mevcuttur.²⁵²

Bu bölümde, İslâm'da Kudüs'ün önemini anlamak bakımından öncelikle Kur'an'da Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya referans olan âyetler tesbit edilmeye çalışılacak, daha sonra ise Mescid-i Aksâ ile ilgili hadis rivâyetleri ele alınarak kısa bir değerlendirilme yapıldıktan sonra, tez konumuz olan üç mescid hadisi incelenecektir.

1.2.1. Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili âyetler

İslâm'da Kudüs'ün statüsü ve Müslümanların inançlarında şehre atfettikleri önem her şeyden önce, Kur'an-ı Kerim'de Kudüs'e doğrudan yahut dolaylı işaret eden âyetlerden kaynaklanmaktadır. Kur'an'da açık bir şekilde ismi zikredilerek Kudüs'e işaret edilen tek âyet, İsrâ sûresi'nin ilk ayetidir. Âyette, "el-Mescidi'l-Aksâ" ismi zikredilmiş ve bereketli topraklar olarak vasıflandırılan Kudüs'e işaret edilmiştir.

²⁵¹ Kitaplar için bkz. Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlimu'l-kütüb, 1966); Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdüllah Enis et-Tıbâ' (Beyrut: Müessesü'l-meârif, 1407/1987); İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Said Ömer b. Garame el-Amri (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995/1415); Mucîruddîn el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* (Amman: 1999); Taberî, Ebû Cafer Mammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed b. Tâhir el-Berzincî (Dimaşk/Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007).

²⁵² Bu kitaplar için bkz. Muhammed Yemenî, (ö.989/1581), *Fezâ'ilü'l-Mekke ve'l-Medine ve'l-Kuds*, Haz. Gamze Beşenk (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017); Nâ'imî, Çeşmecizâde Ni'metullah Çelebi (ö. 1567), *Fezâ'il-i Kuds*, Haz. Yasin Coşkun ve Menderes Velioglu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017); Makdisî, Ziyauddin Muhammed, *Fezâ'il'u Beyti'l-makdis*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfiz, (Dimaşk : Dârü'l-Fikr, 1985); İbn'ül-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Fezâ'ilü'l-Kuds*, thk. Muhammed Zeynehim Muhammed azeb (Port Saîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, tsz).

Bununla birlikte değişik yorumları da göz önünde bulundurarak, Kur'an'ın Kudüs'ü işaret eden âyetlerini, Kudüs'e referansları müphem ama Kudüs'e işaret etmesi imkân dâhilinde olan âyetler ve Kudüs'e referansları müphem ancak Kudüs'e işaret etmesi imkan dâhilinde olmayan âyetler olarak ayırmak mümkündür.²⁵³ Ayrıca söz konusu olan bu âyetlerin hadislerle birlikte değerlendirilmesi müphemliğin giderilmesinde yardımcı olabilmektedir.

Çalışmamızın bu kısmında, Kudüs ile ilgili âyetleri açık bir şekilde görebilmek açısından konuyla ilgili âyetleri doğrudan/açık bir şekilde Kudüs'e işaret eden âyetler, dolaylı ve müphem bir şekilde Kudüs'e işaret eden âyetler, Kudüs'ü işareti müphem aynı zamanda Kudüs'e işaret etme ihtimali olmayan âyetler olarak üç grupta inceledik.

1.2.1.1. Kur'an'da "Mescid-i Aksâ" isminin doğrudan/açık bir şekilde geçtiği yerler

Kur'an-ı Kerim'de "Mescid-i Aksâ" ismi açık ve doğrudan bir defaya mahsus olarak İsrâ sûresinin ilk âyetinde geçmektedir:

*Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye, kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Harâm'dan, etrafını mübârek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya (İsrâ -gece yürüyüşü- ile) götüren (Allah, her türlü noksanlıktan) münezzehtir. Şüphesiz ki Semî'(herşeyi işiten), Basîr (hakkıyla gören), ancak O'dur.*²⁵⁴

Allah Teâlâ, âyette noksan sıfatlardan münezzehtir bulunduğunu beyan ile kudret ve ihسانının azâmetini ilân etmekte ve ibadetle mâ'lum has kulu yani Peygamberimiz Hz. Muhammed'i (s.a.v) gece vakti yürüyüşüyle Mescid-i Harâm'dan (Kâbe ve çevresinde bulunan Harem-i şerif denilen mescid) Mescid-i Aksâ'ya (Beytü'l-makdis) getirdiğini bildirmektedir.²⁵⁵ Âyette, "âyetlerimizi gösterelim diye" şeklinde geçen ifadeyi bir kısım tefsirciler, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Allah'ın büyüklüğünden göstereceklerini görmesi, enbiyâ ile görüşmesi, melekleri görmesi, cennet ve cehennemden haberdar olması, beş vakit namazın farz kılınması gibi

²⁵³ Bu değerlendirme Abdullah el-Hatîb'in "Kur'an'da Kudüs" isimli makalesi referans alınarak yapılmıştır (bkz. Abdullah el-Hatîb, "Kur'an'da Kudüs", çev. Ramazan Işık. *Fırat Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, C. 10, S.1 (2004): 109-143.

²⁵⁴ İsrâ, 17/1.

²⁵⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat), C. 5, 3145.

Mi'râc'ta yaşanan hâdiseler²⁵⁶ şeklinde beyan etmektedirler.²⁵⁷ Âyette, doğrudan zikredilen Mescid-i Aksâ'yı îzah ederken âlimlerden bazıları, "Mescid-i Aksâ" için "Beytü'l-makdis"tir²⁵⁸ demektedir, bazıları ise Beytü'l-makdis'le beraber "İliyâ" ifadesini de²⁵⁹ kullanmaktadır.

İbn Kesîr, âyet-i kerîmede geçen ve Kudüs'ü tavsif eden " الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ " ifadesi için Kudüs'ün Hz. İbrahim'den (a.s) beri bütün Peygamberlerin menbaı' olduğunu, bu sebeple Hz. Peygamber'in (s.a.v) İsrâ gecesini oraya giderek tüm Peygamberlere kendi yerlerinde ve yurtlarında imâmlık ettiğini beyan etmektedir. Dolayısıyla, Kudüs'ü tavsif eden "çevresini mübarek kıldığımız" buyruğu ile hem mânevi hem de maddî olarak Kudüs ve çevresinin din ve dünya nimetleriyle bereketlendirildiği belirtilmektedir.²⁶⁰ Yine bir kısım müfessirler, bu ifadeyi açıklarken, Hz. Mûsâ'dan (a.s) Hz. İsrâ'ya (a.s) kadar vahyin iniş yeri ve peygamberlerin ibadetgâhı olan, nehirler, ağaçlar, çiçekler ve meyvelerle donatılan bu yerin, bu defa ise İsrâ şerefi ile bereketli kılındığını zikrederler.²⁶¹

Kurtubî'ye göre, âyette Mescid-i Aksâ için "el-Aksâ" sıfatının kullanılmasının sebebi, Mescid-i Haram'a olan uzaklığı ve Mekke ehlinin tâzîm göstererek ziyaret ettikleri en uzak mescid olmasıdır.²⁶² Bir görüşe göre âyetteki "çevresini mübarek kıldığımız" ifadesindeki bereketli oluş, orada yetişen mahsüller ve akan nehirlerdir. Diğer bir görüşe göre ise, etrafında defnedilmiş Peygamberlerin ve Salihlerin bulunması burayı mübarek ve mukaddes kılmaktadır.²⁶³

Bununla birlikte, Fahreddin Râzî, büyük tefsircilerin, Mescid-i Aksâ'nın, Kudüs'teki kutsal mâbet Beytü'l-makdis olduğu yönünde ittifak ettiklerini beyan etmektedir.²⁶⁴ Âyette, ismi geçen mescidin, Mescid-i Aksâ olmadığı konusundaki iddialar

²⁵⁶ Tirmîzî, Tefsîr, 18; İbn Mâce, Fiten, 33; Nesâî, Salât, 1.

²⁵⁷ Taberî, Câmî', C. 14, 420; Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, C. 5, 2561.

²⁵⁸ Taberî, Câmî, C.14, 420; İbn Kesîr, Tefsîr, C. 8, 373.

²⁵⁹ İbn Kesîr, Tefsîr, C.8, 372-373.

²⁶⁰ İbn Kesîr, Tefsîr, C. 8, 373.

²⁶¹ Yazır, Hak dini Kur'an Dili, C. 5, 2560.

²⁶² Kurtubî, Câmî', C. 13, 16.

²⁶³ Kurtubî, Câmî', C. 13, 16; Râzî, Tefsîr, C. 20, 147.

²⁶⁴ Râzî, Tefsîr, C. 20, 148.

müfessirler arasında itibar görmemektedir. Ancak, o zamanlar, Kudüs'te bugünkü gibi bir mescidin olmadığı Beytü'l-makdis diye ifade edilen yerde mâbedin kalıntılarının bulunduğu belirtilmektedir.²⁶⁵ Beytü'l-makdis'in kalıntılarının olduğu yönündeki bu görüş, Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethetmesinden sonra

Âyetlerde Kudüs'ün bölge olarak sınırlandırılması ve tavsifi

Kur'an'da İsrâ suresinin ilk âyetinde Mescid-i Aksâ ismi açık bir şekilde zikredilmekte ve bulunduğu yer "الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ" şeklinde nitelendirilmektedir. Bu tavsif ile bereketin Mescid-i Aksâ'nın üzerine yağdığı ve bu bereketin çevresine de yayıldığı beyan edilmektedir. Bu ifade yerine "onda bereket husule getirdik" ya da "mübarek kıldık" şeklinde bir nitelendirme kullanılsaydı, "çevresini mübarek kıldığımız" ifadesindeki gibi bütünüyle bereketle kuşatıldığını ve bu bereketin çevresine taşıdığını anlatan bir anlam ortaya konmamış olurdu.²⁶⁶ Ayrıca, müfessirler âyetlerdeki "الأَرْضِ الْمُقَدَّسَةِ" ve "مُبَوَّأً صِدْقٍ"²⁶⁷ tabirlerinin Kudüs'teki Beytü'l-mukaddes'i ya da şehri içine alan Filistin bölgesini ifade eden tabirler olduğunu belirtmektedirler.²⁶⁸ Zemahşerî, Mescid-i Aksâ ifadesini açıklarken mescitten kastın Beytü'l-makdis olduğunu, ancak o zaman orada (duvarlarla örülmüş kubbeli) bir mescidin bulunmadığını beyan etmektedir.²⁶⁹ Zerkeşî, "el-ardu'l-mukaddese" için "bunlar Filistin, Ürdün ve Dimaşk'tır" beyanında bulunmaktadır.²⁷⁰ Araştırmacılardan bazıları Mescid-i Aksâ'nın semâlarda bulunan, meleklerin sürekli Allah'a ibadet ettikleri bir mescid olduğunu ileri sürmüşlerse de²⁷¹, âlimler ve müfessirlerin geneli tarafından bu beyan itibara alınmamakta, birçoğu Kudüs'te olduğu konusunda ittifak etmektedir.²⁷² Mekkeliler tarafından ziyaret edilen en uzak

²⁶⁵ Aşır Örenç, "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar (TİMAD)*, C. 11, S. 22 (Yaz 2016): 138.

²⁶⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zilali'l- Kur'an*, çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), C. 7, 14.

²⁶⁷ Mâide, 5/21; Yunus, 10/93.

²⁶⁸ Örenç, "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu", 135.

²⁶⁹ Altun, "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksâ Var mıydı?", 13.

²⁷⁰ A.g.e., 9.

²⁷¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları), 129 -270 no'lu dipnot.

²⁷² Râzî, *Tefsîr*, C. 20, 148.

mescid olmasından dolayı “el-Aksâ” şeklinde nitelenen mescidin Kudüs’teki Beytü’l-makdis olduğuna dair ittifak etmektedirler.²⁷³ Bu yüzden âyette zikredilen Mescid-i Aksâ’nın, Kudüs’teki Beytü’l-makdis’ten başka bir mâbed olduğu iddiasında bulunanların görüşleri tefsir ve hadis kaynaklarındaki bilgilerle uyuşmamaktadır.²⁷⁴

Elmalılı tefsirinde, İsrâ sûresinin ilk âyetinde geçen Mescid-i Aksâ ifadesi için “Mescid-i Aksâ Kudüs’teki Beytü’l-makdis’tir. Nitekim İsrâ hâdisesinde, “*Burak’a bindim, Beytü’l-makdis’e vardım*” diye vârid²⁷⁵ olmuştur. Bu da Kudüs ve civarı demektir” şeklinde beyan edilmiştir.²⁷⁶

Mâide suresinin 21. âyetinde geçen "الأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ" ifadesi hakkında İbn Kesîr, “yani temizlenmiş/arınmış” mânâsında olduğunu ifade etmektedir. Âyette, Hz. Mûsâ kavmine “*Ey kavmim! Allah’ın size yazdığı kutsal toprağa girin. Sakın ardınıza dönmeyin. Yoksa ziyana uğrayanlar olursunuz*” şeklinde seslenmektedir. İbn Abbâs’tan gelen bir rivâyete göre âyetteki “mukaddes yer” Tûr-u Sînâ ve çevresi yahut yine İbn Abbâs’tan gelen bir diğer rivâyete göre bu mukaddes yer, Erîhâ’dır. Birçok müfessirden gelen nakiller bu şekildedir. Devamında, İbn Kesîr, Erîhâ ile kastedilenin mukaddes evin bulunduğu toprak olabileceğini söylemektedir.²⁷⁷ Taberî ise, bu konudaki görüşleri şöyle sıralamaktadır: “Mücahid b. Abdullah b. Abbas’a göre Tûr Dağı ve çevresi, Katâde’ye göre Şam toprakları, Abdullah b. Abbas’tan gelen rivâyete göre ise Erîhâ şehridir. Mücâhid’den nakledilen diğer bir görüşte, mukaddes yerden maksadın Şam, Filistin ve Ürdün’ün bir bölümü olduğudur. Mukaddesin anlamı “pak ve mübarek”tir. Kastedilen bu mukaddes yerin, Fırat ile Ariş kasabası arasında bir yer olduğu konusunda ittifak edilmiştir. Ancak bu yerin tam olarak neresi olduğunu net bir şekilde söylemek doğru değildir.”²⁷⁸ Râzî de benzer bir şekilde “bu toprakların tam olarak neresi olduğu konusunda ihtilaf vardır. Erîhâ ya da Dimaşk, Filistin, Ürdün topraklarının bir kısmı yahut Tûr’dur” şeklinde

²⁷³ Taberî, *Câmi*’, C. 14, 420; Kurtubî, *Câmi*’, C. 13: 16.

²⁷⁴ Örenç, “Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu”, 138.

²⁷⁵ Müslim, *İmân*, 76.

²⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. 5, 3145

²⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 5, 149; Kurtubî, *Câmi*’, C. 7, 395.

²⁷⁸ Taberî, , C. 8, 285-286.

nakletmektedir.²⁷⁹ Müfessirlerin aynı yere işaret ettiğini söyledikleri bir diğer âyet, Bakara sûresinin 58. âyetidir. Âyet şu şekildedir: “*Hani, “Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve “hutta!” (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz”*²⁸⁰ demiştik. Râzî, bu konuda “Allah Teâlâ’nın Mâide sûresinde buyurduğu gibi, bu yer Beytü’l-makdis’in bir köyü olan Erîhâ’dır” demektedir.²⁸¹ Müfessirler 2/58’deki şehirden maksadın, Erîhâ ya da Kudüs’teki Hıttâ kapısı olduğunu ya da Beytü’l-makdis’in kapısı olduğunu ifade etmektedirler.²⁸²

A’râf sûresinin 137. âyetinde geçen ve "مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا" tâbiri ile ifade edilen İsrailoğullarına miras kalan toprakların Şam toprakları olduğu rivâyet edilmektedir. Allah Teâlâ daha önce orada yaşayan Amâlika kavmini helâk ettikten sonra onları oraya yerleştirdi.²⁸³ Âyette şöyle buyrulmaktadır: “*Hor görüp ezilmekte olan o kavmi (Yahudileri) de içini bereketle doldurduğumuz yerin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Sabırlarına karşılık Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz yerine geldi.*”²⁸⁴ Kurtubî de, bu topraklar hakkında “Şam ve Mısır topraklarıdır” demektedir, doğu ve batılarından kastın ise, “bu toprakların doğu ve batı cihetinde bulunan yerleri” olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁵

Sözü edilen topraklara işaret eden bir diğer âyet de Enbiyâ sûresinin 71. âyetidir. Âyet, “*Onu (İbrahim) Lût ile beraber kurtarıp, içinde âlemler için bereketler kıldığımız yere ulaştırdık*”²⁸⁶ şeklindedir. Burada "الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ" şeklinde ifade edilen topraklar hakkında, Beytü’l-makdis denilmektedir. Çünkü burası Allah’ın çokça Peygamberler gönderdiği, verimli ve suyun bol olduğu yerlerdir.²⁸⁷ Hz. İbrahim ve Hz. Lût’un (a.s) birbirleriyle akraba oldukları nakledilmekte, ikisinin de

²⁷⁹ Râzî, *Tefsîr*, C. 5, 202.

²⁸⁰ Bakara, 2/58.

²⁸¹ Râzî, *Tefsîr*, C. 3, 94.

²⁸² Tâberî, *Câmi*, C. 1, 713; Kurtubî, *Câmi*, C. 2, 123.

²⁸³ Taberî, *Câmi*, C. 10, 404; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 6, 378; Râzî, *Tefsîr*, C. 8, 231.

²⁸⁴ A’râf, 7/137.

²⁸⁵ Kurtubî, *Câmi*, C. 9, 316.

²⁸⁶ Enbiyâ, 21/71.

²⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 9, 418.

daha önce Irak topraklarında olup mukaddes Şam'a gelerek kurtuldukları ifade edilmektedir.²⁸⁸

Sebe sûresi 18. âyette şöyle buyrulmuştur: *“Kendileriyle, içlerinde bereketler kıldığımız memleketler arasında (biri diğerinden) görünebilen şehirler var ettik ve orada yürüme (imkânlarını) takdir ettik: ‘Oralarda geceleri ve gündüzleri güvenlik içinde gezip dolaşın’ (dedik)”*²⁸⁹ Âyet-i kerîmede, Allah Teâlâ'nın Sebe halkına verdiği nimetler ve refah içinde sürdürdükleri hayat zikredilmektedir. Burada zikredilen *“الْفُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا”*(bereketler kıldığımız memleketler) ifadesi ile kastedilenin Şam ve Medine olduğu rivâyet edilmektedir.²⁹⁰ Kurtubî de, İbn Abbas'tan (r.a) gelen rivâyete göre, bu memleketlerin Şam ve Medine olduğu gibi, bu iki şehrin arasında kalan diğer şehirleri ifade ettiğini söylemektedir. Bir diğer rivâyete göre ise, *“içlerinde bereketler kıldığımız memleketler arasında (biri diğerinden) görünebilen şehirler var ettik”* buyruğu Yemen ve Şam arasındadır. Bereket verilen topraklar Şam, Ürdün ve Filistin'dir. Bereketten maksat yemişler, bol su ve ağaçlardır.²⁹¹ *“(biri diğerinden) görünebilen şehirler”* ifadelerinde maksadın, Yemen'den Şam'a kadar yürüme mesafesinde olan, ister gündüz ister gece olsun emniyet ve rahatla gidebilecekleri, aralarında zahmetsiz yolculuk yapılabilen yerlerin varlığıdır.²⁹²

Müfessirlerin güzel bir şekilde tavsif edilen yerin Kudüs olduğu konusunda ittifak ettikleri âyetlerden biri de, Yûnus sûresinin 93. âyetidir. Âyette şöyle buyrulmaktadır: *“Andolsun, biz İsrailoğullarını çok güzel bir yurda yerleştirdik ve onlara temiz rızıklar verdik. Kendilerine bilgi gelinceye kadar ayrılığa düşmediler. Şüphesiz ki, ayrılığa düşmüş oldukları şeyler hakkında Rabbin kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir.”*²⁹³ Taberî, İsrailoğullarının yerleştirildiği bu güzel yerin (*مُبَوَّأٌ صِدْقٍ*) Şam ve Beytü'l-makdis, yahut Şam ve Mısır olduğunu rivâyet etmektedir.²⁹⁴ İsrailoğulları, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Peygamberliği hakkında

²⁸⁸ Kurtubî, *Câmi'*, C. 14, 230.

²⁸⁹ Sebe, 34/18.

²⁹⁰ Taberî, *Câmi'*, C. 19, 260.

²⁹¹ Kurtubî, *Câmi'*, C. 16, 298.

²⁹² İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 11, 276.

²⁹³ Yûnus, 10/93.

²⁹⁴ Taberî, *Câmi'*, C. 12, 284; Kurtubî, *Câmi'*, C. 11, 51; Râzî, *Tefsîr*, C. 11, 165.

Allah'ın vahyi ve kitabı geldikten sonra ihtilafa düştüler. Kıyamet gününde Allah (c.c) onların ihtilaf ettiği bu hususta hükmünü verecek, imân edenleri cennete yalanlayanları da cehenneme koyacaktır.²⁹⁵ İbn Kesîr, burada A'raf sûresi 137. âyeti²⁹⁶ ve Şuarâ sûresi 57-60 âyetlerini²⁹⁷ yorumlayarak İsrailoğullarının Hz. Mûsâ (a.s) ile beraber Beytü'l-makdis şehrine devam ettiklerini ve orasının Halil'in (a.s) ülkesi olduğunu ifade etmektedir. İsrailoğulları murâd edilen yere ulaştıklarında, Âmâlîka isimli kavimle savaşmaktan korktukları için Allah Teâlâ, onları 40 sene vatansız ve dağınık halde Tih çölünde bıraktı. Hz. Hârûn ve Hz. Mûsâ (a.s) orada vefat etti. İsrailoğulları Yûşâ İbn Nûn ile birlikte Tih çölünden çıktılar ve Allah onlara Beytü'l-makdis'in fethini nasip etti. Devamında, İsrailoğullarının Hz. İsa'ya (a.s) ihanetlerini ve düştükleri ihtilafları anlatan İbn Kesîr, bu âyetlerde, Allah'ın İsrailoğullarının aralarındaki ihtilafları hakkında kıyamet günü hüküm vereceğini buyurduğunu beyan etmektedir.²⁹⁸

Tüm bu ifadelerin yanı sıra, Kur'an'da Kudüs'e işareti ihtimal dahilinde değerlendirilebilecek Mescid-i Aksâ veya Kudüs için kullanılan başka ifadeler de vardır. Bu ibâreler âyetlerde geçen “*karyatin*”²⁹⁹, “*mihrâb*”³⁰⁰, “*mesâcid*”³⁰¹, “*el-ard*”³⁰², “*yeryüzü*”³⁰³ gibi kelimelerdir. Bunların, umumi yerler ifade ediyor olması ihtimaline karşılık daha sonra da bu konuya değinileceği gibi, âyet siyak-sibakına

²⁹⁵ Taberî, *Câmi'*, C. 12, 284.

²⁹⁶ “*Hor görülüp ezilmekte olan kavmi (İsrailoğullarını), toprağına bolluk ve bereket verdiğimiz yerin doğu ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz, onların sabretmeleri karşılığında gerçekleşti. Firavun ve kavminin yaptıklarını ve (özenle kurup) yükselttiklerini yerle bir ettik*” (Â'raf, 7/137).

²⁹⁷ “*Biz de Firavun'un kavmini bahçelerden, pınar başlarından, servetlerden ve iyi bir konumdan çıkardık. İşte böyle yaptık ve onlara, İsrailoğullarını mirasçı kıldık. Firavun ve adamları gün doğarken onları takibe koyuldular*” (Şuarâ 26/57-60).

²⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 7, 399-400.

²⁹⁹ Bakara, 2/259.

³⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/37, 39.

³⁰¹ Bakara, 2/114.

³⁰² İsrâ, 17/104.

³⁰³ İsrâ, 17/1; Kasas, 28/5-6.

bakıldığında Kudüs veya Mescid-i Aksâ için kullanılıyor olması müfessirlerce muhtemel görülmüştür.

Yukarıdan beri zikredilen ve Kudüs’le ilgili âyet-i kerîmelerde geçen ifadelerin tefsirlerine bakıldığında birbirinden farklı görüşler olmakla birlikte, müfessirlerin kâhir ekseriyeti söz konusu âyetlerde ifade edilen yerlerin Kudüs, Mescid-i Aksâ yahut Beyt’ül-makdis yahut bunların bulunduğu yer ve çevreleri olduğunu ifade etmektedirler. Farklı müfessirlerin aynı âyetlere, aynı mânâyı ekseriyetle vermiş olmalarından yola çıkarak, biz de bu âyetlerde geçen ifadelerin tezimizin konusu olan Kudüs’ü ve Mescid-i Aksâ’yı ifade ettiği kanaatindeyiz. Gelecek bölümde ilk olarak Kudüs’e dolaylı ve müphem olarak işaret eden âyetleri daha sonra ise Kudüs’e işareti müphem aynı zamanda ihtimal dâhilinde olmayan âyetleri ele alacağız.

1.2.1.2. Kur’an’da dolaylı olarak Kudüs’e işaret eden âyetler

Kur’an âyetlerinde, Kudüs’e dolaylı ve müphem olarak işaret eden çok sayıda âyet vardır. Bu âyetlerde, Kudüs ve çevresinde yaşamış kavimler, bu kavimlere gönderilen Peygamberler ve başlarından geçenler anlatılmaktadır. Allah Teâlâ tarafından Kur’ân-ı Kerîm’de, bu topluluklar ve peygamberlerin başlarından geçenler, insanlara ibret ve hikmetler sunmak, çok yönlü mesajlar vermek amacıyla haber verilmektedir. Onların başlarından geçen olaylar, Kur’an’da haber verilirken çoğunlukla zaman, mekan, şehir hatta şahıs isimleri ön plana çıkarılmamış olmasına rağmen, bazı âyetlerde şahısların ve mekanların ismi zikredilmektedir. Müfessir ve tarihçiler, âyetlerde zikredilenlerden yola çıkarak bu kavim ve Peygamberlerin Kudüs ve çevresinde yaşadığını tesbit etmişlerdir. Hz. Mûsâ, Hz. Lût, Hz. İbrahim, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Meryem, Hz. Zekeriya ve Hz. Îsâ ve dâhil oldukları kavimler bu topraklarda yaşamış Peygamber ve topluluklardan bazılarıdır. Bununla birlikte, bu kıssalar anlatılırken, merkezde yer alan Mescid-i Aksâ, Kudüs ve çevresindeki toprakların da sahip olduğu maddi ve mânevî öneme pek çok kez vurgu yapılmaktadır.

Abdullah el-Hatîb “*Kur’an’da Kudüs*” isimli makalesinde, Kur’an’da yorumlamaya müsait doğrudan ve dolaylı olarak Kudüs’e işaret eden 70 kadar âyetin bulunduğunu ve bu âyetlerin 21 sûreye dağılmış durumda olduğunu tesbit etmiştir.³⁰⁴ Bu tespitlerden de istifade etmek suretiyle Kur’an’da, Kudüs’e dolaylı ve müphem

³⁰⁴ Hatîb, “*Kur’an’da Kudüs*”, 109.

olarak işaret eden âyetler şu şekilde sınıflandırılabilir: Hz. Mûsâ ve İsrailoğulları ile ilgili âyetler, Hz. Lût ve Hz. İbrahim ile ilgili âyetler, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman ile ilgili âyetler, Hz. Zekeriya, Hz. Meryem ve Hz. İsâ ile ilgili âyetler, kible değişikliğine dair âyetler, farklı olaylardan bahsetmek suretiyle ve sembolik olarak Kudüs'e işaret eden âyetler.

1. Hz. Mûsâ (a.s) ve İsrâiloğulları ile ilgili âyetler:

Kudüs'e işaret edilen âyetlerin büyük bir kısmı, Hz. Mûsâ ve İsrailoğullarının Mısır'dan çıkmalarından sonra Allah'ın onlara vaad ettiği topraklar olan Kudüs'e girme süreçleriyle ilgilidir. İsraililerin Kudüs'e girmeyi reddetmeleri üzerine, Allah (c.c) onlara Kudüs'e girmeyi yasakladı. Kırk yıl boyunca Kudüs'ten mahrum bırakılarak çölde dolaştıktan sonra Kudüs şehrine girebildiler.³⁰⁵ Yine bu âyetler, İsrailoğullarının yeryüzünde iki defa fesat çıkarmalarının ardından, Allah'ın kutsal kitapta onlar hakkındaki hükmünü bildirdiği âyetlerdir.³⁰⁶ Âyetlerde Kudüs, kimi zaman “*memleket, kutsal toprak, bereketli kıldığımız yer, bereketle doldurduğumuz yer, kutsal topraklar, yer, yurt*” gibi tabirler kullanılarak ifade edilmiş, kimi zaman ise cümlede dolaylı anlatım kullanılarak işaret edilmiş, bazen de olayların geçtiği mekan olarak yerini almıştır. Umûmen bakıldığında ise, olayların geçtiği yerler Kudüs ve çevresidir.³⁰⁷ Bu âyetler şunlardır:³⁰⁸

*Ey kavmim! Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin. Sakın ardınıza dönmeyin. Yoksa ziyana uğrayanlar olursunuz.*³⁰⁹

³⁰⁵ Mâide, 5/21-26; Â'raf, 7/137.

³⁰⁶ Yûsuf el-Karadâvî, *Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs*, çev. İzzet Marangozoğlu (İstanbul: Nida Yayınları, 2018), 18.

³⁰⁷ Taberî, *Câmi'*, C. 8, 289-308; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 5, 156.

³⁰⁸ Buraya almış olduğumuz her âyette Kudüs'e açık bir işaret yoktur. Bazı âyetler konteks bütünlüğünü korumak, bazı âyetler ise tavsif edilmiş olan Kudüs şehrinin, sonraki âyetlerde “yer, köy, kasaba, toprak” gibi ifadelerle geçmesinden dolayı buraya konulmuştur. Kudüs'e dair zikrettiğimiz âyetlerin konteks bütünlüğünü sağlayan ve bahsi geçen âyetlerin evveli yahut sonrasında bulunan âyetleri tez metnine almamakla beraber ilgi duyulması halinde böyle âyetler için dipnotta âyetlerin referans numaraları verilecektir.

³⁰⁹ Mâide, 5/21.

Âyette geçen “kutsal toprak” ifadesi, temiz ve bereketli topraklar olarak açıklanmakta ve bu toprakların Şam ve Erîhâ olduğu beyan edilmektedir.³¹⁰

*Dediler ki: “Ey Mûsâ! Orada zorba bir topluluk var, onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla giremeyiz. Ama oradan çıkarlarsa biz hemen gireriz.”*³¹¹

*“Ey Mûsâ! Onlar orada buldukları sürece biz oraya asla girmeyeceğiz. Sen ve rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız!” dediler.*³¹²

*Allah buyurdu ki: “Öyleyse onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşmak üzere oradan (kutsal topraklar) kırk yıl mahrum bırakılmışlardır. Artık sen yoldan çıkmış toplum için üzülme!”*³¹³

*Hani, “Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve ‘hutta! (Ya Rabbi, bizi affet)’ deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz” demiştik.*³¹⁴

Bahsi geçen memleketten maksat Ürdün, Ramle veya Kudüs’tür.³¹⁵

*Hor görüp ezilmekte olan o kavmi (Yahudileri) de içini bereketle doldurduğumuz yerin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Sabırlarına karşılık Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz yerine geldi.*³¹⁶

Daha önce genişçe ele alındığı gibi müfessirler, bereketle doldurulan doğu ve batıdaki bu yerin Şam toprakları olduğunu nakletmektedirler.³¹⁷

O zaman onlara denilmişti ki: “Şu memlekete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi yiyin ve ‘Hutta (Ya Rabbi, bizi affet)’ deyin. Kentin kapısından eğilerek tevazu

³¹⁰ Taberî, *Câmi*’, C. 8, 286; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 5, 149; Kurtubî, *Câmi*’, C. 7, 398.

³¹¹ Mâide, 5/22.

³¹² Mâide, 5/24.

³¹³ Mâide, 5/26.

³¹⁴ Bakara, 2/58.

³¹⁵ Taberî, *Câmi*’, C. 1, 712; Kurtubî, *Câmi*’, C. 2, 122.

³¹⁶ A’râf, 7/137.

³¹⁷ Taberî, *Câmi*’, C. 10, 405; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 6, 378; Kurtubî, *Câmi*’, C. 9, 316; Râzî, *Tefsîr*, C. 14, 231.

ile girin ki biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere daha da fazlasını vereceğiz.”³¹⁸

Biz, Kitap'ta (Tevrat'ta) İsrailoğullarına, “Yeryüzünde muhakkak iki defa bozgunculuk yapacaksınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz” diye hükmettik. Nihayet bu iki bozgunculuktan ilkinin zamanı gelince (sizi cezalandırmak için) üzerinize, pek güçlü olan birtakım kullarımızı gönderdik. Onlar evlerinizin arasına kadar sokuldular. Bu, herhâlde yerine gelmesi gereken bir va'd idi.”³¹⁹

Âyette geçen “yeryüzü” ifadesi hakkında Kurtubî, Şam ve Beytü'l-makdis tefsirini yapmaktadır. Müfessirler, âyette anlatılan olayları çoğunlukla, İsrailoğullarının Allah'ın nimetlerine karşı gösterdikleri nankörlük ve emirlerine gerektiği gibi itaat etmemeleri sebebiyle Bâbillilerin İsrailoğullarını esir alması ve Beytü'l-makdis'i harap etmesi olarak ya da Câlût ve ordusunun gelişi olarak yorumlamaktadırlar. Bahsedilen memlekette maksat Ürdün, Ramle veya Kudüs'ür.³²⁰

Sonra onlara karşı size tekrar egemenlik verdik. Mallar ve çocuklarla sizi güçlendirdik; sayınızı daha da çoğalttık. İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz, kötülük yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz. İkinci bozgunculuğun zamanı gelince, yüzünüzü kara etsinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide (Beyt'ül-makdis'e) girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yerle bir etsinler diye (üzerinize yine düşmanlarınızı gönderdik.) Umulur ki Rabbiniz size merhamet eder. Eğer yine eski duruma dönerseniz, biz de (cezaya) döneriz. Biz cehennemi kâfirlere bir zindan yapmışızdır.”³²¹

“Ve onun ardından İsrailoğullarına söyledik: «O toprak (yurt) ta oturun, ahiret va'di geldiğinde hepinizi derleyip toplayacağız.»”³²²

³¹⁸ A'râf, 7/161. Âyetteki memlekette (القريبة) kasıt Beytü'l-makdistir (bkz. Taberî, *Câmi'*, C. 10, 505.

³¹⁹ İsrâ, 17/4-5.

³²⁰ Taberî, *Câmi'*, C. 14, 458; Kurtubî, *Câmi*, C. 13, 21; Râzî, *Tefsîr*, C. 20, 157.

³²¹ İsrâ, 17/6-8. 4. ve 5. âyetlerin devamı olarak yine burada bahsedilen mescidden kasıt Beytü'l-makdis'tir (bkz. Taberî, *Câmi'*, C. 14, 480; Kurtubî, *Câmi'*, C. 13, 21).

³²² İsrâ, 17/104.

Buradaki “toprak” kelimesi ile İsrailoğullarının Firavun tarafından Mısır’dan çıkarılmasının ardından Allah’ın onlara yerleşmelerini emrettiği yer olan Şam toprakları ifade edilmektedir.³²³

*Andolsun, biz İsrailoğullarını çok güzel bir yurda yerleştirdik ve onlara temiz rızıklar verdik. Kendilerine bilgi gelinceye kadar ayrılığa düşmediler. Şüphesiz ki, ayrılığa düşmüş oldukları şeyler hakkında Rabbin kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir.*³²⁴

Âyette geçen, İsrailoğullarının yerleştirildiği bu güzel yurdun Şam, Mısır veya Kudüs olduğuna dair rivâyetler zikredilmektedir.³²⁵

*Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım. Yeryüzünde onları kudret sahibi kılalım ve onların eliyle Firavun’a, Hâmân’a ve ordularına, çekinegeldikleri şeyleri gösterelim.*³²⁶

Buradaki yeryüzünden maksat Şam ve Mısır topraklarıdır. Allah Teâlâ, Firavunun zulmü altında ezilen İsrailoğullarını, Hz. İbrahim’in sulbünden gelen Hz. Mûsâ ile bu topraklara mirasçı ve önder kıldığını buyurmaktadır.³²⁷

2. Hz. Lût (a.s) ve Hz. İbrahim (a.s) ile ilgili âyetler:

Hz. İbrahim ve Hz. Lût’un kavimlerinin zulmünden kurtularak hicret ettikleri, âyette, "الأَرْضِ الَّتِي بَرَكْنَا فِيهَا" şeklinde zikredilen bereketli kılınan topraklar Şam ve Filistin topraklarıdır.³²⁸

*Onu (İbrahim) Lût ile beraber kurtarıp, içinde âlemler için bereketler kıldığımız yere ulaştırdık.*³²⁹

3. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman (a.s) ile ilgili âyetler:

³²³ Taberî, *Câmi*, C. 15, 111; Kurtubî, *Câmi*, C. 18, 185.

³²⁴ Yûnus, 10/93.

³²⁵ Taberî, *Câmi*, C. 12, 284; Kurtubî, *Câmi*, C. 11, 51; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 7, 399; Râzî, *Tefsîr*, C. 17, 165.

³²⁶ Kasas, 28/5-6.

³²⁷ Taberî, *Câmi*, C. 18, 154; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 10, 442; Kurtubî, *Câmi*, C. 16, 229-231.

³²⁸ Taberî, *Câmi*, C. 14, 310; Kurtubî, *Câmi*, C. 14, 230.

³²⁹ Enbiyâ, 21/71.

Bu bölümdeki âyetler, Hz. Dâvûd ve oğlu Hz. Süleyman'ın saltanatından ve mucizelerinden bahsetmektedir. Yine devamındaki âyetlerde, Hz. Süleyman'ın emrine bir aylık mesafeyi katetmeye imkân sağlayan bir rüzgârın verildiği, hükümlerinin zenginliği ve cinlerin onun için çalıştığı anlatılmaktadır.³³⁰ Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın geniş krallığının başkenti de, "الْفَرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا" (mübarek kılınan kasabalar) ifadesiyle nitelenerek özellikleri anlatılan Sebelilere lütfedilmiş memleket de Kudüs ve çevresidir:

Kendileriyle, içlerinde bereketler kıldığımız memleketler arasında (biri diğerinden) görülebilen şehirler var ettik ve orada yürüme (imkânlarını) takdir ettik: "Oralarda geceleri ve gündüzleri güvenlik içinde gezip dolaşın" (dedik).³³¹

Müfessirler, bereketli kılınan memleketlerden kastın, Şam ve Yemen arasındaki köyler, Beytü'l-makdis'in köyleri veya Şam ve Medine arasındaki köyler olduğunu ifade etmektedirler.³³²

Süleyman'ın hizmetine de güçlü esen rüzgârı verdik. Rüzgâr, onun emriyle içinde bereketler yarattığımız yere eser giderdi. Biz, her şeyi hakkıyla bileniz.³³³

Müfessirler, Hz. Süleyman'ın emrine verilmiş rüzgârın Şam'a doğru estiğini, içinde bereketler yaratılan bu toprakların Şam olduğu görüşündedirler.³³⁴

Sabah gidişi bir aylık mesafe, akşam dönüşü yine bir aylık mesafe olan rüzgârı da Süleymân'a (onun emrine) verdik ve onun için erimiş bakırı kaynağından sel

³³⁰İleride zikredileceği üzere, Hz. Dâvûd (a.s) başından geçen hadiseler ve Hz. Süleyman'ın Kudüs'te kendilerine verilen mucizevî hususiyetlerin neler olduğunu beyan eden âyetler: Sâd, 38/18-22, 26, 30, 36.

³³¹ Sebe, 34/18.

³³² Taberî, *Câmi'*, C. 19, 261, 262; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 11, 276; Kurtubî, *Câmi'*, C. 17, 298.

³³³ Enbiyâ, 21/81.

³³⁴ Taberî, *Câmi'*, C. 16, 331; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 9, 425; Kurtubî, *Câmi'*, C. 14, 255; Râzî, *Tefsîr*, C. 22, 201.

*gibi akıttık. Rabbinin izniyle cinlerden bir kısmı, onun önünde çalışırdı. Onlardan kim emrimizden sapsa, ona alevli azabı tattırırız.*³³⁵

Müfessirler, âyette geçen rüzgârın bir aylık aldığı mesafeyi Şam toprakları (Beytü'l-makdis) ile İştâr veya Kabil arası olarak yorumlamışlardır.³³⁶

*Kendisiyle birlikte tesbih etsinler diye biz, dağları ve toplanıp gelen kuşları Dâvûd'un emrine verdik. Onların her biri Allah'a yönelmişlerdi.*³³⁷

*Ve onun saltanatını kuvvetlendirdik ve ona hikmet ve (hak ile bâtulı) ayırd edici konuşma (kabiliyeti) verdik.*³³⁸

*(Ey Muhammed!) Sana davacıların haberi ulaştı mı? Mâbedin duvarına tırmanıp, Dâvûd'un yanına girmişlerdi de Dâvûd onlardan korkmuştu. "Korkma! Biz birbirine hasım iki davacıyız, aramızda adaletle hükmet, haksızlık etme; bize doğru yolu göster" dediler.*³³⁹

*Ona dedik ki: "Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır.*³⁴⁰

*Dâvûd'a Süleymân'ı bağışladık. O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, Allah'a çok yönelen bir kimse idi.*³⁴¹

*Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik. Rüzgâr, onun emriyle dilediği yere hafif hafif eserdi.*³⁴²

*Her binâ yapan ve dalgıçlık eden şeytanları (cinleri) de ve (zarar vermemeleri için) zincirlerle birbirlerine bağlı olan diğerlerini de (ona boyun eğdirdik).*³⁴³

³³⁵ Sebe, 34/12.

³³⁶ Taberî, *Câmi'*, C. 19, 227; Kurtubî, *Câmi'*, C. 17, 266.

³³⁷ Sâd, 38/18-19.

³³⁸ Sâd, 38/20.

³³⁹ Sâd, 38/21-22.

³⁴⁰ Sâd, 38/26.

³⁴¹ Sâd, 38/30.

³⁴² Sâd, 38/36.

³⁴³ Sâd, 38/37-38.

Hız. Dâvûd'un saltanat ve hükümlranlığından, oğlu Süleyman'dan haber veren bu âyetlerde onların yaşadığı ve hükmettiği bu yerler Kudüs'tür.

4. Hz. Zekeriya (a.s), Hz. Meryem (a.s) ve Hz. İsa (a.s) ile ilgili âyetler:

Kur'an'daki âyetlerde haber verildiğine göre, Hz. İmrân'ın hanımı Allah'tan bir çocuk istemiş ve rahmine düşen bu çocuğu Allah'a adanmıştır. Allah Teâlâ, Hz. Meryem'i temiz kılmış, bütün beşeriyet kadınlarından üstün tutmuş, O'nu İsa Mesih ile müjdelemiştir. Âyetlerde, Hz. İsa'nın beşikteyken insanlarla konuştuğu, İsrailoğullarına tebliğde bulunan bir Peygamber olduğu, sâlihlerden bir kişi olarak, dünya ve ahirette itibarlı kılındığı, ölüleri dirilme gibi mucizeler gösterdiği ve Allah'ın onu kendi katına yükselttiği bildirilmiştir. Allah Teâlâ'nın âyetlerinde bildirdiği tüm bu olaylar, Kudüs'te meydana gelmiştir. Hz. Meryem'in doğduğu, Allah'a adandığı yer burada olduğuna göre, Hz. Zekeriya'nın O'nun hâmilliğini üstlendiği, yetiştirdiği ve İsa mesihi doğurduğu yer buralardır. Dolayısıyla, Hz. Zekeriya'nın Hz. Yahya ile müjdelenmesi, Hz. Meryem'in bakımını üstlenmesi mâbed de yani Beytü'l-makdis'te olmuştur. O halde âyetlerde geçen mihrâb da Beytü'l-makdis'tedir.

*Hani, İmrân'ın karısı, "Rabbim! Karnımdaki çocuğu sırf sana hizmet etmek üzere adadım. Benden kabul et. Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin" demişti. Onu doğurunca, "Rabbim!" dedi, "Onu kız doğurdum." - Oysa Allah, onun ne doğurduğunu daha iyi bilir- "Erkek, kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim. Onu ve soyunu kovulmuş şeytandan senin korumana bırakıyorum."*³⁴⁴

Âyetlerde, Hz. İmrân'ın hanımı Hanne'nin hamile kaldıktan sonra, doğacak çocuğunu yani Hz. Meryem'i hizmet etmek üzere mâbede adaması haber verilmektedir. Bu mâbed bilindiği üzere Beytü'l-makdis'tir.³⁴⁵

Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir şekilde kabul buyurdu ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriya'yı da onun bakımıyla görevlendirdi. Zekeriya, onun bulunduğu bölmeğe her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu. "Meryem! Bu

³⁴⁴ Âli İmrân, 3/35- 36.

³⁴⁵ Taberî, *Câmi'*, C. 5, 350; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 3, 48; Râzî, *Tefsîr*, C. 8, 27.

*sana nereden geldi?" derdi. O da "Bu, Allah katından" diye cevap verirdi. Şüphesiz Allah, dilediğine hesapsız rızık verir.*³⁴⁶

*Orada Zekeriya Rabbine dua etti: "Rabbim! Bana katından temiz bir nesil bahşet. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin" dedi.*³⁴⁷

*Zekeriya mâbedde namaz kılarken melekler ona, "Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi (Îsâ'yı) doğrulayıcı, efendi, nefesine hâkim ve salihlerden bir peygamber olarak Yahyâ'yı müjdeler" diye seslendiler.*³⁴⁸

Hz. Meryem annesi tarafından mâbedin hizmetine verildikten sonra orada yaşayan akrabası olan Hz. Zekeriya onun bakımını üstlenmiştir. Hz. Zekeriya'nın Hz. Meryem yanına gidip gelmesi, Hz. Meryem'in Allah Teâlâ tarafından mucizevî bir şekilde yazın kış, kışın yaz meyveleriyle hesapsız rızıklandırıldığına şahit olması,³⁴⁹ mâbedde Allah'tan hayırlı bir evlad istemesi, Hz. Yahyâ ile müjdelenmesi, bunların hepsi Beytü'l-makdis'te olmuştur. Mâbed ve mihrâb'tan³⁵⁰ kasıt Hz. Meryem'in hizmet etmek üzere adandığı yer olan Beytü'l-makdis'tir. Yine Hz. Meryem orada yaşadığına göre, Hz. Îsâ'ya hâmileliğinin müjdelendiği yer de Kudüs ve civarıdır. O halde, Hz. Îsâ'nın daha kundaktayken gösterdiği mucizeler burada meydana gelmiş, İsrailoğullarına burada tebliğ etmiştir.

*Hani melekler, "Ey Meryem! Allah, seni seçti. Seni tertemiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı."*³⁵¹

Hani melekler şöyle demişti: "Ey Meryem! Allah, seni kendi tarafından bir kelime ile müjdeliyor ki, adı Meryem oğlu Îsâ Mesih'tir. Dünyada da, ahirette

³⁴⁶ Âli İmrân, 3/37.

³⁴⁷ Âli İmrân, 3/38.

³⁴⁸ Âli İmrân, 3/39.

³⁴⁹ Taberî, *Câmi*, C. 5, 356.

³⁵⁰ Burada bahsedilen 3/37 ve 3/39. âyetlerdeki "المحراب" (el-mihrâb) kelimesidir. 37. âyette, Hz. Meryem'in kaldığı bölme, 39. âyette ise Hz. Zekeriya'nın dua ettiği mâbed olarak çevrilmiştir.

³⁵¹ Âli İmrân, 3/42.

de itibarlı ve Allah'a çok yakın olanlardandır. O, beşikte de, yetişkin çağında da insanlarla konuşacak, salihlerden olacaktır."³⁵²

Ona Kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek, İsrailoğullarına şöyle diyen bir peygamber kılacak: "Ben size Rabbinizden bir âyet getirdim. Ben size çamurdan kuş gibi bir şey yapıp ona üfleyeceğim, Allah'ın izniyle, hemen kuş olacaktır; anadan doğma körleri, alacaklıları iyi edeceğim; Allah'ın izniyle, ölüleri dirilteceğim; yediklerinizi ve evlerinizde sakladıklarınızı da size haber vereceğim. İnanmışsanız bunda size delil vardır."³⁵³

Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim."³⁵⁴

Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir. Allah, üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.³⁵⁵

(Ey Muhammed!) Kitap'ta (Kur'an'da) Meryem'i de an. Hani ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmiş ve (kendini onlardan uzak tutmak için) onlarla arasında bir perde germiştir. Biz, ona Cebrâil'i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü.³⁵⁶

Âli İmrân sûresi 35. ve 37. âyetlerde, Hz. Meryem'in annesi tarafından Beytü'l-makdis'in hizmetine adandığı ve orada büyüyüp yetiştiği zikredilmişti. Aynı sûrenin 55. âyetinde geçen "مَكَانًا شَرِيفًا" ifadesi de Hz. Meryem'in itaat ve ibadet ile tertemiz bir şekilde büyüdüğü yer olan mukaddes mescid Beytü'l-makdis'i ifade etmektedir.³⁵⁷

³⁵² Âli İmrân, 3/45-46.

³⁵³ Âli İmrân, 3/48-49.

³⁵⁴ Âli İmrân, 3/55.

³⁵⁵ Nisâ, 4/158.

³⁵⁶ Meryem, 19/16-17.

³⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 9, 225; Kurtubî, *Câmi'*, C. 13, 428.

*Böylece Meryem, çocuğa gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekildi. Doğum sancısı onu bir hurma ağacına yöneltti. “Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım!” dedi.*³⁵⁸

Hz. Meryem Allah Teâlâ'nın emriyle Cebrâîl'in (a.s) ona gelmesi ve Hz. İsbâ'yı doğuracağını bildirmesinin ardından, gebe kaldı. Bu durum sebebiyle çekindi, utandı, kavminin dedikodusundan ve kötü muamele göreceği düşüncesinden sıkılarak, uzak bir yere çekildi. Müfessirler "مَكَانًا قَصِيًّا" şeklinde ifade edilen bu uzak yerin, Beytü'l-makdis'in sekiz mil uzağındaki Beytü'l-lahm köyü olduğu görüşündedirler.³⁵⁹

*Meryem oğlunu ve annesini de (kudretimize) bir alâmet kıldık; onları, yerleşmeye elverişli, suyu bulunan bir tepeye yerleştirdik.*³⁶⁰

Müfessirler, Hz. Meryem ve Hz. İsbâ'nın barındığı yerleşmeye elverişli bu yerin Filistin'deki Ramle şehri ya da Kudüs olduğu görüşündedirler.³⁶¹ Bazı tefsirciler Ramle ile birlikte, Şam ve Guta rivâyet de zikretmektedirler.³⁶²

5. Kible değişikliği ile ilgili âyetler:

Namaz için Mekke'ye yönelinmesini bildiren âyetler nâzil olmadan önce, Hz. Peygamber'in (s.a.v) yöneldiği kible Kudüs'tü. Hicretten 17 ay sonra 2/142- 146. âyetlerle namazda kıblenin Kâbe olması ile ilgili vahiy gelene kadar Müslümanların namaz kılarken Beytü'l-makdis'e yöneldikleri bilinmektedir.³⁶³ Berâ b. Âzib'den gelen rivâyette şöyle buyrulmaktadır: “Hz. Peygamber, on altı veya on yedi ay Beytü'l-makdis'e yönelerek namaz kıldı. Hz. Peygamber Kâbe'ye doğru döndürülmeyi istiyordu. Bunun üzerine Allah, (Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. (Bakara 2/144) ayetini indirdi ve Hz. Peygamber, Kâbe'ye doğru yöneldi.”³⁶⁴

³⁵⁸ Meryem, 19/22-23.

³⁵⁹ Taberî, *Câmi*, C. 15, 494-497; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 9, 23; Kurtubî, *Câmi*, C. 8, 430-431.

³⁶⁰ Mü'minûn, 23/50.

³⁶¹ Kurtubî, *Câmi*, C. 15, 47; Râzî, *Tefsîr*, C. 23, 104.

³⁶² Taberî, *Câmi*, C. 17, 54-55; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 10, 125.

³⁶³ Yavuz Ünal, “Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i makdis”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 12-13 (2001): 189.

³⁶⁴ Buhârî, *Salât*, 31.

Bu âyetlerle, Hz. Peygamber'e (s.a.v) ve Müslümanlara namaz kılariken Kudüs yerine Kâbe'ye doğru yönelmeleri emredildi. Âyetlerde Kudüs'e işaret eden "kible" kelimesi kullanılmıştır. Bakara sûresindeki 140 ve 150. âyetlerin siyak-sibakından da anlaşılacağı üzere kible Kudüs'ten Kâbe'ye çevrilmiştir.³⁶⁵

*İnsanlardan birtakım beyinsizler: "Onları daha önce üzerinde buldukları kiblelerinden çeviren nedir?" diyecekler. De ki: 'Doğu da Allah'ındır, batı da. Dilediğini dosdoğru yola yöneltip iletir.'*³⁶⁶

*Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle), yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. (Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzünüzü hep onun yönüne çevirin. Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rabblerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir.*³⁶⁷

Hz. Peygamber (s.a.v) Medine'ye hicret ettikten sonra, bir süre Kudüs'teki Beytü'l-makdis'e yönelerek namaz kılmış, daha sonra Allah Teâlâ Kâbe'ye yönelerek namaz kılmasını bildirmiştir.³⁶⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.v) Kudüs'e yönelmesi Yahudilerin hoşuna gidiyordu ancak Hz. Peygamber (s.a.v) Kâbe'ye yöneldikten sonra Yahudiler bu durumdan rahatsız oldular. Münafıklar da, kiblenin değişikliğini eleştiri ve alay konusu yaptılar. Âyette, bu münafık ve Yahudilerin "onları kiblelerinden vazgeçiren nedir?" sualleri üzerine , Allah Teâlâ, doğuda da batıda da her yerin sahibi olduğunu ve kible olarak Beytü'l-makdis yerine Kâbe'yi murâd edenin kendisi olduğunu bildirmektedir.³⁶⁹

Andolsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de, onlar yine senin kiblene uymazlar. Sen de onların kiblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerinin kiblesine de uymazlar. Andolsun, eğer sana gelen bunca

³⁶⁵ Hatîb, "Kur'an'da Kudüs", 131-132.

³⁶⁶ Bakara, 2/142.

³⁶⁷ Bakara, 2/144.

³⁶⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 2, 115; Kurtubî, *Câmi'*, C. 2, 326-328.

³⁶⁹ Taberî, *Câmi'*, C. 2, 618. İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 2, 110.

*ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun.*³⁷⁰

Âyetlerde, Muhammed (a.s) ümmetinin mutedil bir ümmet kılındığı beyan edilmekte, Hz. Peygamber'in (s.a.v) kıblenin değiştirilmesi yönündeki isteğinin gerçekleşmesiyle münafıkların müminlerden ayrıldığı haberi verilmektedir. Çünkü kible değiştirilince bir kısım Müslümanlar irtidat etmiş, bir kısmı da münafıklıklarını ortaya dökmüştür.³⁷¹ Hz. Peygamber'e (s.a.v) vahyedilen bu âyetlerde Kudüs'teki Beytü'l-makdis'ten Mekke'deki Kâbe'ye yönelme süreci anlatılmaktadır.

6. Farklı olaylardan bahsetmek suretiyle ve sembolik olarak Kudüs'e işaret eden âyetler:

Müfessirler, Bakara sûresinin 259. âyetinde geçen "فَرِيَّةٌ" (bir kasaba) kelimesinin Kudüs'e işaret ettiği görüşündedir:

Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir kasabaya uğrayan kimseyi görmedin mi? O, "Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?" demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona sordu: "Ne kadar (ölü) kaldın?" O, "Bir gün veya bir günden daha az kaldım" diye cevap verdi. Allah, şöyle dedi: "Hayır, yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemikler(in)e de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?" Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: "Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter."³⁷²

Âyette öldükten sonra dirilmeye dair bir örnek zikredilmektedir. Müfessirlere göre, örnekte geçen kasaba Buhtunnasr'ın tahrip etmesi sonucu harabe haline olan Kudüs'tür. Kasabadaki kişi Ermiya veya Üzeyir Peygamber'dir. Peygamberin hayretle kasabanın nasıl dirileceğinden sual etmesi üzerine, Allah Teâlâ onu yüz yıl

³⁷⁰ Bakara, 2/145.

³⁷¹ Kurtubî, *Câmi'*, C. 2, 444.

³⁷² Bakara, 2/259.

sonra diriltmiş, mucizesini Üzeyir peygamberin kendi eşyaları üzerinde gözlemlemesini istemiş, şehrin ihyâ edilmiş halini ona göstermiştir.³⁷³

Diğer bir âyet ise Rûm sûresindedir:

*Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir.*³⁷⁴

Müfessirler, Bizanslıların Farisîlere galip geleceğine işaret eden âyetlerde “*yakın bir yer*” şeklinde zikredilen yerin, Şam toprakları olduğuna işaret etmişlerdir.³⁷⁵ Hem Arap hem Acem topraklarına yakın olan bu yerin Ezriat ve Busra³⁷⁶ veya Ürdün ve Filistin de olabileceği yorumları bulunmaktadır.³⁷⁷

Kudüs'e referans olabilecek diğer âyetlerden biri de, Arabistan'ın en ünlü kabilesi olan Kureyş'in hava koşulları veya güvenlik sebebiyle kışın Yemen'e yazın ise Kudüs'ü de içinde barındıran Bilâdu's-Şâm'a seyahat etmelerini anlatan Kureyş sûresindeki âyetlerdir.³⁷⁸

*Kureyş'i ısındırıp alıştırdığı; onları kışın (Yemen'e) ve yazın (Şam'a) yaptıkları yolculuğa ısındırıp alıştırdığı için, Kureyş de, kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve onları korkudan emin kılan bu evin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsin.*³⁷⁹

Seyahatleri sebebiyle Kureyş kabilesinin Kudüs'e aşına olduklarının delillerinden biri de, Ebû Süfyan'ın ticarî gezi için gittiği bir gezide, Kudüs'te Herakliyus'un huzuruna çıktığı ve İmparator'un bu yeni Peygamber hakkında onu sorguladığı

³⁷³ Taberî, *Câmi*, C. 4, 582-584; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 2, 454; Kurtubî, *Câmi*, C. 4, 296-297.

³⁷⁴ Rûm, 30/2-5.

³⁷⁵ Taberî, *Câmi*, C. 18, 447.

³⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 11, 8; Kurtubî, *Câmi*, C. 14, 396.

³⁷⁷ Kurtubî, *Câmi*, C. 14, 396.

³⁷⁸ Taberî, *Câmi*, C. 24, 650-656; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 14, 465-466; Kurtubî, *Câmi*, C. 22, 503.

³⁷⁹ Kureyş, 106/1-4.

hakkındaki rivâyetlerdir.³⁸⁰ Yine, İsrâ hâdisesinde Kureyş'in, Peygamber'in yolculuğunun doğruluğunu öğrenmek için, kendilerine Kudüs'ü tarif etmesini istemeleri³⁸¹ Kudüs'ten haberdar olduklarını ve sıklıkla Şam diyarlarını ziyaret ettiklerini göstermektedir.

Kudüs'e işaret eden bir diğer âyet, Tîn suresi'nin ilk âyetlerinde yer ala "وَالنَّيْنِ وَالزَّيْتُونِ" (*Tîn'e ve zeytûn'a andolsun*) âyetidir. Yine bu âyetin devamında Sînâ dağı da zikredilmektedir.

*Tîn'e ve zeytûn'a andolsun. Ve Sînâ Dağı'na.*³⁸²

Müfessirler, bu âyette yer alan incir ve zeytin kelimelerinin sembolik anlamda kullanıldığını ifade etmektedirler. Buna göre incir Şam mescidine, zeytin Beytü'l-makdis'e veya incir Şam şehrine, zeytin Kudüs şehrine işaret etmektedir.³⁸³ Yahut incir ve zeytin arz-ı mukaddes'teki iki dağa işaret etmektedir. Bu iki bitki de bu dağda yetişmektedir.³⁸⁴ Birçok Peygamberin yaşamış olması sebebiyle nimet ve inayetle dolu bu yerin şerefini vurgulamak için Allah'ın bu kutsal yer üzerine yemin ettiği beyan edilmektedir.³⁸⁵ Bir kısım müfessirler ise, âyete zahirî mânâ vermek suretiyle, incir ve zeytinin özelliklerini sayarak, bu iki nimetin fayda ve menfaatinden dolayı Allah Teâlâ'nın onların üzerine yemin etmiş olduğunu ifade etmektedirler.³⁸⁶

1.2.1.3. Kur'an'da müphem olarak Kudüs'e işaret eden âyetler

Yukarıda zikredilen âyetlerden başka, mekan olarak, Kudüs'e işareti olma ihtimali taşımakla beraber, Kudüs olmayıp umumî yerleri kastetme ihtimalinin bulunduğu âyetler de tesbit edilmiştir. Bununla birlikte, bu kısımda geçen âyetler, Kudüs'e referansı muhtemel âyetlerden bir kısmını da içermektedir. Söz konusu olan âyetleri

³⁸⁰ Buhârî, *Bed'ül-vahy*, 1.

³⁸¹ Buhârî, *Fezâilü's-sahâbe*, 70; Müslim, *Îmân*, 76, 77.

³⁸² Tîn, 95/1.

³⁸³ Taberî, *Câmi'*, C. 24, 501-503; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 14, 395; Kurtubî, *Câmi'*, C. 22, 363-366; Râzî, *Tefsîr*, C. 32, 8.

³⁸⁴ Râzî, *Tefsîr*, C. 32, 8.

³⁸⁵ Taberî, *Câmi'*, C. 24, 501-503; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 14, 395; Kurtubî, *Câmi'*, C. 22, 363-366; Râzî, *Tefsîr*, C. 32, 8.

³⁸⁶ Râzî, *Tefsîr*, C. 32, 8.

siyak-sibakına baktığımızda Kudüs'e işaret etmesi ihtimali olduğu gibi kullanılan kelimelerin tefsiri yapıldığında umûmî anlamlara da gelebilecek olması ihtimal dâhilinde olmadığını göstermektedir. Bu âyetlerden biri Bakara sûresinin 114. âyetidir. Âyette şöyle buyrulmaktadır:

*Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır.*³⁸⁷

Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasaklayan ve mescitlerin tahrip edilmesi için çalışanlardan maksadın Buhtunnasr ve onlara yardım eden Hristiyanlar olduğu ifade edilmektedir. Tahrip edilen yer Kudüs'tür.³⁸⁸ Bu konudaki diğer bir yorum ise, âyetin genel ifadesinin, Allah'ın mescitlerinde ibadet eden müminlere engel olanları ve oralara zarar verenleri kastetmiş olduğudur. Bu kötü fiileri yapanlar için ahirette büyük bir azap vardır. Müfesssirlere, âyette "مساجد" kelimesindeki, mescitlerden kastın neresi, hangi mescit olduğunun açıkça zikredilmemesinden dolayı bunun herhangi bir mescid olabileceği ya da Mekke'deki Mescid-i Haram veya Kudüs'teki Beytü'l-makdis olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar.³⁸⁹ Bu yüzden âyetin Kudüs'e işareti müphem ancak ihtimal dâhilinde olmaması da mümkündür.

Bir diğer âyet de, Nûr suresi 36. âyettir:

*Allah'ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alışverişin kendilerini, Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar, buralarda sabah akşam O'nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar.*³⁹⁰

³⁸⁷ Bakara, 2/114.

³⁸⁸ Taberî, *Câmi'*, C. 2, 442-445; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 2, 24-25; Kurtubî, *Câmi'*, C. 2, 320-321.

³⁸⁹ Taberî, *Câmi'*, C. 2, 442-445; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 2, 24-25; Kurtubî, *Câmi'*, C. 2, 320.

³⁹⁰ Nûr, 24/36-37.

Âyette yer alan "فِي بُيُوتٍ" (evlerde) kelimesinin delalet ettiği mânâ üzerine görüş bildiren müfessirler birçok ihtimal üzerinde durmaktadırlar:

1. Allah'a ibadet için tahsis edilmiş mescitler ve câmiler,³⁹¹
2. Beytü'l-makdis'teki evler,
3. Hz. Peygamber'in (s.a.v) haneleri,
4. Bütün evler,
5. Kâbe, Beytü'l-makdis, Mescid-i Nebevî ve Kuba Mescidi'dir.

Bu görüşlerden birincisi en muteber olarak görüş kabul edilmektedir.³⁹² Yeryüzündeki bütün ibadet yerleri ve câmiilere işaret etme ihtimali olduğundan müphem ve ihtimal dahilinde değildir.

Yûnus sûresi 87. âyette şöyle buyrulmaktadır:

*Biz de Mûsâ ve kardeşine: Kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın ve evlerinizi namaz kılınacak yerler yapın, namazlarınızı da dosdoğru kılın. (Ey Mûsâ!) Müminleri müjdele! diye vahyettik.*³⁹³

Müfessirler, bu âyetteki "kıble" kelimesiyle Kâbe'nin kastedildiği görüşünde buldukları gibi Beytü'l-makdis olabileceği yorumunda da bulunmuşlardır. İsrailoğulları ancak kendi mescidlerinde ve mâbedlerinde namaz kılarlardı. Hz. Mûsâ Peygamber olarak gelince Firavun onların bütün mescidlerini tahrip etti ve onların namaz kılmalarını yasakladı. Allah onlara evlerini mescid yapmaları ve dosdoğru (kıbleye) yönelerek namaz kılmaları emretmişti. Kıble'nin neresi olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir: Kıbleden maksat, Yahudilerin kıblesi Beytü'l-makdistir³⁹⁴ yahut Hz. Mûsâ'nın kıble olarak yöneldiği yer Kâbe idi.³⁹⁵ İkinci bir ihtimalin bulunması âyetin Kudüs'e işaretine dair müphemlik oluşturmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, yine ihtimal dâhilinde olmadığı söylenebilecek, ahiret bahisleriyle ilgili de âyetler vardır. Bu âyetler, bazı tefsircilerin

³⁹¹ Taberî, *Câmi* ' , C. 17, 316.

³⁹² Kurtubî, *Câmi* ' , C. 15, 268-272; Râzî, *Tefsîr* , C. 24, 3-4.

³⁹³ Yûnus, 10/87.

³⁹⁴ Kurtubî, *Câmi* ' , C. 9, 34.

³⁹⁵ Taberî, *Câmi* ' , C. 12, 255-258; Kurtubî, *Câmi* ' , C. 11, 34-35.

görüşlerine göre Kudüs'e işaret edebildiği gibi, bazılarına göre umûmî mânâda âhiret ve kıyametle ilgili konuları zikretmektedir. Âhiret ve kıyamet ile ilgili olaylardan bahseden Kudüs'e işaret etmesi ihtimal dâhilinde olmayan âyetlerden biri şu şekildedir:

“Çağırıcının yakın bir yerden sesleneceği gün, (o sese) kulak ver. O gün insanlar hakka çağırılan o korkunç sesi işiteceklerdir. İşte bu, (kabirlerden) çıkış günüdür. Şüphesiz biz diriltir ve öldürürüz. Dönüş de ancak bizedir. O gün yer, onların üzerinden süratle yarılıp açılır. Bu, (hesap için) bir toplamadır, bize göre kolaydır.”³⁹⁶

Müfessirler âyetteki "مَكَانٍ قَرِيبٍ" (yakın bir yer) ifadesinin Beytü'l-makdis'teki kaya olarak rivâyet edildiğini ifade etmektedirler. İsrâfîl'in (a.s) sura üflediği gün tekrar dirilme ve kabirden çıkışın başladığı gün olacaktır.³⁹⁷ Âyette bahsedilen bu olayların burada meydana geleceğine dair görüşler ortaya konmuştur. Bu yerin Kudüs olup olmadığı hakkındaki görüşlere göre, Kudüs olması müphem ve ihtimal dahilinde değildir.

Münafık erkeklerle münafık kadınların, îmân edenlere, “Bize bakın ki sizin ışığınızdan biz de aydınlanalım” diyecekleri gün kendilerine, “Arkanıza (dünyaya) dönün de bir ışık arayın” denilecektir. Derken aralarına kapısı olan bir sûr çekilir. Bunun iç tarafında rahmet, onlar (münafıklar) tarafındaki dış cihetinde ise azap vardır.”³⁹⁸

Âyette geçen "بِسُورٍ لَّهُ بَابٌ" (kapılı bir duvar) ifadesinde yer alan duvar, Kudüs'te bulunan el-Aksâ camiindeki kapı ve doğu duvarına işaret etmektedir.³⁹⁹ Ancak müfessirlerin çoğu zayıf bir hadise dayalı olarak zikredilen bu görüşe katılmamakla birlikte, âyette geçen sûru Kudüs'teki sûr (duvar) olarak açıklayanların amacının benzetme ve îzah amaçlı olduğunu söylemektedirler. Sûrdan murâd edilenin, kıyamet günü mümin ve münafıkları ayıran bir duvar olduğunu, iç tarafından kastedilenin cennet ve cennet ehli, dış tarafından kastedilenin ise cehennem ve cehennem ehli

³⁹⁶ Kaf, 50/41-44.

³⁹⁷ Taberî, *Câmi'*, C. 11, 474; İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 8, 205; Kurtubî, *Câmi'*, C. 19, 464.

³⁹⁸ Hadîd, 57/13.

³⁹⁹ Taberî, *Câmi'*, C. 12, 401; Kurtubî, *Câmi'*, C. 20, 248-249.

olduğu görüşü de dile getirilmektedir.⁴⁰⁰ Bundan dolayı, bu âyet de Kudüs'e referansı müphem ama ihtimal dâhilinde değildir.

Yukarıdan beri zikrettiğimiz gibi, müfessirler âyetlerde tarif edilen yeri Kudüs'ü içine alan geniş bir coğrafya olarak tanımlamaktadırlar. Bu bölge, geçmişte Müslümanların Bilâdu's-Şâm ismini verdikleri Şam, Ürdün ve Filistin'i içeren bir bölge olmakla beraber, Beytü'l-makdis'in merkez olarak konumlandırıldığı görülmektedir. Çünkü burası Kur'an'da ve hadislerde işaret edildiği gibi pek çok Peygamber'in yaşayıp tevhid inancının mürşidi olduğu noktadır.

1.2.2. Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili hadisler

Kur'an-ı Kerim'de, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya işaret eden âyetleri inceledikten sonra konuyla ilgili olarak hadis kaynakları tetkik edildiğinde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'yla ilgili çok sayıda rivâyetin olduğu görülecektir. Biz bu bölümde, konuyla ilgili rivâyetleri genel anlamda ele alacağız. Daha sonra, üçüncü bölümde ise, tezimizin ana konusu olan üç mescid rivâyetini spesifik olarak tetkik edeceğiz.

1.2.2.1. İsrâ ve Mi'râc

İsrâ ve Mirâc hâdisesi, Hz. Peygamber'in (s.a.v) en büyük mucizelerinden biri olarak kabul edilmekte, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğünü bildiren âyetlerde "المسجد الأقصى" (el-Mescidi'l-Aksâ) ismi açık bir şekilde zikredilmektedir. Hadis kaynaklarında İsrâ ve Mi'râc hâdisesine dair çok sayıda rivâyet bulunmakta, bu rivâyetler Hz. Peygamber (s.a.v) İsrâ gecesi başından geçenleri anlatmakta, Mescid-i Aksâ ve çevresinde bulunan yerlerin isimlerini zikretmektedir.

İsrâ ve Mi'râc hâdisesi hakkında kaynaklarda çok sayıda ve uzun rivâyetler yer almaktadır. Konuyla ilgili âlimler, İsrâ olayının bi'setten önce başlayıp hicretten önce ya da sonra olduğuna dair farklı rivâyetlerde bulunmuşlardır.⁴⁰¹ Bununla birlikte yine, Mi'râc'ın İsrâ olayı ile aynı zamanda olup olmadığına, uykuda yahut uyanırken, ruhen yahut bedenen gerçekleştiğine dair farklı görüşler de bulunmaktadır. Ancak tezimizin konusu bu olmadığından, İsrâ ve Mi'râc konusunu

⁴⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, C. 13, 420. Taberî, *Câmi'*, C. 12, 401.

⁴⁰¹ İhsan Arslan, "İsrâ Olayı ve el-Mescidü'l-Aksâ", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.13 (2018): 50.

tafsilâtlarıyla inceleyen çalışmalara havale edip, burada kısaca İsrâ ve Mi‘râc hâdisesi ile ilgili rivâyetleri zikretmekle yetineceğiz.

Âlimlerin büyük bir kısmı, İsrâ ve Mirâc hâdisesinin aynı gecede olduğu görüşünde bulunmuşlardır.⁴⁰² Buna göre, Hz. Peygamber (s.a.v) bir gece Kâbe’de hicr veya hatîm denilen yerde⁴⁰³ uykuda veya uyanık bulunduğu⁴⁰⁴ bir esnada, Cebrâil (a.s) gelmiş, Rasûlullah’ın (s.a.v) göğsünü yarıp, onu zezem suyu ile yıkayıp imân ve hikmetle doldurmuş, daha sonra Burâk isimli bir bineğe bindirip Beytül-makdis’e götürmüştür. Oraya vardığında Hz. Peygamber (s.a.v) burağı Peygamberlerin binitlerini bağladığı halkaya bağlamış, mescide girerek iki rek‘at namaz kılmıştır.⁴⁰⁵ Konuyla ilgili diğer rivâyetlerde, Hz. Peygamber’in İliyâ’ya⁴⁰⁶ getirildiğinde, kendisine şarap ve sütle dolu iki kadeh getirildiği ve O’nun sütü tercih ettiği bildirilmiştir.⁴⁰⁷ Yine, Hz. Peygamber (s.a.v) bu rivâyetlerde İsrâ gecesini götürüldüğünde gördüğü bazı şeylerden haber vermiştir. Bir rivâyette Hz. Mûsâ’yı kızıl bir kum tepciğinde namaz kılariken gördüğünü⁴⁰⁸, rivâyetlerin bazılarında Peygamberler ile karşılaşmasını, semâdaki katlarda gördüklerini bildirmiş, ümmetine farz olan namaz hakkında Hz. Mûsâ ile aralarında geçen konuşmayı haber vermiştir.⁴⁰⁹

Rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber (s.a.v) İsrâ ve Mi‘râc gecesini yaşadıklarını tafsilâtli bir şekilde haber vermiş ve haber verdiği bu mucizelere,

⁴⁰² Zemahşerî, İbn Dıhye, İbn Hacer, Râzî, Kurtubî, Suyûtî, İbn Kesîr gibi âlimler İsrâ ve Mi‘râc’ın aynı gecede olduğunu görüşündedir (bkz. Bekir Tatlı, “Kütüb-ü Sitte’de İsrâ ve Mi‘râc Hadisleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 32).

⁴⁰³ Tatlı, *Kütüb-ü Sitte’de İsrâ ve Mi‘râc Hadisleri*, 39.

⁴⁰⁴ Âlimlerin büyük bir çoğunluğu uykudayken değil uyanık olduğu bir esnada gerçekleştiği görüşündedir (bkz. Tatlı, *Kütüb-ü Sitte’de İsrâ ve Mi‘râc Hadisleri*, 126).

⁴⁰⁵ Buhârî, Bed’ü’l-halk, 6, Menâkıb, 42; Müslim, İmân, 74; Tirmizî, Tefsir, 18.

⁴⁰⁶ Burada Beytül-makdis, “İliyâ” ismi ile zikredilmiştir.

⁴⁰⁷ Buhârî, Eşribe, 1, Tefsir, 17; Müslim, Eşribe, 10; Tirmizî, Tefsir, 18; Dârimî, Eşribe, 1.

⁴⁰⁸ Müslim, Fezâil, 164; Nesâî, Kıyâmü’l-leyl, 15.

⁴⁰⁹ Buhârî, Salât, 1, Ehâdisü’l-enbiyâ, 5, Tevhid, 37, Fezâilü’s-sahâbe 71; Müslim, İmân, 76; Nesâî, Salât, 1; İbn Mâce, İkâmetü’s-salât, 194.

Kur'an'da da bildirildiği üzere bereketli kılınan Mescid-i Aksâ ve çevresi mahfil olmuştur.

1.2.2.2. Kible değişikliği

Hiç şüphesiz, Kudüs ve Mescid-i Aksâ, İsrâ hâdisesinden sonra, Müslümanların ilk kiblesi olması bakımından İslâm kültüründe önemli bir yere sahiptir. Kible, âyetlerle Kâbe olarak ta'yin edilmeden önce Müslümanlar bir müddet Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namaz kılmışlardır. Bu da Kudüs'ün İslâm dinindeki yerini tartışmasız hale getiren bir diğer faktördür.

Namaz ilk defa farz kılındığında, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Kâbe'ye doğru mu Beytü'l-makdis'e doğru mu namaz kıldığı hakkındaki düşünceler iki farklı görüşe sebep olmuştur. Birinci görüş, namaz farz kılındığında Hz. Peygamber'in (s.a.v) Beytü'l-makdis'e yönelerek kıldığıdır. İbn Abbas bu görüştedir. İkinci görüşe göre, namaz farz kılındığından Kâbe'ye doğru kılıyordu. Medine'ye hicrete kadar bu şekilde devam etti, hicretten sonra ise on altı veya on yedi ay Beytü'l-makdis'e doğru namaz kıldı, sonra Kâbe'ye dönmesi yönünde emir geldi.⁴¹⁰ Bu görüş farklarına rağmen şurası kesindir ki, kible olarak Kâbe vahyedilmeden önce, Hz. Peygamber (s.a.v) Beytü'l-makdis'e doğru ibadet etmiştir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) Kudüs'e yönelerek namaz kılmayı tercih etmesi hakkında farklı görüşler dile getirilmiştir. Bu görüşlerden biri, Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendi tercih ve ictihâdı olduğudur. Bu ictihâdla, Hz. Peygamber (s.a.v) Yahudileri İslâm'a ısrardır ve imân etmeleri umuyordu. Kudüs'e yönelinmesinin sebebinin, müşrikleri imtihan etmek için olduğu görüşü de bulunmaktadır. Müşrikler Kâbe'ye yakınlık duyuyor, oraya yönelmeyi istiyorlardı. Diğer görüş ise, daha önce de zikrettiğimiz gibi, İbn Abbas ve cumhur ulemânın da bu görüşte bulunduğu, Kudüs'e yönelmenin Allah'ın emri ve vahyi üzere olduğudur.⁴¹¹

Konuyla ilgili rivâyetler incelendiğinde de, Hz. Peygamber'in on altı yahut on yedi ay Beytü'l-makdis'e doğru namaz kıldığı⁴¹², kible değişikliği emrinin öğle, ikindi

⁴¹⁰ Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, C. 2, 525; Ahmed Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, (2002): 11.

⁴¹¹ Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 11.

⁴¹² Buhârî, *Salât*, 31, *Tefsîr*, 18; Müslim, *Mesâcid*, 11, 12.

yahut akşam namazında geldiği hakkında haberler bulunmaktadır.⁴¹³ Bununla birlikte, Cebrâil (a.s), Hz. Peygamber'e kible değişikliğini bildirmek için geldiğinde, Hz. Peygamber şimdiye kadar Beytü'l-makdis'e doğru namaz kılanların halini sormuş, bunun üzerine "Allah sizin imânınızı zayi' etmez..."⁴¹⁴ âyeti nâzil olmuştur.⁴¹⁵ Kible değişikliği, bir rivâyete göre, Benî Seleme mescidinde Hz. Peygamber cemaate öğle namazını kıldırıldığı esnada nâzil olmuştur.⁴¹⁶ Hz. Peygamber iki rek'atını Kudüs'e doğru kıldırdıktan sonra, vahiy gelmiş, diğer iki rek'atını da Mekke'ye yönelerek kılmışlardır. Bu sebeple mescide Mescidü'l-Kibleteyn (iki kibleli mescid) denilmiştir.⁴¹⁷ Abdullah b. Ömer'den gelen rivâyette de, insanların Kuba mescidinde namaz kılarken birisinin çıkageldiği, kiblenin Kâbe olarak değiştirildiğini bildirdiği, bunun üzerine Şam'a doğru namaz kılan cemaatin Kâbe'ye yöneldikleri nakledilmiştir.⁴¹⁸

1.2.2.3. Yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid

Mescid-i Aksâ'ya dair rivâyetlerden biri de onun inşa edilmesiyle ilgili olan rivâyetlerdir. Rivâyetlerde Hz. Peygamber (s.a.v) Mescid-i Aksâ'nın yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olduğunu bildirmiştir. Mescid-i Aksâ'nın yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olduğuna dair rivâyet şu şekildedir: Ebû Zerr (r.a) şöyle rivâyet etti: "Ey Allah'ın Rasûlü! Yeryüzünde ilk inşa edilen mescid hangisidir?" dedim. Hz. Peygamber (s.a.v) "Mescid-i Harâm" buyurdu. Sonra hangisi? dedim. "Mescid-i Aksâ" buyurdu. "İkisi arasındaki süre ne kadardır" dedim. "Kırk yıl" buyurdu. Sonra "bütün yeryüzü senin için mesciddir. Nerede namaz vaktine girersen orada kıl" buyurdu.⁴¹⁹ Rivâyetin bazı metinlerinin lafız farklarıyla kaydedildiği görülmektedir. Bu lafız farklarından biri de Mescid-i Aksâ kelimesi yerine "Beytü'l-makdis" isminin kullanıldığı rivâyetlerdir.⁴²⁰ Rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere,

⁴¹³ Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 13.

⁴¹⁴ Bakara, 2/143.

⁴¹⁵ Buhari, Tefsîr, 2, 11, Îmân, 30; İbn Mâce, Kible, 56.

⁴¹⁶ Elmalılı, *Hak dini Kur'an Dili*, C. 2, 528.

⁴¹⁷ Ahmed Özel, "Kible", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), C. 25, 365.

⁴¹⁸ Buhârî, Salât, 32, Tefsîr, 14, 16-17; Müslim, Mesâcid, 1; Nesâî, Salât, 24, Kible, 3; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Kible, 6.

⁴¹⁹ Müslim, Mesâcid, 1; Nesâî, Mesâcid, 3; İbn Mâce, Mesâcid, 7.

⁴²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 166 (21800); Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 10, 48 (11003).

Mescid-i Aksâ yani Beytü'l-makdis Kâbe'den sonra yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olması bakımında da kudsiyeti hâizdir.

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinde işaret edildiği üzere, yeryüzünde (tevhid sembolü bir mâbed) va'z olunan ilk ev Beytullah'tır (Kâbe'dir).⁴²¹ Allah Teâlâ Beytullah'ın yerini Hz. İbrahim'e bildirmiş, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail daha önce var olan Beytullah'ı temelleri üzerine yükseltmiştir.⁴²² Tarihî bilgilere göre, Hz. İbrahim ve Mescid-i Aksâ'yı inşa ettiği bilinen Hz. Süleyman arasında, kırk seneden fazla bir zaman vardır. Buna göre, Mescid-i Aksâ'nın inşa edildiği zaman hakkında âlimler şu yorumlarda bulunmuşlardır: İbn Cevzî'den gelen bir rivâyete göre, Hz. Nûh'un oğlu Sam b. Nûh inşa etmiştir.⁴²³ Başka bir rivâyete göre, Hz. İbrahim'in Beytullah'ı inşa etmesinden kırk yıl sonra Hz. Ya'kûb inşa etmiştir.⁴²⁴ Bir diğer rivâyet de ise, Mescid-i Aksâ'yı tesis eden Hz. Âdem'dir.⁴²⁵ Bu nakillerden de anlaşılacağı üzere, Mescid-i Aksâ'nın Hz. Süleyman'dan önce de Kudüs'te var olduğu ihtimal dâhilindedir.

1.2.2.4. Mescid-i Aksâ' da yapılan ibâdetin fazileti

Hadis kaynaklarında yer alan ve Mescid-i Aksâ'dan bahseden rivâyetlerin bir kısmı orada yapılan ibadetlerin fazileti ile ilgilidir. Bu rivâyetlerden biri Hz. Süleyman'ın duasıdır. Bu duayla ilgili rivâyet şu şekildedir:

Dâvûd'un oğlu Süleymân Beytü'l-makdis binasını bitirince, Allah'tan üç şey istemiştir: 1. Doğru ve isabetli hüküm verebilme yeteneğinin kendisine verilmesini. 2. Kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir hâkimiyet 3.

⁴²¹ Âl-i İmrân, 3/96; İbrâhîm, 14/37; Hacc, 22/26.

⁴²² Bakara, 2/125-127.

⁴²³ İbnu'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Târihu Beyti'l-makdis*, thk. Muhammed Zeynehim Muhammed Azeb (Port Saîd, tsz.), 36.

⁴²⁴ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Ebû Zeyd (Katar: Dâru İbn Kesîr, 1436/2015), C. 2, 187; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015), C. 14, 381; Zerkeşî, *İ'lâmu's-sâcid*, 30.

⁴²⁵ Zerkeşî, *İ'lâmu's-sâcid*, 30; Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî*, thk. İshâk Ahmed et-Tahân vd. (Kahire: es-Sehar, 2012), C. 7, 381.

*Mescid-i Aksâ'ya namaz kılmak maksadıyla gelen kimsenin annesinden doğduğu gün gibi günahlarından arınmış olarak çıkması. Hz. Peygamber (s.a.v) sözlerine şöyle devam etmiştir: "Süleymân'ın (a.s) dilediği ilk iki şey kendisine verilmiştir. Üçüncü dileğinin de kendisine verilmiş olmasını umarım."*⁴²⁶

Buradan da anlaşıldığına göre, Mescid-i Aksâ'da ibadet etmenin fazileti büyüktür. Bu hadiste, burada yapılan ibadetin faziletine ve burada yapılan tevbelerin kabul olacağına işaret edilmiştir. Hz. Süleymân Allah'ın her işinde Allah'ın rızasına münâsip şekilde hareket etmek duâsında bulunmuştur.⁴²⁷

Mescid-i Aksâ'da ibadetin fazileti hakkında bir diğer rivâyet de ise, Hz. Meymûne (r.a) Resûlullah'a (s.a.v), "*Ey Allah'ın Resûlü! Bize Mescid-i Aksâ hakkında hükmün ne olduğunu bildirir misiniz?*" diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) de şöyle buyurdular: "*Orası mahşer ve diriliş yeridir. Oraya gidin ve orada namaz kılınız. Çünkü burada kılınan bir namaz diğer yerlerde kılınan bin namaz gibidir.*" Bunun üzerine yine "*peki oraya gitme imkânım yoksa ne (yapayım)*" diye sorulunca, Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Oraya kandillerini yakmak için zeytinyağı hediye edersin. Kim böyle yaparsa oraya gitmiş sayılır.*"⁴²⁸ Bu hadisten de anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber Kudüs'e gitme imkânının olmadığı zamanlarda bile orayla irtibat halinde olunmasını tavsiye etmektedir. Bu da, Kudüs kimin kontrolü altında olursa olsun, Müslümanların her zaman Kudüs'le ilişkili olması gerektiğini ve

⁴²⁶ Nesâî, Mesâcid, 6; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 176, (6644); İbn Huzeyme, *Sahih*, C. 2, 288; İbn Hibbân, *Sahih*, C. 4, 511 (1633); Taberânî, *Kebîr*, C. 20, 118 (1480). Albânî, hadis hakkında "sahih" hükmü vermiştir (bkz. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, *Sahih-i İbn Mâce* (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1417/1998), C. 1, 421).

⁴²⁷ Ali Karakaş, "Hadis Kültüründe Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Dinî, Tarihî ve Edebî Açından Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik, Ö. Güngör ve N. F. Kurt (İstanbul: DBY Yayınları, 2018), 21.

⁴²⁸ İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; Rivâyetin farklı varyantları için bkz. Taberânî, *Kebîr*, 18: 209 (20577), *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 4, 54 (2714); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 69 (610). Albânî, hadisin Ebû Dâvûd'un zayıflarından olduğunu zikretmiş, "münker" olarak değerlendirmiştir (bkz. Elbânî, *Sahih-i İbn Mâce*, C.1, 107).

orasıyla irtibatı devam ettirmelerinin lüzumunu göstermektedir.⁴²⁹ Benzer rivâyetin Ebû Zerr'den gelen bir tarikinde ise, Ebû Zerr, Hz. Peygamber'e Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'da kılınan namazların faziletini sormuş, Hz. Peygamber (s.a.v) kendi mescidinde kılınan namazın orada kılınan dört namazdan daha faziletli olduğunu ve Beytü'l-makdis'i görebilecek yakınlıkta bir toprak parçasına sahip olmanın dünyadaki şeylerden daha hayırlı olduğunu bildirmiştir.⁴³⁰

Câbir b. Abdullah'tan gelen bir rivâyette ise, Mescid-i Harâm'da kılınan namazın yüz bin, Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın bin ve Beytü'l-makdis'te kılınan namazın beş yüz kat sevabı olduğu nakledilmiştir.⁴³¹ Enes b. Mâlik'in rivâyetinde ise, bu sayı Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Aksâ'da kılınan namazın elli bin, Mescid-i Harâm'da kılınan namazın ise yüz bin namaza eşdeğer tutulduğu nakledilmiştir.⁴³²

Bütün bu rivâyetlerde, zikredilen rakamlar farklı olsa da, Mescid-i Aksâ'da kılınan namazların diğer mescidlerde edâ edilen namazlardan daha faziletli olduğu gerçeğini ortaya koymakta ve kendisi için yola çıkılacak üç mescidden biri olduğuna dair nakledilen rivâyetleri desteklemektedir. Bununla beraber, sayısal veri içeren ve içermeyen rivâyetler, bir bütün olarak düşünüldüğünde birbirini destekledikleri için "hasen li gayrihî" bir hadis olduğunu göstermektedir.⁴³³

1.2.2.5. Deccal ve kıyamet

Kıyamet öncesinde gerçekleşmesi beklenen hâdiselerden biri olarak rivâyetlerde zikredilen haberlerden biri de, Beytü'l-makdis'in fethi ve deccâlin giremeyeceği mescidlerden birinin Beytü'l-makdis olmasıdır. Rivâyette, Hz. Peygamber (s.a.v) deccâl'in fiziksel özellikleri hakkında haber verdikten sonra, onun uğramayacağı yerlerden birinin de Mescid-i Aksâ olduğunu bildirmiştir. Muâz b. Cebel (r.a) şöyle

⁴²⁹ Halil Kaya, "Mescidü'l-Aksâ ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *Dinî, Tarihî ve Edebî Açısından Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik, Ö. Güngör ve N. F. Kurt (İstanbul: DBY Yayınları, 2018), 39.

⁴³⁰ Beyhakî, *Şa'bü'l-îmân*, C. 6, 42 (3849); Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 4, 54 (2714).

⁴³¹ İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 198; Beyhakî, *Sağîr*, C. 2, 211 (1375).

⁴³² İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 198; Taberânî, *Evsat*, C. 7, 112 (7008). Elbânî, hadisin "zayıf" olarak değerlendirildiğini kaydetmiştir (bkz. Elbânî, *Sahih-i İbn Mâce*, C.1, 107).

⁴³³ Kaya, "Mescidü'l-Aksâ ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", 42.

rivâyet etmiştir: "...(*Deccal*) dört mescide girmez. (Bunlar): Mescid-i Harâm, Mescidi'r-Rasûl, Mescid-i Aksâ ve Tûr'dur."⁴³⁴

Yine bir diğer rivâyet şöyledir: Muaz İbn Cebel (r.a) anlatıyor: *Rasûlullah (s.a.v)* şöyle buyurdu: "*Beytül-makdis'in imarı Yesrib'in harabıdır. Yesrib'in harabı melhamenin (savaşın) çıkmasıdır. Melhame İstanbul'un fethidir, İstanbul'un fethi deccâl'in çıkmasıdır!*"⁴³⁵

Bununla birlikte, kıyametle ilgili birçok rivâyet de "Şam"a işaret edilmesi⁴³⁶, Mescid-i Aksâ isminin geçtiği rivâyetlerde deccâl ve kıyamet öncesinden haber veriliyor olması, Kudüs'ün de kıyamet ve Şam hakkındaki rivâyetlere dâhil olduğu fikrini hatra getirmektedir. Biz burada, konumuz bu olmadığından, meseleyi ilgili çalışmalara havale edip, asıl konumuz olan üç mescidle ilgili rivâyetlere geçiyoruz.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 364 (23478), C. 5, 434 (24083). Ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 15, 148 (38662); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 14, 376 (5690).

⁴³⁵ Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 3. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 232 (22373); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 15, 40 (38364); Taberânî, *Kebîr*, C. 15, 20 (16638); Hâkim, *Müstedrek*, C. 4, 467 (8297); Begavî, *Şerhu's-sünne*, C. 15, 46 (4252); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 1, 450 (519).

⁴³⁶ Hz. Peygamber (s.a.v) kıyametten önce Hadramevt'te çıkan yangında insanlara Şam'a gitmeyi tavsiye etmesi hakkında bkz. Tirmizî, *Fiten*, 42, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 53 (5146); Bezzâr, *Müsned*, C. 12, 267 (6044); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 9, 405 (5551); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 16, 294 (7305); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 15, 78 (38475). Kıyamete kadar Allah'ın emrini yerine getirecek topluluğun Şam'da olması hakkında bkz. Buhârî, *Menâkıb*, 28; Müslim, *İmârât*, 53; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 13, 339 (7383); Begavî, *Şerhu's-sünne*, C. 14, 212 (4011). Fitne koştığı zaman îmânın Şam'da olduğuna dair bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 198 (22076); Bezzâr, *Müsned*, C. 10, 48 (4111). Diğer Şam-mehdi-deccâl rivâyetleri için bkz. Müslim, *Fiten*, 34; Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 14, Mehdi, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 6, 316, (27224); Hâkim, *Müstedrek*, C. 4, 478 (8328); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 11, 371 (20769); Deccâl'in çıkışı ve Hz. İsa'nın Şam'a inecek olması ile ilgili âyetler için bkz. Müslim, *Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'a*, 110; İbn Mâce, *Fiten*, 33; Ebû Dâvûd, *Melahim*, 14; Tirmizî, *Fiten*, 59.

İKİNCİ BÖLÜM

“ÜÇ MESCİDE YOLCULUK” RİVÂYETİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

“ÜÇ MESCİDE YOLCULUK” RİVÂYETİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Tezimizin genel konusu üç mescide yolculuk rivâyetlerinin değerlendirilmesi olduğundan, her ne kadar bu üç mescid içerisine Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî giriyor olsa da, biz burada üç mescid rivâyetleriyle ilgili olarak değerlendirmelerin ve iddiaların en çok Mescid-i Aksâ'ya odaklanmasından dolayı, konuyu özellikle rivâyetteki Mescid-i Aksâ üzerinde daraltacağız. Ayrıca tasnif dönemi hadis kaynaklarında üç mescid rivâyetlerinin sayısının 109 olması konunun hacmi hakkında fikir vermektedir. Bununla birlikte hadis kaynaklarında tek, iki ve dört mescidin zikredildiği rivâyetler de bulunmaktadır. Çalışmamızda daha çok şöhret bulmuş ve yaygınlık kazanmış olan üç mescid rivâyetinin tetkikini yaparken üç mescid hadisi ile şekil ve biraz da mahiyet itibarıyla benzerliğinin bulunduğunu düşündüğümüz tek, iki ve dört mescid rivâyetlerinin de metinlerini vererek, üç mescid rivâyetleri ile kesişen ve farklı olan noktalarına değindik.

Bu kısımda öncelikle, tesbit ettiğimiz üç mescid rivâyetleri hakkında kısa bir bilgi verip, daha sonra bu rivâyetlerin tetkikini yapacağız.

2.1. Üç mescid hadisinin kaynaklardaki rivâyetleri⁴³⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, üç mescide yolculuk rivâyetleri, farklı varyantlarıyla beraber tasnif dönemi hadis kaynaklarında 109'dir.⁴³⁸ Bunlardan 15'i kütüb-ü sitte'de yer almaktadır.⁴³⁹ Biri Müslim'in *Sahih*'inde, diğeri Tahâvî'nin *Müşkil*'inde

⁴³⁷ Kaynaklardaki rivâyetler tezin sonunda şemâ şeklinde gösterilmiştir.

⁴³⁸ Sadece Taberânî'de bulunan ve üçüncü mescid olarak Mescid-i Hayf'ın zikredildiği rivâyetler bu sayının dışında tutulmuştur (bkz. Taberânî, *Kebîr*, C. 20, 37 (1293) , *Evsat*, C. 5, 211 (5110).

⁴³⁹ Buhârî, Fazlu's-salât, 1, 6, Cezâ'us-sayd, 26, Savm, 67; Müslim, Hâc, 74, 95; Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî, Cuma, 45, Mesâcid, 37; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; Tirmizî, Salât, 131.

olmak üzere, 2 rivâyette de mescid isimleri zikredilmeyerek, “*yolculuk yalnız üç mescide yapılır*” şeklinde “hasr” ifade etmektedir.⁴⁴⁰ İki rivâyet ise, herhangi bir kısıtlama ifadesi bulunmadan “*üç mescide yolculuk yapılır*” şeklindedir.⁴⁴¹ Üç mescid rivâyetlerinin tesbit ettiğimiz sayısından (109) ayrı olarak, 2 rivâyette “*sadece Beytü’l-atîk için yolculuğa çıkılır*” şeklinde tek mescid zikredilmiştir.⁴⁴² Bir de, Mescid-i Hayf’ın üçüncü mescid olarak zikredildiği iki rivâyet bulunmaktadır. Ancak, Taberânî rivâyeti naklettikten sonra, bu iki rivâyetin başka bir yerde zikredilmediği hatırlatmasında bulunmuştur.⁴⁴³

Üç mescid rivâyetinin en çok tariki Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebû Hüreyre rivâyetleridir.⁴⁴⁴ Ebû Saîd’den gelen 34 rivâyetten 10 kadarında Kaza’a b. Yahyâ rivâyeti Ebû Saîd’den duyduğunu söylemekte, rivâyet Ebû Saîd - Kaza’a tarikiyle gelmektedir. Ebû Hüreyre’den gelen rivâyetlerin büyük bir çoğunluğunda⁴⁴⁵, Ebû

⁴⁴⁰ Bu rivâyetlerden biri Zührî’den maktû olarak rivâyet edilmiştir. Bunun için bkz. Müslim, Hâc, 95 (512). Diğer rivâyet için bkz. Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C.2, 58 (595).

⁴⁴¹ Müslim, Hâc, 95 (512); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 58 (593).

⁴⁴² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 375 (7622), C. 4, 66 (15791).

⁴⁴³ Taberânî, *Kebîr*, C. 20, 37 (129), *Evsat*, C. 5, 211 (5110).

⁴⁴⁴ Ebû Saîd el-Hudrî’den gelen rivâyetler için bkz. Buhârî, Fazlu’s-salât, 1, 6; Cezâ’us-sayd, 26; Savm, 37; Müslim, Hac, 74 (415); Tirmizî salat 131; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, C. 3, 34 (11314), 45 (11437), 53 (11525), 51 (11503), 64 (11631), 71 (11704), 77 (11756), 78 (11760), 93 (11905), 7 (11055); Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 2, 388 (1160), 393 (1167), 489 (1326); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 4, 495 (1617); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 132 (9159); İbn Şeybe, *Musannef*, C. 2, 374 (7619) C. 4, 66 (15790, 15792); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 42 (115), 321 (2101), C. 2, 387 (2187), C.5 172 (4983), *Müsnedü’ş-şâmiyyîn*, C. 2, 451 (1684). Beyhakî, *Kübrâ*, C. 10, 82 (19921, 20629); İsfahânî, *Müsned’ül-müstahrec*, C. 6, 12 (3112), *Müsnedü Ebî Hanîfe*, C. 1, 163; Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 52 (577).

⁴⁴⁵ Ebû Hüreyre’den gelen 39 rivâyet tesbit edilmiştir. Bu rivâyetler için bkz. Buhârî, Fazlu’s-salât, 1; Müslim, Hâc, 95 (511) ; Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî, Mesâcîd, 37, Cuma, 45, *Kübrâ*, C. 2, 293 (1766); İbn Mâce, İkâmetü’s-salât, 196; Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, Cuma, 7; Dârimî, Salât, 132; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, C. 2, 234 (7191), 238 (7248), 278 (7722), 501 (11514), C. 4, 7 (24349); Ebû Ya’lâ, *Müsned*, C. 10, 283 (5880); Bezzâr, *Müsned*, C. 15, 353 (8925) , 14, 158, (7692), 317 (7963); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 4, 498 (1619), C. 7, 7 (2772); Abdurrezzak, *Musannef*, C. 5, 132 (9158); İbn Şeybe, *Musannef*, C. 2, 374 (7620), 66 (15793); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 55 (582), 56 (584), 57 (586), 58 (593,

Hüreyre rivâyeti, Basra b. Ebû Basra el-Gıfârî'den aldığını zikretmektedir. Bu rivâyetler bazen Ebû Hüreyre'nin kendi ifadesinden, bazen Basra'nın "Ebû Hüreyre ile karşılaştık" şeklinde seneddeki beyanından, bazen de ondan rivâyeti dinlemiş diğer sahâbîlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu şekilde nakledilen rivâyetlerin sayısı oldukça fazladır. Hâris b. Hişâm ve Ebû Saîd el-Makbûrî'nin naklettikleri 7 rivâyetin hepsinde, Ebû Basra el-Gıfârî ve Ebû Hüreyre'nin karşılaşmasında, rivâyeti Ebû Basra el-Gıfârî'nin Ebû Hüreyre'ye aktardığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁶ Kalan rivâyetlerde, Hz. Ali, Hz. Ömer, Abdullah b. Amr, Ebû'l- Câ'd ed-Damrî ve İbn Ömer tarikleriyle gelmiştir. Kaynaklardaki 2 rivâyette Abdullah b. Amr ve Ebû Saîd el-Hudrî hadisi "ikisi birlikte" rivâyet etmişlerdir.⁴⁴⁷ Rivâyetler genel olarak tetkik edildiğinde, 4 rivâyetin hükmen merfû⁴⁴⁸, 2 rivâyetin İbn Ömer'den⁴⁴⁹ mevkûf⁴⁵⁰, 1 rivâyetin de Zührî'den⁴⁵¹ maktû⁴⁵² olarak aktarıldığı, 5 rivâyetin de⁴⁵³ muallak⁴⁵⁴

595); Beyhakî, *Kübrâ*, 82 (19920, 20628), *Sağîr*, C. 1, 232 (447) , C. 4, 120 (3220), *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, C. 14, 211 (6018); Şeybânî, *el-Âhâd*, C.2, 210 (1001), 298 (1002); İsfahânî, *Müsned'ül-müstahrec*, C. 4, 58, (3223, 3224).

⁴⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 6, 7 (24351); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 11, 435 (6558); Tayâlisî, *Müsned*, C. 2, 685 (1445); Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 400 (2116), *Evsat*, C. 3, 158 (2790); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 55 (582); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002).

⁴⁴⁷ Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 2, 308 (1400); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 54 (579).

⁴⁴⁸ Müslim, Hâc, 95 (511); Ahmed b Hanbel, *Müsned*, C. 3, 7 (11055), 51 (11503); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 10, 283 (5880). Hükmen merfû olması hakkında detaylı bilgi için bkz. "Bazı rivâyetlerin sahâbe mürseli ve hükmen merfû oluşu" başlığı sayfa 99.

⁴⁴⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 135 (9160, 9171).

⁴⁵⁰ Mevkûf hadis, sahâbîye izafe edilen söz, fiil veya takrirdir. Râvî hadisi sahâbîde durdurmuş, isnâdın geri kalan kısmını zikretmemiş olmaktadır (bkz. Mahmud Tahhân, *Yeni Hadis Usûlü*, çev. Cemal Ağırman (İstanbul: Rağbet, 2017), 343).

⁴⁵¹ Müslim, Hâc, 95 (512).

⁴⁵² Maktû hadis, tâbîye veya tebe-i tâbîye yahut daha aşağıdaki birine nisbet ya da isnâd edilen söz veya fiile denir (bkz. Tahhân, *Yeni Hadis Usûlü*, 355).

⁴⁵³ Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 4, 174 (3036); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 10, 283 (5880); Beyhakî, *Sağîr*, C. 1, 232 (447), *Ma'rifetü's-sünen*, C. 7, 533 (3368), C. 14, 211 (6018). Üç mescid rivayetlerinin sahabilere göre genel bir dökümü için ayrıca bkz. Saîd b. Abdurrahman Kazagî, *Beytü'l-makdis fi'l-Hadîsi'n-nebevî* (Dubai, 2003), 68-91.

olarak kaydedildiği görülmektedir. Beyhakî'nin *Sünenler*'inde yer alan 2 rivâyet de İmâm Şafîî tarafından rivâyet edilmiştir.⁴⁵⁵

Bu kısa ve genel bilgilerden sonra bazı kaynaklardan aldığımız üç mescid rivâyetine dair örneklerini inceleyip daha sonra değerlendirmelerde bulunacağız.

2.1.1. Üç mescit rivâyet(ler)i

2.1.1.1. Buhârî rivâyet(ler)i:

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ عَنْ قَرَعَةَ مَوْلَى زِيَادٍ قَالَ : سَمِعْتُ أَبَا سَعِيدٍ - وَقَدْ عَزَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثِنْتَيْ عَشْرَةَ - عَزْوَةً- قَالَ أَرْبَعٌ سَمِعْتُهُنَّ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، أَوْ قَالَ يُحَدِّثُهُنَّ ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَأَعْجَبْتَنِي وَأَنْفَقْتَنِي أَنْ لَا تُسَافِرَ امْرَأَةٌ مَسِيرَةَ يَوْمَيْنِ لَيْسَ مَعَهَا زَوْجُهَا ، أَوْ ذُو مَحْرَمٍ ، وَلَا صَوْمٌ يَوْمَيْنِ الْفِطْرِ وَالْأَصْحَى ، وَلَا صَلَاةٌ بَعْدَ صَلَاتَيْنِ بَعْدَ الْعَصْرِ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ وَبَعْدَ الصُّبْحِ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ ، وَلَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ مَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِي وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى.

Ziyâd'ın azadlısı Kaza'a şöyle söylemiştir:

Nebî *sallallâhu aleyhi ve sellem* ile birlikte on iki gazvede birlikte bulunmuş olan Ebû Saîd'in şöyle söylediğini işittim: Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den duyduğum veya haber verdiği dört şey hoşuma gitti ve beni mutlu etti:

*“Kadın yanında kocası veya mahremi olmaksızın iki günlük mesafeye yolculuk yapmasın. İki günde yani Ramazan ve Kurban bayramı günlerinde oruç tutmak yoktur. İki namazdan sonra namaz kılmak yoktur; İkinci namazından sonra güneş batıncaya kadar ve sabah namazından sonra güneş doğuncaya kadar. Ancak şu üç mescide (ibadet maksadıyla) yolculuk yapılır: Mescid-i Harâm, Mescid-i Aksâ ve benim mescidim.”*⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Muallak hadis, senedinin başından peş peşe bir veya daha çok râvînin düşürüldüğü hadistir. Bu tarz rivâyetlerde, ya senedin tamamen hafzedilmiş olabilir, yahut sahâbî veya tabîî dışında bir râvî hafzedilmiş olabilir (bkz. Tahhân, *Yeni Hadis Usûlü*, 355).

⁴⁵⁵ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, C. 7, 533 (3368), C. 14, 211 (6018).

⁴⁵⁶ Buhârî, *Cezâ'us-sayd*, 26. Bu hadisin Buhârî'deki bazı nüans farklılıkları bulunan diğer varyantları için bkz. Buhârî, *Fazlu's-salât*, 1 ve 6, *Savm*, 67. Ayrıca benzer rivâyetler için bkz. Müslim, *Hâc*, 74 (415), 95 (511); Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 97; Nesâî, *Mesâcîd*, 37, *Cuma*, 45; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 19; Dârimî, *Sünen*, *Salât*, 132; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 501 (10514), C. 3, 78 (11760), C. 5, 413 (23899); Abdürrezzâk, *Musannef*,

2.1.1.2. Müslim rivâyet(ler)i:

1.

حَدَّثَنِي عَمْرُو النَّاقِذُ، وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، جَمِيعًا عَنِ ابْنِ عُيَيْنَةَ، قَالَ عَمْرُو: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، يَبْلُغُ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا تُسَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: مَسْجِدِي هَذَا، وَمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى."

Ebû Hüreyre Nebî *sallallâhu aleyhi ve sellem*'e ulaştırmak suretiyle şöyle rivâyet etti:

*"Ancak şu üç mescide (ibadet maksadıyla) yolculuk yapılır: Şu benim mescidim, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ'dır."*⁴⁵⁷

2.

وَحَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ سَعِيدِ الْأَيْلِيِّ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، حَدَّثَنِي عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ جَعْفَرٍ، أَنَّ عِمْرَانَ بْنَ أَبِي أَنَسٍ، حَدَّثَهُ، أَنَّ سَلْمَانَ الْأَعْرَجَ، حَدَّثَهُ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ، يُخْبِرُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّمَا يُسَافَرُ إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: مَسْجِدِ الْكَعْبَةِ، وَمَسْجِدِي، وَمَسْجِدِ إِبِلِيَاءَ."

Selmân el-Eğar haber verdi: Ebû Hüreyre'den Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu işittim:

*"Sefer ancak üç mescide yapılır: Mescid-i Kâbe'ye, benim mescidime ve Mescid-i İliyâ'ya."*⁴⁵⁸

C. 5, 135 (9171); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 374 (7619, 7620), C. 4, 66 (15790, 15792); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 2, 388 (1160), C. 2, 393 (1167); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 498 (1619), C. 7, 7 (2772); Bezzâr, *Müsned*, C. 1, 291 (187), C. 14, 158 (7962), C. 14, 317 (7963); Tayâlisî, *Müsned*, C. 2, 685 (1445); Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 400, (2117), C. 3, 1, (13104), C. 16, 226 (18354), *Evsat*, C. 2, 321 (2101), C. 2, 347 (2187), C. 4, 71 (3638), C. 5, 172 (4983), C. 5, 367 (5576), *Müsnedü 'ş-şâmiyyîn*, C. 2, 379 (1538), C. 2, 451 (1684) ; *Beyhakî, Ma'rifetü's-sünen*, C. 4, 268 (3302), C. 7, 347 (5846); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 57 (586).

⁴⁵⁷ Müslim, Hâc, 95 (511). Rivâyet, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inde de "يبلغ به" ifadesi ile kaydedilmiştir. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 10, 283 (5880). Ayrıca bkz. Ahmed. b Hanbel, *Müsned*, C. 3, 7 (11055).

⁴⁵⁸ Müslim, Hâc, 95 (513).

2.1.1.3. Ebû Dâvûd rivâyeti:

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنِ الرَّهْرِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- قَالَ " لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ مَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِي هَذَا وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى. "

Ebû Hüreyre Nebî *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu nakletti:

"*Ancak üç mescide ziyaret amacıyla yolculuk yapılır: Mescid-i Harâm, benim mescidim ve Mescid-i Aksâ.*"⁴⁵⁹

2.1.1.4. Nesâî rivâyet(ler)i:

1.

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُنْصُورٍ، قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ " لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ مَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِي هَذَا وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى. "

Ebû Hüreyre Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir:

"*Ancak üç mescide ziyaret etmek amacıyla yola çıkılır: Mescid-i Harâm, benim mescidim ve Mescid-i Aksâ.*"⁴⁶⁰

2.

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ حَدَّثَنَا بَكْرٌ يَعْنِي ابْنَ مُضَرَ عَنْ ابْنِ الْهَادِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ أَنْتَيْتُ الطُّورَ فَوَجَدْتُ تَمَّ كَعْبًا فَمَكَثْتُ أَنَا وَهُوَ يَوْمًا أُحَدِّثُهُ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيُحَدِّثُنِي عَنِ التَّوْرَةِ فَقُلْتُ لَهُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْرُ يَوْمٍ طَلَعَتْ فِيهِ الشَّمْسُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِيهِ خُلِقَ آدَمُ وَفِيهِ أَهْبَطَ وَفِيهِ تَيْبَ عَلَيْهِ وَفِيهِ قُبِضَ وَفِيهِ تَقَوْمُ السَّاعَةِ مَا عَلَى الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا وَهِيَ تُصْبِحُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ مُصِيحَةً حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ شَفَقًا مِنَ السَّاعَةِ إِلَّا ابْنَ آدَمَ وَفِيهِ سَاعَةٌ لَا يُصَادِفُهَا مُؤْمِنٌ وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ يَسْأَلُ اللَّهُ فِيهَا شَيْئًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ فَقَالَ كَعْبٌ ذَلِكَ يَوْمٌ فِي كُلِّ سَنَةٍ فَقُلْتُ بَلْ هِيَ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ فَقَرَأَ كَعْبُ التَّوْرَةَ ثُمَّ قَالَ صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ

فَخَرَجْتُ فَلَقِيْتُ بَصْرَةَ بِنْتُ أَبِي بَصْرَةَ الْعِفَارِيَّ فَقَالَ مِنْ أَيْنَ جِئْتِ قُلْتُ مِنَ الطُّورِ قَالَ لَوْ لَقَيْتُكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَهُ لَمْ تَأْتِيَهُ قُلْتُ لَهُ وَلِمَ قَالَ إِيَّيْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا تُعْمَلُ الْمَطْيُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِي وَمَسْجِدِ بَيْتِ الْمَقْدِسِ فَلَقِيْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ فَقُلْتُ لَوْ رَأَيْتَنِي خَرَجْتُ إِلَى الطُّورِ فَلَقِيْتُ كَعْبًا فَمَكَثْتُ أَنَا وَهُوَ يَوْمًا أُحَدِّثُهُ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيُحَدِّثُنِي عَنِ التَّوْرَةِ فَقُلْتُ لَهُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْرُ يَوْمٍ طَلَعَتْ فِيهِ الشَّمْسُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِيهِ خُلِقَ آدَمُ وَفِيهِ أَهْبَطَ وَفِيهِ تَيْبَ عَلَيْهِ وَفِيهِ قُبِضَ وَفِيهِ تَقَوْمُ السَّاعَةِ مَا عَلَى الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا وَهِيَ تُصْبِحُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ مُصِيحَةً حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ شَفَقًا مِنْ

⁴⁵⁹ Ebû Dâvûd, Menâsik, 97.

⁴⁶⁰ Nesâî, Mesâcîd, 37.

السَّاعَةِ إِلَّا ابْنَ آدَمَ وَفِيهِ سَاعَةٌ لَا يُصَادِفُهَا عَبْدٌ مُؤْمِنٌ وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ يَسْأَلُ اللَّهَ شَيْئًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ قَالَ كَعْبٌ ذَلِكَ يَوْمٌ فِي كُلِّ سَنَةٍ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ كَذَبَ كَعْبٌ قُلْتُ ثُمَّ قَرَأَ كَعْبٌ فَقَالَ صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ صَدَقَ كَعْبٌ إِنِّي لَا أَعْلَمُ تِلْكَ السَّاعَةَ فَقُلْتُ يَا أُخِي حَدِّثْنِي بِهَا قَالَ هِيَ آخِرُ سَاعَةٍ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ قَبْلَ أَنْ تَغِيبَ الشَّمْسُ فَقُلْتُ أَلَيْسَ قَدْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يُصَادِفُهَا مُؤْمِنٌ وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ وَلَيْسَتْ تِلْكَ السَّاعَةُ صَلَاةً قَالَ أَلَيْسَ قَدْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مَنْ صَلَّى وَجَلَسَ يَنْتَظِرُ الصَّلَاةَ لَمْ يَزَلْ فِي صَلَاتِهِ حَتَّى تَأْتِيَهُ الصَّلَاةُ الَّتِي تَلَاقِيهَا قُلْتُ بَلَى قَالَ فَهِيَ كَذَلِكَ.

Ebû Hüreyre anlatıyor:

Tûr'a gitmiştim. Kâ'b da oradaydı. Onunla bir gün orada vakit geçirdik. Ben ona Rasûlullah (s.a.v) in hadis-i şeriflerinden bahsediyordum o da bana Tevrat'tan bahsediyordu. Ben ona Hz.Peygamber'in şöyle buyurduğunu söyledim:

-Güneşin doğduğu en hayırlı gün Cuma'dır. Âdem o gün yaratılmıştır, o gün cennetten çıkarılmıştır, o gün tevbesi kabul edilmiştir, o gün vefat etmiştir. Âdemoğlu hariç, yeryüzündeki hayvanlar Cuma günü güneş doğuncaya kadar korku içinde bütün dikkatleri ile kıyametin kopmasını beklerler. Yine Cuma günü öyle bir vakit vardır ki o vakitte namazda mü'minin istediği herşey kendisine verilir.

Kâ'b:

-O senede bir gündür, diye itiraz edince, ben:

-Hayır, o vakit her Cuma'dır, dedim. Bunun üzerine Kâ'b Tevrat'ı okudu. Sonra da:

-Resûlullah (s.a.v) doğru söylemiş, o her Cuma imiş, dedi. Oradan ayrıldıktan sonra Basra bin Ebû Basra el-Gıfârî ile karşılaştım.

-Nereden geldin? dedi.

-Tûr'dan, dedim.

-Eğer önce beni görseydin gitmezdin, dedi. Ben

-Niçin? diye sordum.

-Ben Resûlullah'ın (s.a.v) 'Mescid-i Harâm, benim mescidim, -Mescid-i Nebevî- ve Beytü'l-makdis dışında başka bir mescid için yola çıkılmayacağını' söylediğini duydum, diye cevap verdi. Bilâhare Abdullah b.Selâm'la karşılaştım. Durumu ona da anlattım:

-Keşke beni Tûr'da görseydin! Kâ'b'a rastladım, ben ona Hz. Peygamber'in hadislerinden bahsediyordum. O da bana Tevrat'tan bahsediyordu, beraberce bir gün bekledik. O'na Resûlullah'ın (s.a.v) şöyle buyurduğunu söyledim: Güneşin

doğduğu günlerin en hayırlısı Cuma'dır. Âdem o gün yaratıldı, o gün cennetten çıkarıldı, tevbesi o gün kabul edildi, o gün vefat etti. Âdemoğlu dışında hayvanlar o gün kıyamet kopacağından korkarak güneş doğuncaya kadar bütün dikkatleriyle beklerler. Yine Cuma günü öyle bir saat vardır ki, o saatte namazda iken Allah'tan isteyen kimseye istediği mutlaka verilir. Kâ'b itiraz ederek,

her istenilenin verildiği saat senede bir gündür', dedi. Abdullah b. Selâm:

-Kâ'b yalan söylemiş, dedi. Sonra ben devam ederek:

-Kâ'b Tevrat'ı okuyarak, Resûlüllah (s.a.v) doğru söylemiş o saat her Cuma imiş, dedim. O zaman Abdullah:

-Kâ'b doğru söylemiş, o saati ben biliyorum, dedi.

-Kardeşim onu bana da söyle, dedim.

-O Cuma gününün güneş batmadan önceki son saatidir, dedi.

-Resûlüllah'ın (s.a.v) mü'min o saatte namazda iken bir şey isterse, dediğini duymadın mı? Hâlbuki senin dediğin saatte namaz kılınmaz, dedim. O da cevaben:

-Sen Resûlüllah (s.a.v), kim namaz kılar da kıldığı yerden ayrılmadan oturduğu yerde diğer namaza kadar beklerse, o kimse o saate kadar namazda sayılır, dediğini duymadın mı? dedi.

-Duydum, dedim.

-Öyleyse o saat benim dediğim saattir, dedi.⁴⁶¹

2.1.1.5. İbn Mâce rivâyeti:

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ شُعَيْبٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ، عَنْ قَزَعَةَ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: إِلَى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَإِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى، وَإِلَى مَسْجِدِي هَذَا."

Abdullah b. Amr b. Âs Resûlüllah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti:

"Ancak üç mescide ziyaret amacıyla yolculuk yapılır: Mescid-i Harâm, Mescid-i Aksâ ve benim mescidime."⁴⁶²

⁴⁶¹ Nesâî, Cuma, 45. Ufak lafız farklarıyla kaydedilen benzer rivâyetler için bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; İbn Hibbân, *Sahih*, C. 7, 7 (2772).

⁴⁶² İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 196.

2.1.1.6. Mâlik b. Enes rivâyeti:

و حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْهَادِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَارِثِ النَّيْمِيِّ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ قَالَ "خَرَجْتُ إِلَى الطُّورِ فَلَقِيْتُ كَعْبَ الْأَخْبَارِ فَجَلَسْتُ مَعَهُ فَحَدَّثَنِي عَنْ النَّوْرَةِ وَحَدَّثَنِي عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْرُ يَوْمٍ طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِيهِ خُلِقَ آدَمُ وَفِيهِ أُهْبِطَ مِنَ الْجَنَّةِ وَفِيهِ تَيْبَ عَلَيْهِ وَفِيهِ مَاتَ وَفِيهِ تَقَوْمُ السَّاعَةِ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا وَهِيَ مُصِيحَةٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ مِنْ حِينَ تُصْبِحُ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ شَفَقًا مِنْ السَّاعَةِ إِلَّا الْجِنَّ وَالْإِنْسَ وَفِيهِ سَاعَةٌ لَا يُصَادِفُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٌ وَهُوَ يُصَلِّي يَسْأَلُ اللَّهَ شَيْئًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ

قَالَ كَعْبٌ ذَلِكَ فِي كُلِّ سَنَةٍ يَوْمَ فُؤْتُتْ بَلْ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ فَقَرَأَ كَعْبُ النَّوْرَةَ فَقَالَ صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَلَقِيْتُ بَصْرَةَ بْنَ أَبِي بَصْرَةَ الْعِفَارِيَّ فَقَالَ مِنْ أَيْنَ أَقْبَلْتِ فَقُلْتُ مِنَ الطُّورِ فَقَالَ لَوْ أَدْرَكْتُكَ قَبْلَ أَنْ تَخْرُجَ إِلَيْهِ مَا خَرَجْتَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا تَعْمَلُ الْمَطِيئِي إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ إِلَى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِلَى مَسْجِدِي هَذَا وَإِلَى مَسْجِدِ إِبِلِيَاءَ أَوْ بَيْتِ الْمُقَدِّسِ يَشْكُ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ ثُمَّ لَقِيْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ فَحَدَّثَنِي بِمَجْلِسِي مَعَ كَعْبِ الْأَخْبَارِ وَمَا حَدَّثَنِي بِهِ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَقُلْتُ قَالَ كَعْبٌ ذَلِكَ فِي كُلِّ سَنَةٍ يَوْمَ قَالَ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ كَذَبَ كَعْبٌ فَقُلْتُ ثُمَّ قَرَأَ كَعْبُ النَّوْرَةَ فَقَالَ بَلْ هِيَ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ صَدَقَ كَعْبٌ

ثُمَّ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ قَدْ عَلِمْتُ أَيَّةَ سَاعَةٍ هِيَ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَقُلْتُ لَهُ أَخْبِرْنِي بِهَا وَلَا تَضَنَّ عَلَيَّ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ هِيَ آخِرُ سَاعَةٍ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَقُلْتُ وَكَيْفَ تَكُونُ آخِرُ سَاعَةٍ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَقَدْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُصَادِفُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٌ وَهُوَ يُصَلِّي وَتِلْكَ السَّاعَةُ سَاعَةٌ لَا يُصَلِّي فِيهَا فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ أَلَمْ يَقُلْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ جَلَسَ مَجْلِسًا يَنْتَظِرُ الصَّلَاةَ فَهُوَ فِي صَلَاةٍ حَتَّى يُصَلِّي قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَقُلْتُ بَلَى قَالَ فَهُوَ ذَلِكَ."

Ebû Hüreyre anlatıyor:

Tûr'u Sinâ'ya gitmiştim orada Kâ'b'ul-Ahbar'a rastladım. Beraber oturduk, bana Tevrat'tan anlattı ben de ona Resûlüllah'ın (s.a.v) hadislerinden anlattım. Bahsediyordum, ona söylediğim hadislerden biri de şuydu: Resûlüllah sallallâhu aleyhi ve sellem'in buyurdular ki:

-Üzerine güneş doğan günlerin en hayırlısı Cuma günüdür. Âdem o gün yaratıldı, o gün cennetten çıkarıldı, o gün tevbesi kabul edildi, o gün vefat etti, kıyamet o gün kopacak. Cuma günü bütün hayvanlar güneş doğuncaya kadar acaba kıyamet kopacak mı diye kulaklarını verir dinlerler. Yalnız cinlerle insanlar bundan gafildirler. Cuma günü bir vakit vardır ki o vakitte Müslüman bir kimse namazda olur. Allah'tan bir dilek de bulunursa Allah mutlaka dilediğini verir.

Kâ'b:

-O faziletli vakit senede bir gündür, deyince ben:

-Hayır, her Cuma öyle bir saat vardır, dedim. Bunun üzerine Kâ'b Tevrat'ı okuyarak:

-Rasûlullah (s.a.v) doğru söyledi, dedi. Ebû Hüreyre devam ederek dedi ki: Oradan ayrıldıktan sonra Basra b. Ebî Basra el-Gıfârî'ye rastladım. Bana:

-Nereden geliyorsun? dedi.

-Tûr'dan, dedim. Bunu duyunca:

-Oraya gitmeden önce sana rastlasaydım gitmezdin. Ben, Resûlullah'ın (s.a.v) şöyle buyurduğunu işittim: 'Üç mescitten başka yere sefer yapılmaz. Mescid-i Harâm'a, bu mescidime ve Mescid-i İliyâ' ya veya Beytü'l-makdis'e.' Ebû Hüreyre anlatmaya devam etti:

Daha sonra Abdullah b.Selâm'la karşılaştım. Kâ'b'la oturduğumuzu ve cuma günündeki faziletli saatle ilgili konuştuklarımızı ve Ka'b'ın bana 'her istenilenin verildiği saat senede bir gündür' dediğini anlattım. Abdullah b. Selâm:

-Kâ'b yalan söyledi, dedi. Ben de:

-Kâ'b Tevrat'ı okuduktan sonra: Evet, o hayırlı saat her Cuma günü vardır, dediğini söyledim. Abdullah b. Selâm:

-Kâ'b doğru söyledi, dedikten sonra:

-O vaktin hangi saat olduğunu biliyorum, dedi.

-Onun hangi vakit olduğunu söyle benden gizleme, deyince Abdullah b. Selâm:

-O, Cuma gününün son saatidir, dedi.

-Nasıl Cuma gününün son saati olur? Resûlullah (s.a.v) Müslüman bir kimse namaz kılarak o saate bulunur, buyurdu. Dediğin saatte ise namaz kılınmaz, dedim. Bunun üzerine Abdullah b. Selâm:

-Resûlullah (s.a.v), oturup namazı bekleyen kimse namazı kılincaya kadar namazda sayılır," demedi mi? dedi.

-Evet, dedim.

-O öyledir, dedi.⁴⁶³

2.1.1.7. Abdürrezzâk rivâyeti:

قال عبد الرزاق: "عَنِ ابْنِ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَرْفَجَةَ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عُمَرَ: إِنِّي أُرِيدُ أَنْ آتِيَ الطُّورَ، قَالَ: "إِنَّمَا تُسَدُّ الرَّحَالَ إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: مَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَمَسْجِدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى، وَدَعَّ عَنْكَ الطُّورَ فَلَا تَأْتِهِ."

⁴⁶³ Mâlik b. Enes, Muvatta', Cuma, 7.

Arface şöyle rivâyet etti: İbn Ömer'e Tûr'a gitmek istediğimi söyledim. O dedi ki:

“Üç mescit için (ibadet maksadıyla) yola çıkılır: Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve Mescid-i Akâ.. Tûr'u bırak, oraya gitme.”⁴⁶⁴

2.1.1.8. Taberânî rivâyet(ler)i:

1.

حَدَّثَنَا هَيْثَمُ بْنُ خَلْفٍ ، نَا عَلِيُّ بْنُ سَيَّابَةَ ، حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ يُونُسَ الْبُلْجِيُّ ، عَنْ هِشَامِ بْنِ الْعَازِ عَنْ نَافِعٍ ، عَنْ ابْنِ عَمَرَ ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : "لَا تُشَدُّ الْمَطِيَّ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ : الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ، وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى ."

İbn Ömer şöyle rivâyet etti: Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:

“Ancak şu üç mescide (ibadet maksadıyla) yolculuk yapılır: Mescid-i Harâm, bu benim mescidim ve Mescid-i Aksâ.”⁴⁶⁵

2.

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى الْخُلَوَانِيُّ ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ سُلَيْمَانَ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مُجَبَّرٍ ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ ، عَنْ سَعِيدِ الْمُقْبَرِيِّ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ، عَنْ جَمِيلِ الْغِفَارِيِّ ، قَالَ : سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، يَقُولُ : "لَا تُضْرَبُ الْمَطَايَا إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ : مَسْجِدِ الْحَرَامِ ، وَمَسْجِدِي هَذَا ، وَمَسْجِدِ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ ."

Cemîl el-Gıffârî şöyle rivâyet etti: Rasûlullah'tan (s.a.v) duydum. O şöyle buyuruyor:

“Ancak şu üç mescide (ibadet maksadıyla) yolculuk yapılır: Mescid-i Harâm, bu benim mescidim, Mescid-i Beyti'l-makdis.”⁴⁶⁶

3.

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ هَاشِمِ الْبَعَوِيِّ ، حَدَّثَنَا أُمَيَّةُ بْنُ بَسْطَامٍ ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ ، عَنْ رَوْحِ بْنِ الْقَاسِمِ ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمُقْبَرِيِّ ، أَنَّ أَبَا بَصْرَةَ جَمِيلَ بْنَ بَصْرَةَ لَقِيَ أَبَا هُرَيْرَةَ وَهُوَ مُقْبِلٌ مِنَ الطُّورِ ،

⁴⁶⁴ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 135 (9171).

⁴⁶⁵ Taberânî, *Kebîr*, C. 11, 232 (454); (لا تشد المطي) bulunan rivâyetler için bkz. Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 401 (2118), *Evsat*, C. 9, 160 (9419); Taberânî, *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*, C. 2, 379 (1538); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 93 (11905).

⁴⁶⁶ Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 400 (2115); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 261 (853).

قَالَ : لَوْ لَقَيْتُكَ قَبْلَ أَنْ تَأْتِيَهُ ، إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، يَقُولُ : "إِنَّمَا تُضْرَبُ أَكْبَادُ الْمُطَيِّ إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ : الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ، وَمَسْجِدِي هَذَا ، وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى."

Ebû Saîd el-Makbûrî şöyle rivâyet etti: Ebû Basra el-Gıfârî, Tûr'dan gelen Ebû Hüreyre ile karşılaştı. Ona "keşke gitmeden önce seni görseydim, Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den işittim. O şöyle buyurdu:

"Ancak şu üç mescide (ibadet maksadıyla) yolculuk yapılır: Mescid-i Harâm, bu benim mescidim ve Mescid-i Aksâ."⁴⁶⁷

4.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ الْمُؤَدَّبُ، قَالَ: نَا سُرَيْجُ بْنُ النُّعْمَانِ، قَالَ: نَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ كُثُومِ بْنِ جَبْرِ، عَنْ خُنَيْمِ بْنِ مَرْوَانَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: مَسْجِدِ الْخَيْفِ، وَمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَمَسْجِدِي هَذَا"

Ebû Hüreyre şöyle rivâyet etti: Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu:

"Ancak şu üç mescide yolculuk yapılır: Mescid-i Hayf, Mescid-i Harâm ve bu benim mescidim."⁴⁶⁸

2.1.1.9. Tahâvî Rivâyeti:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانَ بْنِ سَرَجِ الشَّيْزَرِيِّ أَبُو جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ شُعَيْبٍ، عَنْ يَزِيدِ بْنِ أَبِي مَرْيَمَ، عَنْ قَرَعَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، وَأَبِي سَعِيدِ الْخُدْرِيِّ قَالَا: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى، وَمَسْجِدِي هَذَا، وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ "

Abdullah b. Amr ve Ebû Saîd el-Hudrî şöyle rivâyet ettiler: Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu:

"Ancak şu üç mescide yolculuk yapılır: Mescid-i Aksâ, bu benim mescidim ve Mescid-i Harâm."⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 400 (2116). Benzer rivâyetler için bkz. Taberânî, *Kebîr*, C. 3, 158 (2790); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 11, 435 (6558); (لا تضرب أكباد المطي) ile olan rivâyetler için; Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 55 (582).

⁴⁶⁸ Taberânî, *Kebîr*, C. 20, 37 (1293); Taberânî, *Evsat*, C. 5, 211 (5110). Taberânî, rivâyeti zikrettikten sonra Mescid-i Hayf'ın bu rivâyet dışında bir yerde zikredilmediğini söylemiştir. Buhârî de rivâyetin sened zincirindeki kopukluk sebebiyle rivâyeti tenkit etmiştir.

⁴⁶⁹ Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 54 (579).

2.1.2. Diğer rivâyetler

2.1.2.1. İki mescid rivâyeti:

1.

حَدَّثَنَا حُجَيْنٌ ، وَيُونُسُ ، قَالَا : حَدَّثَنَا اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ : "إِنَّ خَيْرَ مَا رُكِبَتْ إِلَيْهِ الرَّوَاجِلُ مَسْجِدِي هَذَا ، وَالْبَيْتُ الْعَتِيقُ."

Câbir b. Abdullah şöyle rivâyet etti: Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu:

"Yolculuğa çıkılan yerlerden en hayırlısı benim mescidim ve Beytü'l-atiktir."⁴⁷⁰

2.

حَدَّثَنَا حَسَنٌ ، حَدَّثَنَا ابْنُ لَهْبَعَةَ ، حَدَّثَنَا أَبُو الزُّبَيْرِ ، عَنْ جَابِرٍ ، قَالَ : سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : "خَيْرُ مَا رُكِبَتْ إِلَيْهِ الرَّوَاجِلُ مَسْجِدُ إِبْرَاهِيمَ ، وَمَسْجِدِي."

Câbir b. Abdullah şöyle rivâyet etti: Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu:

"Yolculuğa çıkılan yerlerden en hayırlısı Mescid-i İbrâhîm ve benim mescidimdir."⁴⁷¹

2.1.2.2. Tek mescid rivâyeti:

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَمَانَ ، عَنْ سُفْيَانَ ، عَنْ أَبِي سِنَانٍ ، عَنْ أَبِي الْهَدَيْلِ ، قَالَ : "لَا تَسْتَدُوا الرَّحَالَ إِلَّا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ."

Ebû Hüzeyl şöyle rivâyet etti:

"Beytü'l-atik'ten başkası için (ibadet maksadıyla) yola çıkılmaz."⁴⁷²

2.1.2.3. Dört mescit rivâyeti:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ ، عَنْ سُلَيْمَانَ ، عَنْ مُجَاهِدٍ ، عَنْ جُنَادَةَ بْنِ أَبِي أُمَيَّةَ ، أَنَّهُ قَالَ : أَتَيْتُ رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ لَهُ : حَدَّثَنِي حَدِيثًا سَمِعْتَهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الدَّجَالِ ، وَلَا تُحَدِّثُنِي عَنْ غَيْرِكَ ، وَإِنْ كَانَ عِنْدَكَ مُصَدَّقًا ، فَقَالَ : سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : "أَنْذَرْتُكُمْ فِتْنَةَ الدَّجَالِ ، فَلَيْسَ مِنْ نَبِيِّ إِلَّا أَنْذَرَهُ قَوْمَهُ أَوْ أُمَّتَهُ ، وَإِنَّهُ أَدَمُ جَعْدٌ أَعْوَرٌ عَيْنُهُ الْيُسْرَى ، وَإِنَّهُ يُمَطِّرُ وَلَا"

⁴⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 350 (14842). Benzer rivâyetler için bkz. Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 10, 192 (11284); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 4, 495 (1616); Ebû Ya'la, *Müsned*, C. 4, 182 (2266); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 225 (740), C. 4, 359 (4430).

⁴⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 336 (14667), 45 (11429). Benzer rivâyetler için bkz. Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 52 (576).

⁴⁷² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 375 (7621, 7622), C. 4, 66 (15791).

يُنْبِثُ الشَّجَرَةَ ، وَإِنَّهُ يُسَلِّطُ عَلَى نَفْسٍ فَيَقْتُلُهَا ثُمَّ يُحْيِيهَا وَلَا يُسَلِّطُ عَلَى غَيْرِهَا ، وَإِنَّهُ مَعَهُ جَنَّةٌ وَنَارٌ وَنَهْرٌ وَمَاءٌ وَجَبَلٌ خُبْرٌ ، وَإِنَّ جَنَّتَهُ نَارٌ وَنَارَهُ جَنَّةٌ ، وَإِنَّهُ يَلْبِثُ فِيكُمْ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ، يَرُدُّ فِيهَا كُلَّ مَنْهَلٍ إِلَّا أَرْبَعَ مَسَاجِدَ : مَسْجِدَ الْحَرَامِ ، وَمَسْجِدَ الْمَدِينَةِ ، وَالطُّورِ ، وَمَسْجِدَ الْأَقْصَى ، وَإِنْ شَكَلَ عَلَيْكُمْ أَوْ شَبَّهَ ، فَإِنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَعْوَرَ ."

Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdi'den şöyle haber verdi: Ben Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in ashâbından bir adamın yanına gittim. Ona "Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in Deccâl hakkında anlattığı, senin de duyduğun şeyleri bize bildir, ondan başkasını söyleme (Rasûlullah'tan bu konuda duyduğundan başkasını söyleme).O da şöyle dedi: Resûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu işitdim:

*"Sizi deccâlin fitnesine karşı uyarıyorum. Benden önce hiçbir Peygamber yoktur ki, ümmetini ona karşı (deccâle karşı) uyarmasın. Muhakkak ki o; sol gözü silinmiş, yassı ve buruşuk yüzlü bir adamdır. Muhakkak ki o yağmur yağdırır fakat ağacı bitirmez. O bir nefse musallat olup onu öldürür sonra onu diriltir, ondan başkasına dokunmaz. Onun yanında cennet ve cehennem vardır. Onun yanında ekmekten bir dağ, sudan bir nehir vardır. Onun cenneti cehennem, cehennemi cennettir. Muhakkak ki o, sizin içinizde kırk sabah bulunur, su kaynağının bulunduğu her yere ulaşır ancak şu dört mescide giremez: Mescid-i Harâm, Mescid-i Medine, Tûr, Mescid-i Aksâ. Eğer size karmaşık gelirse muhakkak ki Allah Teâlâ tek gözlü değildir."*⁴⁷³

2.2. "Üç mescide yolculuk" rivâyetlerinin değerlendirilmesi

Üç mescid rivâyetleri ile birlikte, yukarıda da verdiğimiz gibi, genel anlamda incelendiğinde tek mescid, iki mescid, üç mescid, dört mescidle ilgili rivâyetler de bulunmaktadır. Ancak, bu rivâyetler içerisinde en öne çıkan, en çok şöhret bulan, daha çok kabul edilen ve yaygınlık kazanan rivâyetler üç mescidle ilgili olanlardır. Biz bu çalışmamızda üç mescidle ilgili rivâyetleri değerlendirdik. Bu değerlendirmeye yaparken, üç mescid rivâyeti ile bağlantılı olarak tek, iki ve dört mescidle ilgili rivâyetlere de üç mescid bağlamında değindik. Şimdi biz bu bölümde

⁴⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 434 (24084). Rivâyetlerin farklı varyantlarında "Tûr Mescidi" olarak da geçmektedir. Ayrıca diğer rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 15, 148 (38661); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 14, 376 (5689); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 364 (23478), 435 (24085).

öncelikle “üç mescid rivâyeti” ni metod ve mânâ açısından inceledikten sonra, rivâyet hakkındaki iddialar ve onlara verilen cevapları değerlendireceğiz.

2.2.1. Rivâyetlerin metin ve sened açısından değerlendirilmesi

2.2.1.1. Rivâyetlerin senedleri ve sıhhati

Üç mescid rivâyetlerinin başta kütüb-i sitte olmak üzere temel hadis kaynaklarının çoğunda geçtiğini daha önceki bölümlerde ifade etmiştik.⁴⁷⁴ Mekke’ye ziyaretin farz olmasının yanında, rivâyette ziyareti tavsiye edilen üç mescidden biri olarak sayılması, Mekke ve Medine’nin ardından Kudüs’e de özel bir konum tayin edilmesi, hadisin sıhhati hakkında tartışmalara sebep olmuş, oryantalistler ve bazı araştırmacılar tarafından rivâyette Kudüs’ün olmadığına yahut rivâyetin uydurma olduğuna dair iddialar ortaya atılmıştır. Hadisin sıhhati hakkındaki bu tartışmalı durumun açığa kavuşturulması için iddiaları cevaplandırmadan önce hadis münekkitlerinin hadisin sıhhati hakkındaki görüşleri üzerinde duracağız.

Hadis münekkitleri, Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel’den nakledilen üç mescit rivâyetlerine dair dört farklı senedi⁴⁷⁵ tetkik etmişler ve râvîlerin cerh ve ta’dîlini yapmışlardır. Bu dört senedin hepsinde, senedin başındaki ilk üç râvî Ebû Hüreyre (ö. 58/678)), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) ve Zührî (ö. 124/742) ortak râvîlerdir. Saîd b. el-Müseyyeb hakkında İclî “sâlih”, “fakîh”⁴⁷⁶ Ahmed b. Hanbel “sika”, “hüccet”⁴⁷⁷ olduğunu ifade etmiştir. İbn Hibbân’da sikâ olduğunu, fıkıh, re’y,

⁴⁷⁴ Bu rivayetler için ayrıca bkz. Kazagî, *Beytü’l-makdis fi’l-Hadîsi’n-nebevî*, 68-91.

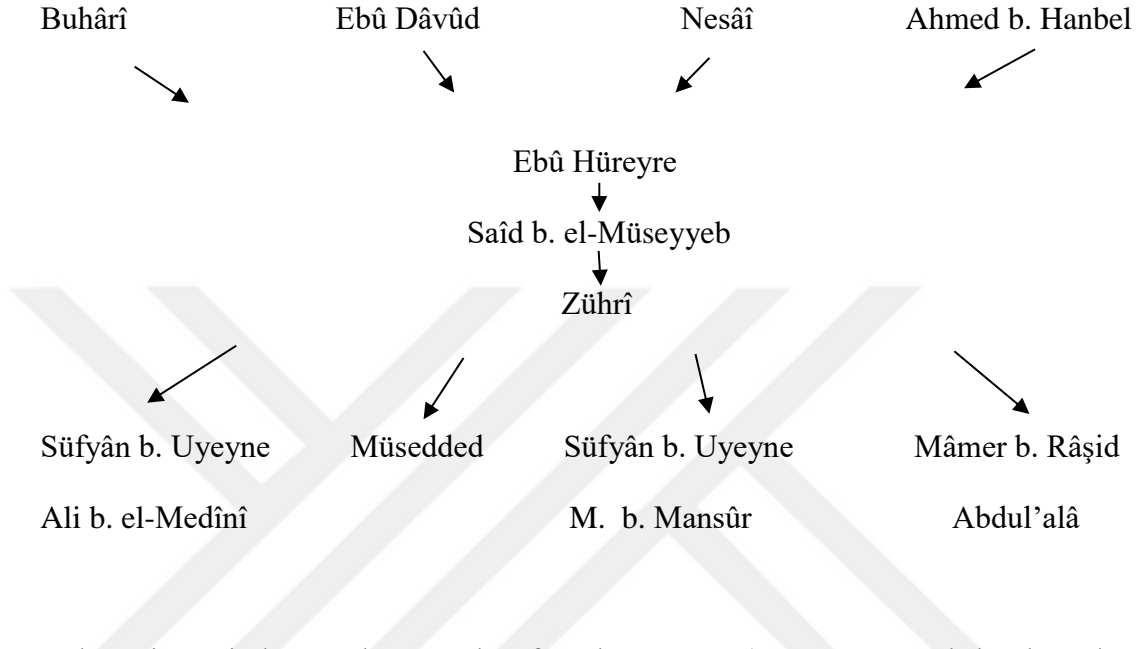
⁴⁷⁵ Buhârî, Fazlu’s-salât,1; Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî Mesâcid, 37; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. 2, 234 (7191).

⁴⁷⁶ İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü’t-tehzîb* (Matbaatu Dâireti’l-Meârifî’n-Nizâmiyye, 1908) C. 11, 74; Hafize Yazıcı, “Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III, 12- 15 Mayıs 2016*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016): 14.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve’t-Ta’dîl* (Beirut: 1952) C. 4, 59; Mizzî, Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf (Müessesetü’r-Risâle: Beyrut: 1980), C. 6, 74; Yazıcı, “Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”, 14.

ibadet ve fazilet noktasında büyük tabîilerden olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁸ Tarikin devamında yer alan Zührî için fakîh, hâfız ve ümmetin en bilgililerinden olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷⁹

Aşağıdaki şema bu senedlerin dağılımını göstermektedir:

Buhârî rivâyetinde yer alan sened Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Alî b. el-Medînî (ö. 234/848) tarikiyle devam etmiştir. Tarikte yer alan Süfyân hakkında, İbn Sa'd ve Ebû Hâtim er-Râzî "sika", ve "hüccet" olduğunu ifade etmişlerdir. İbn Hibbân da onun "sika" olduğunu, sağlam hâfız ve verâ sahibi olduğunu söylemiştir. Tarikin devamında yer alan Alî b. el-Medînî hakkında, Ebû Hâtim er-Râzî, onun hadisleri ve ilelleri bilmede meşhur olduğunu ifade etmiştir. Bu bilgiler bize isnâdın sahih olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁰

Ebû Dâvûd rivâyetinde, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî, Süfyân tariki Müsedded'le devam etmektedir. Müsedded hakkında Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'in

⁴⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, C. 4, 87; Yazıcı, "Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri", 14.

⁴⁷⁹ Yazıcı, "Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri", 14.

⁴⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, C. 21, 9; Yazıcı, "Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri", 14.

“suduk” olduğunu ifade etmiş, Nesâî, İclî, İbn Ebî Hâtim ise, “sika” olduğunu söylemişlerdir.⁴⁸¹ Hoca- talebe ilişkisi mevcut olduğundan muttasıl ve isnâdı sika râvîlerden oluştuğu için bu hadis de sahihtir.⁴⁸²

Nesâî rivâyeti ise, Süfyân’dan sonra Muhammed b. Mansûr tarikiyle devam etmiştir. Nesâî, Muhammed b. Mansûr hakkında “sika” ve “lâ’ be’sse bih”⁴⁸³ ifadesini kullanmış, İbn Hibbân da sikalardan kabul etmiştir. Dolayısıyla bu isnad da sahihtir.

Ahmed b. Hanbel’in rivâyetinde ise, yine yukarıda zikrettiğimiz ilk üç râvîden sonra sened Mâmer b. Râşid (ö. 153/770) ve Abdul’alâ (ö. 218/833) tariki ile devam etmiştir. Yahyâ b. Ma’in, İclî ve Nesâî, Ma’mer hakkında “sika” demişlerdir. İbn Hibbân’da sikalardan olarak zikretmiştir.⁴⁸⁴ Abdul’alâ hakkında ise, “sika” değerlendirmesinde bulunulmuştur.⁴⁸⁵

Yukarıda verdiğimiz dört farklı kaynaktaki üç mescid rivâyetinin dört isnâdının da “sahih” olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan başka Aynî, Ahmed b. Hanbel ve Tayâlisî’nin *Müsned*’lerinde yer alan⁴⁸⁶ ve Hâris b. Hişâm’ın Ebû Basra el-Gıfârî’den naklettiği rivâyet senedindeki râvîlerin “sika” olduğunu söylemiştir. Bu rivâyetlerden bazılarında râvî olarak zikredilen Humeyl b. Basra ve Basra b. Ebî Basra el-Gıfârî Mısırlı baba-oğul iki sahâbîdir.⁴⁸⁷ Yine Taberânî ve Şeybânî’nin kaydettiği üç mescid rivâyetinin Ebû’l-Câ’d ed-Damrî tarikiyle gelen rivâyetleri⁴⁸⁸ hakkında isnâdının “sahih” olduğu bildirilmiştir.⁴⁸⁹ Ahmed b. Hanbel’in

⁴⁸¹ Yazıcı, “Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”, 14.

⁴⁸² A.g.e., 14.

⁴⁸³ “Lâ be’sse bih” ifadesinin anlamı hakkında Zehebî ve Irakî cerhin 3., Sehâvî ise 5. mertebesinde bulunan bir râvî hakkında kullanılan sîga olduğu ifade etmiştir (bkz. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş, 1987), 86).

⁴⁸⁴ Yazıcı, “Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur, Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”, 15.

⁴⁸⁵ A.g.e., 15.

⁴⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 7, 7 (24351); Tayâlisî, *Müsned*, C. 2, 685 (1445).

⁴⁸⁷ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, C. 7, 378.

⁴⁸⁸ Taberânî, *Evsat*, C.5, 367 (5576), *Kebîr*, C. 16, 224 (18354); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 177 (977).

⁴⁸⁹ A.g.e., C. 7, 379.

Müsned'inde kaydedilen ve çoğunlukta bulunan rivâyetlerden farklı olarak لا⁴⁹⁰ "بيني للمطي أن يشد رحاله..." Ebû Saîd el-Hudrî, Şehr, Abdulhamid, Hâşim senedi hakkında "hasen" yorumunda bulunulmuştur.⁴⁹¹

Hadis kaynaklarında geçen üç mescid rivâyetleri içerisinde muttasıl ve sahîh senedlerim yanında mevkuf, maktû ve muallak senedlere de rastlanmıştır.⁴⁹² Ancak bunlar sayıca oldukça az ve metin açısından problemlili gözükmektedir. Ayrıca, üç mescid rivâyetinin sadece Taberânî'nin *Mu'cemlerinde* geçen bir diğer tarikinde ise, "Mescid-i Aksâ" yerine "Mescid-i Hayf" zikredilmiştir.⁴⁹³ Taberânî rivâyetteki Mescid-i Hayf'ın bu rivâyetten başka bir rivâyette zikredilmediğini söylemektedir. Buhârî de, senedi problemlili bulmuştur.⁴⁹⁴

Üç mescid hadisi hakkındaki tüm bu bilgilerden, hadis münekkitlerinin üç mescid rivâyetini cerh ve ta'dîl açısından inceledikleri ve inceledikleri sayısı 10'u bulan rivâyet hakkında "sahih" hükmü verdikleri görülmektedir. Kaynaklarda Abdullah b. Âmr ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi iki büyük sahâbînin birlikte rivâyet ettikleri hadislerin bulunması da hadisin sıhhati hakkında bilgi vermektedir. Tek tek incelenerek hadis âlimleri tarafından "sahih" hükmü verilen ve iki sahâbî tarafından da birlikte rivâyet edilen hadislerin varlığı, diğer tasnif dönemi hadis kaynaklarında bulunan yüzden

⁴⁹⁰ "Yola çıkmak için binek hayvanı hazırlamak gerekmez" anlamına gelmektedir. Burada kastedilen çoğu rivâyette bulunan "لا تشد الرحال" ifadesinde olduğu gibi yolculuğa çıkılmamasıdır. Ancak bu yolculuğun hallerinden biri olan yürüyerek olmadığı herhangi bir binekle de yola çıkılmasının uygun olmadığıdır. Rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 64 (11631).

⁴⁹¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 383.

⁴⁹² Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 135 (9160, 9171); Müslim, Hâc, 95 (512); Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 4, 174 (3036); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 10, 283 (5880); Beyhakî, *Sağîr*, C. 1, 232 (447), *Ma'rîfetü's-sünen*, C. 7, 533 (3368), C. 14, 211 (6018).

⁴⁹³ Taberânî, *Kebîr*, C. 20, 37 (1293), *Evsat*, C. 5, 211 (5110).

⁴⁹⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 379. Yine, Aynî şerhinde dördüncü mescid olarak "Mescidü'l-Cünd" isminin zikredildiği bir rivâyet nakledip ardından bu rivâyetin İbn Hattâb'ın *Kitâbu'l-İlm*'inde mevzû olarak rivâyet edildiği yorumunda bulunmaktadır (bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 379). Ancak biz tetkik ettiğimiz hadis kaynaklarında böyle bir rivâyete rastlamadık.

fazla olan üç mescid rivâyeti hadisin sıhhati hakkında şüpheye mahâl bırakmamaktadır.

a. Bazı rivâyetlerin sahâbe mürseli ve hükmen merfû oluşu

Rivâyetlerde dikkat çeken bir diğer husus, Ebû Hüreyre'den gelen iki rivâyet ve Ebû Saîd'den gelen bir rivâyette görülen "يبلغ به" ifadesidir.⁴⁹⁵ İbn Hacer, "yerfau'l hadis (hadisi ref eder)", "yervîhi (rivâyet eder)", "yenmîhi (nisbet eder)", "rivâyeten (rivâyet ederek)", "yebluğu bih (ona ulaştırır)" sîgalarının kullanılması hakkında, bu rivâyetler için kinaye sîgasıyla rivâyet olunan "hükmen merfu"⁴⁹⁶ rivâyet demektedir.⁴⁹⁷ Hâkim ise, müsned olması için bu tür ifadelerin kullanılmaması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁸ Yani, "يبلغ به" ifadesinin kullanımı hakkında, müsned olduğunda kesin kanaat hâsıl olmayan hükmen merfû rivâyet denilebilir.

Ebû Hüreyre'nin hadisi rivâyeti ile ilgili dikkat çeken diğer bir husus, Nesâî rivâyetinde nakledildiği gibi⁴⁹⁹, Ebû Basra el-Gıfârî ile karşılaşması ve rivâyeti ondan dinlemesidir. Burada "sahâbe mürseli"⁵⁰⁰ olduğu görülmektedir. Burada, Ebû Hüreyre rivâyeti Hz. Peygamber'den değil, Tûr'dan döndüğü sırada Ebû Basra'dan

⁴⁹⁵ Müslim, Hâc, 95 (511). Rivâyet, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inde de "يبلغ به" ifadesi ile kaydedilmiştir. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 10, 283 (5880). Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 7 (11055).

⁴⁹⁶ Hükmen merfû: İsnâdı sahâbîde kalmakla birlikte, Hz. Peygamber (s.a.v) dönemine izafe edilen rivâyetlere hükmen merfû denilmektedir (bkz. Muhammet Yılmaz, "Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfû Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S. 1, (2001): 169.

⁴⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü'l Fiker Şerhi*, çev. Abdullah Samed Afaracı (Ankara: İ'tisam Yayınları), 88.

⁴⁹⁸ Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934), *Hadis Usûlü ve İstılahları*, Haz. Hasan Karayığit (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 128.

⁴⁹⁹ Nesâî, Cuma, 45. Diğer rivâyetler için bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; İbn Hibbân, *Sahih*, C. 7, 7 (2772).

⁵⁰⁰ Sahâbe mürseli, bir sahabînin aradaki diğer bir sahabiyi atlayarak, Hz. Peygamber'den bizzat duymadığı bir söz veya görmediği bir fiili ondan aktarması demektir (bkz. Nevzat Tartı, "Ebû Hüreyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, S. 3 (2012): 10).

duymuştur. Nitekim ricâl kitaplarında da Ebû Hüreyre'nin hadis aldığı sahâbîler Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Fadl b. Abbas (ö. 13/634), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Hz. Âişe (ö. 58/678), Basra b. Ebî Basra olarak sıralanmaktadır.⁵⁰¹

b. Hadisin bazı varyantlarının birleşik rivâyet olması

Kütüb-ü sitte'de üç mescid rivâyetlerinin Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ve Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) olmak üzere üç farklı tarike vardır. Rivâyetlerin bir kısmı da, kütüb-ü sitte'den başka tasnif dönemi diğer hadis kaynakları içerisinde, Ebû'l- Câ'd ed-Damirî⁵⁰², Hz. Ali (ö. 40/661)⁵⁰³, Hz. Ömer (ö. 23-644)⁵⁰⁴, İbn Ömer (ö. 73/692)⁵⁰⁵, Ebû Basra el-Gıfârî⁵⁰⁶, Hâris b. Hişâm (ö. 18/639)⁵⁰⁷ ve Ebû Saîd el-Makbûrî (ö. 100/718-19)⁵⁰⁸ tarihiyle gelmektedir. Hadisin farklı varyantları incelendiğinde, rivâyetin küçük bazı lafız farklarıyla, Buhârî'nin *Sahîh'inde* dörtlü ve tek, Müslim'in *Sahîh'inde* iki, *Sünenler'de* ise tek hükümle zikredildiği görülecektir.⁵⁰⁹ Bunlardan başka, Ahmed b. Hanbel ve Ebû

⁵⁰¹ Tartı, "Ebû Hüreyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme", 13.

⁵⁰² Taberânî, *Kebîr*, C. 16, 224 (18354), *Evsat*, C. 5, 367 (5576); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 177 (977).

⁵⁰³ Taberânî, *Evsat*, C. 4, 71 (3638), *Sağîr*, C. 1, 292 (482).

⁵⁰⁴ Bezzâr, *Müsned*, C. 1, 291 (187).

⁵⁰⁵ Taberânî, *Kebîr*, C. 3, 10 (474, 13104), C. 11, 232 (454), *Evsat*, C. 9, 160 (9419), *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 2, 379 (1538); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 135. Ayrıca Arfaca'nın İbn Ömer'den rivâyeti için bkz. Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 135 (9171).

⁵⁰⁶ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, C. 6, 397 (27772); Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 400 (2115, 2117), 401 (2118), *Evsat*, C. 1, 260 (853); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 54 (580), 58 (583, 589).

⁵⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 6, 7 (24351); Tayâlisî, *Müsned*, C. 2, 685 (1445).

⁵⁰⁸ Taberânî, *Kebîr*, C. 1, 400 (2116), *Evsat*, C. 3, 158 (2790); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 11, 435 (6558).

⁵⁰⁹ Hadisin diğer hadis kitaplarındaki tek hükümlü varyantları için bkz. Dârimî, *Sünen*, Salât, 132; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 234 (7191), 501 (10514), C. 3, 78 (11760), C. 6, 7 (24351); Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 132 (9158), 135 (9171); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 374 (7619, 7620), C. 4, 66 (15790, 15792); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 2 393 (1167), C. 10, 283 (5880); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 495 (1617, 1619); Bezzâr, *Müsned*, C. 14, 158 (7692), 317 (7963); Tayâlisî, *Müsned*, C. 2, 685 (1445); Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 400 (2115, 2116, 2117), C. 10, 474, (13104), C. 11, 232 (454), C.

Ya‘lâ’nın *Müsned’lerinde*,⁵¹⁰, Taberânî’nin *Evsat* ve *Sağîr’inde*⁵¹¹, Beyhakî’nin *Sünenü’l-kübrâ’sında*⁵¹², İsfahânî’nin *Müsnedü Ebî Hanîfe’sinde*⁵¹³ dört hükümle kaydedilmiş rivâyetler vardır. Dört hükümle zikredilen rivâyetlerin hepsinin *Mu‘cem’lerdeki* iki rivâyet hariç,⁵¹⁴ Ebû Saîd el-Hudrî’den geldiği görünmektedir.

Bir hadis metninde birden fazla hükmün birlikte verilmesi, genel olarak görülmekte ve beraberinde birleştirme yapıp yapılmadığını, yapıldıysa hangi râvî tarafından yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Hadis metninde farklı bir yahut birden fazla konunun birlikte verilmesi, rivâyetin başı ile sonu arasında konu bütünlüğünün bulunmaması, farklı zamanlarda gerçekleşmiş olması muhtemel birden fazla olay ve eylemin bir defada gerçekleşmiş gibi zikredilmesi, metnin her bir parçasında müstakil rivâyetlerin bulunması hadis metninin birleşik olduğuna dair ipuçları vermektedir.⁵¹⁵ İlgili rivâyetlerde, dört hükmün bir arada bulunması, Hz. Peygamber (s.a.v) bu hükümlerin tamamını aynı anda mı zikretmiştir yoksa farklı zamanlarda yaptığı konuşmalarda mı ifade etmiş; yahut da hadiste yer alan hükümler râvîler tarafından birleştirilerek mi aktarılmıştır, sorusunu hatıra getirmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî’nin rivâyeti, kadının mahremsiz yolculuğu, bayram günlerinde oruç, sabah ve ikinci namazından sonra namaz ve üç mescit olmak üzere dört farklı konuda yasağı ihtivâ etmektedir. Dört farklı konunun hadis metninde bir araya getirilmiş olması, rivâyetin içerdiği konuların arasında bütünlük bulunmaması, rivâyette geçen yasakların tümünün birlikte fiilî olarak aynı anda gerçekleştirilip, aynı olay üzerine söylenmiş görünmemesi ve rivâyette geçen hükümlerin her birinin hadis kitaplarında

14, 224 (18354), *Evsat*, C. 2, 347 (2187), C. 5, 367 (5576), 172 (4983), 9: 160 (9419), *Müsnedü’ş-şâmiyyîn*, C. 2, 379 (1538), 451 (1684) ; Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen*, C. 7, 347 (5846), C. 14, 211 (6017, 6018); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 52 (577), 54 (580), 56 (583).

⁵¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 7 (11055), C. 3, 34 (11314), 45 (11437), 53 (11525), 71, (11704), 64 (11631); Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, C. 2, 388 (1160), 489 (1326).

⁵¹¹ Taberânî, *Evsat*, C. 1, 42 (115), C. 2, 321 (2101), C. 4, 71 (3638), *Sağîr*, C. 1, 292 (482).

⁵¹² Beyhakî, *Kübrâ*, C. 10, 82 (19921).

⁵¹³ İsfahânî, *Müsnedü Ebî Hanîfe*, C. 1, 163.

⁵¹⁴ Taberânî, *Evsat*, C. 4, 71 (3638), *Sağîr*, C. 2, 292 (482).

⁵¹⁵ Nevzat Tartı, “Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, S. 2 (2012): 9.

küçük lafız farklarıyla müstakil bir şekilde farklı râvîler tarafından rivâyet edilmiş olması⁵¹⁶ rivâyetin birleşik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.⁵¹⁷

Kütüb-ü tis'a içerisinde, bu dört hükmün zikredildiği rivâyetler tetkik edildiğinde bazı rivâyet tarikleri ve lafız farklarıyla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'inde* ve Buhârî'nin *Sahîh'inde* kaydedildiği görülmektedir.⁵¹⁸ Yine, bazı lafız ve rivâyet farklarıyla Müslim'de kadının mahremsiz yolculuğu ve üç mescide yolculuk olmak üzere iki hükmün bulunduğu şekliyle kaydedilmiştir.⁵¹⁹ Üç mescit rivayetlerinin senedleri tetkik edildiğinde *Müsned'deki* Ebû Saîd-Ebû'l-Veddâk- Mücâlid- Yahyâ senediyle gelen rivâyetten başka⁵²⁰, diğer rivâyet senedlerinde sorun görünmediği sonucuna ulaşılmış olmakla birlikte,⁵²¹ dört yahut Müslim'de Kuteybe'den gelen rivâyette geçtiği gibi, iki hükmün zikredildiği rivâyetlerde birleştirmeyi kimin yaptığını bulmak için râvîlerin ifâdelerindeki farkları incelemek bu konuda ipucu vermektedir. Buhârî'deki Ebû'l-Velîd ve Müslim'deki Kuteybe'den gelen rivâyetlerde⁵²², Kaza'a, Ebû Saîd'den aktardığı dört şeyin hoşuna gittiğini ve onu

⁵¹⁶ Kadının mahremsiz yolculuğu hakkında bkz. Müslim, Hâc, 413, 414; Ebû Dâvûd, Hâc 2; Tirmizî, Radâ, 15; İbn Mâce, Menâsik, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 13 (4615), 19 (4696), 142 (6289), 182 (6712). Bayram günlerinde oruç hakkında bkz. Müslim, Sıyâm, 138; Ebû Dâvûd, Savm 48; Tirmizî, Savm, 58. Sabah ve İkinci namazlarından sonra namaz hakkındaki rivâyet için bkz. Müslim, Salâtü'l- müsâfirîn, 285; Nesaî, Mevâkît, 32, Tirmizî, Salât, 134; Ebû Dâvûd, Tetavvu', 10. Üç mescide yolculuk rivâyeti için bkz. Müslim, Hâc, 95 (511), 74 (415); Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî, Mesâcîd, 37, Cuma; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196.

⁵¹⁷ Tartı, "Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis", 16.

⁵¹⁸ Buhârî, Fazlu's-salât, 6, Cezâu's-sayd, 26, Savm, 67; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 7, (11055), 34 (11314), 45 (11437), 53 (11525), 71 (11704).

⁵¹⁹ Müslim, Hâc, 74 (415). Diğer iki hükümlü rivâyetler için bkz. Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 2, 308 (1400); İsfahânî, *Müsnedü'l-müstahrec*, C. 4, 12 (3112). Üç mescit hadisinin yer aldığı üç hükümle kaydedilen diğer bir rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 77 (11756).

⁵²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 53 (11525). Rivayette Mücâlid ismindeki râvînin sorunlu olduğu tesbit edilmiştir (bkz. Tartı, "Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis", 16).

⁵²¹ Tartı, "Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis", 16.

⁵²² Buhârî, Fazlu's-salât, 6; Müslim, Hâc, 74 (415).

mutlu ettiğini belirtmiştir. *Sahîh* ve *Müsned*'den gelen diğer beş rivâyette ise,⁵²³ Ebû Saîd el-Hudrî kendisinin Resûlüllah'tan (s.a.v) duyduğu şeyin hoşuna gittiğini ve onu mutlu ettiğini söylemiştir. Ebû Ya'lâ, Beyhakî'deki rivâyetlerde de⁵²⁴, Ebû Saîd duyduğu dört şeyin hoşuna gittiğini söylemektedir. İlgili bazı diğer rivâyetler de ise, zikredilen hükümlerle ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır.⁵²⁵ Bütün bunlar göz önüne alındığında, Ebû Saîd'in çoğunlukta olması rivâyetleri birleştirenin Ebû Saîd olması ihtimaline işaret etmektedir.

Hadisin birleşik rivâyet olmasından başka, diğer iki ihtimal hadis kitaplarında rastlanan ve rivâyet edenin tasarrufu kapsamına giren takti' ve ihtisar konusudur. Takti', bir hadis metninden, fıkhnın çeşitli konularına dair hükümlerin istihracını sağlayacak ibâreleri bölerek, ilgili bâbın altında zikredilmesidir.⁵²⁶ İhtisar ise, yaklaşık aynı anlamı korumak üzere farklı lafızlarla kısaltarak almak, bir kısmını almak, mânâsını bozmadan hadisin bir kısmını almadan diğer bir kısmını nakletmek anlamına gelmektedir.⁵²⁷ İbn Hacer ve Aynî, Buhârî'nin bu konuda ihtisarda bulunmuş olabileceğini söylemişlerdir. Bu meyanda, ilgili bazı çalışmalarda üç meşhur hadisi birleşik yapıdaki rivâyet olarak değerlendirilmiş, Ebû Saîd kanalıyla da gelen dörtlü rivâyetin ihtisarının, Ebû Hüreyre tarafından değil, yine Ebû Saîd tarafından yapılması gerektiği söylenmiştir.⁵²⁸ Dörtlü rivâyetler, *Mu'cemler*'deki Hz. Ali'den gelen rivâyetler hariç⁵²⁹, diğerlerinde sadece Ebû Saîd el-Hudrî - Kaza'a tarikiyle gelmekte ve bu rivâyetlerin bazılarında zikredilen hükümler kimi zaman iki

⁵²³ Buhârî, *Cezâu's-sayd*, 26, Savm, 67; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 34 (11314), 51 (11503), 71 (11704).

⁵²⁴ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 2, 388 (1160); Beyhakî, *Kübrâ*, C. 10, 82 (19921).

⁵²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 7 (11055), 45 (11437), 53 (11525).

⁵²⁶ Fuat İstemi, "Hadislerin Bağlamının Tesbitinde İhtisar ve Takti' Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 31 (2017): 317.

⁵²⁷ Salih Karacabey, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivâyetten Kaynaklanan Problemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C. 11, S. 1 (2002): 54.

⁵²⁸ Tartı, "Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis", 17.

⁵²⁹ Taberânî, *Evsat*, C. 4, 71 (3638), *Sağîr*, C. 1, 292 (482).

kimi zaman üçe düşmektedir.⁵³⁰ Ayrıca hadisnin diğer parçalarının da müstakil rivâyetler olması⁵³¹ birleşik yapıda bir rivâyet olma ihtimalini güçlendirmekle birlikte, Hz. Peygamber'in (s.a.v) bu hadisleri farklı zamanlarda birli, ikili veya farklı şekillerde îrâd ettiği ihtimalini karşımıza çıkarmaktadır.

c. Rivâyetlerdeki lafız farkları

Üç mescid hadisinin rivâyetlerini tetkik ettiğimizde kütüb-ü sitte'deki metninde "لا" "لا تعمل المطي", "إنما يسافر", "تشد الرحال" olmak üzere üç farklı kelime ile kullanılmış rivâyetlerin olduğu görülmektedir.⁵³² Kütüb-ü sitte haricindeki diğer kitaplarda ise "لا تضرب المطايا", "لا تشد المطي" şeklinde mânâyı değiştirmeyen farklı kelimelerle rivâyetlerin de olduğu görülmektedir.⁵³³ Bu kelimeler "yolculuk yapmak, yol için binek hayvanlarını eğerlemek" mânâsını taşımakta ve "ancak şu üç mescide yolculuk yapılır/şu üç mescidden başkasına yolculuk yapılmaz" anlamlarına gelmektedir. "إنما" "تشد الرحال", "تضرب أكباد المطي", "يسافر" ifadeleri ile aktarılmış rivâyetler de "yolculuk yapılır, yola çıkılır" anlamlarına gelmektedir, ancak bu rivâyetlerde diğerlerinden

⁵³⁰ Üç hükmün zikredildiği rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 77 (11756). İki hükmün zikredildiği rivâyetler için bkz. Müslim, Hâc, 74 (415); İsfahânî, *Müsned'ül-müstahrec*, C. 4, 12 (3112); Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 2, 308 (1400).

⁵³¹ Kadının mahremsiz yolculuğu hakkında bkz. Müslim, Hâc, 74 (415); Ebû Dâvûd, Hâc 2; Tirmizî, Radâ, 15; İbn Mâce, Menâsik, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 13 (4615), 19 (4696) , 142 (6289), 182 (6712). Bayram günlerinde oruç hakkında bkz. Müslim, Sıyam, 138; Ebû Dâvûd, Savm, 48; Tirmizî, Savm, 58. Sabah ve İkinci namazlarından sonra namaz hakkındaki rivâyet için bkz. Müslim, Salâtü'l- müsâfirîn, 285; Nesâî, Mevâkît, 32, Tirmizî, Salât, 134; Ebû Dâvûd, Tetavvu', 10. Üç mescide yolculuk rivâyeti için bkz. Müslim, Hâc, 95 (511), 74 (415); Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî, Mesâcîd, 37, Cuma; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196.

⁵³² Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 2, 293; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 93 (11905), 64 (11631), C. 4, 7 (24349); Taberânî, *Kebîr*, C. 2, 401 (2118), C. 11, 232, (454), *Evsat*, C. 9, 160 (9419), *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 2, 379; İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 7, 7 (2772). Beyhakî, *Sağîr*, C. 1, 232 (447); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 297 (1001); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 2, 489.

⁵³³ Taberânî, *Kebîr*, C. 2: 400 (2115, 2116), *Evsat*, C. 1, 260 (853), C. 3, 158 (2790); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 11, 435 (6558); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 55 (582), 56 (584); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002), Bezzâr, *Müsned*, C. 15, 353 (8925).

farklı olarak hasr ifadesi yoktur.⁵³⁴ Rivâyetler arasında bulunan lafız farklarının fazlalığı, rivâyetler arasında tercih yapmayı zorlaştıran unsurlar olduğundan, muzdarib hadis olduğu izlenimi vermektedir. Ancak rivâyetlerin büyük bir çoğunluğunun "لا تشد الرحال" ifadesi ile meşhur olması rivâyetlerin muzdarib oluşunu kaldırmakta, diğer ifadelerle rivâyet edilmiş hadislerin mânâ ile rivâyet edildiğini göstermektedir.

d. Hadislerin maktûb oluşu

Hadisin metni ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer husus da, mescidler sıralanırken her hadiste farklı bir sıralamanın yapılmış olmasıdır.⁵³⁵ Bu hadislerin maktûb⁵³⁶ olduğunu göstermektedir. Ancak rivâyetin maktûb olması kasten yapılmış bir şey değildir, sehven yapılmıştır.⁵³⁷ Râvîler, rivâyet esnasında sıralamayı şaşırılmış yahut akla ilk gelen mescitten başlayarak söylemiş olabilirler. Bu durumda mescidlerin sıralamasının fazilet derecelerine göre yapıldığını düşünerek, en doğru sıralamanın fazilet sırasına göre olduğu kabul etmek gerekir. Yahut Hz. Peygamber'in (s.a.v) sıralamayı yaparken fazilet farkı belirtmemiş olması veya Hz. Peygamber'in (s.a.v) rivâyeti söylerken birden çok defa farklı meclislerde ve her seferinde farklı sıralamalar yaparak söylemiş olması mümkün görünmektedir. Ayrıca, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'nın faziletlerine dair başka hadislerin de mevcut olması bu konuda fazilet sıralaması yapılmasına yardım

⁵³⁴ Müslim, Hâc, 95 (415); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 45 (11429); Abdürezzâk, *Musannef*, C 5, 132 (9158), C. 5, 135 (9160, 9171); Ebû Ya'la, *Müsned*, C. 11, 435 (6558); Tayâlîsî, *Müsned*, C. 4, 242 (2628); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 58 (593); İsfahânî, *Müsnedü'l-müstahrec*, C. 4, 58 (3225); Beyhakî, *Sağîr*, C. 4, 120 (3224).

⁵³⁵ Hadislerde yapılan mescid sıralamaları, Mescid-i Harâm- Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ, Mescid-i Nebevî- Mescid-i Harâm- Mescid-i Aksâ, Mescid-i Harâm- Mescid-i Aksâ- Mescid-i Nebevî gibi farklı şekillerdedir.

⁵³⁶ Maktûb hadis, metindeki bir lafız yahut seneddeki bir şahsın ismini alt üst etmek yahut takdim- te'hîr etmek veyahut bir şeyin diğerinin yerine konması suretiyle rivâyet edilen hadistir (bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2018), 123).

⁵³⁷ Eğer kasten değil, sehven olsaydı mevzu hadisin bir çeşidi olurdu (bkz. Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. Yaşar Kandemir (İstanbul: İFAV, 2016), 154). Hadis burada sehven maktûb olmuştur. Çünkü tek bir sened ve tarikile meşhur olmamakla birlikte, birçok tariki ve senedi vardır ve geneli ma'ruftur.

etmektedir. Bununla birlikte, hadisi anlam yönünden inceleyen ve hükmü konusunda görüş bildiren fâkihler de, sıralama konusuna bir açıklık getirmektedirler.⁵³⁸ Rivâyetlerde mescidlerin sıralamasına genel olarak bakıldığında da, sıralamanın fazilet farklarına uygun olarak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ şeklinde olduğu görülecektir.

e. Hadisin bazı rivâyetlerinin “idrâc” görüntüsü vermesi

Rivâyetler hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, Ebû Hüreyre tarikiyle gelen Buhârî’deki Saîd- Zührî- Süfyân- Ali senedindeki rivâyette, diğer rivâyetlerde yaygın olarak kullanılan ve Mescid-i Nebevî’yi ifade eden "مسجدي هذا" (bu benim mescidim) ifadesi yerine "مسجد الرسول صلى الله عليه وسلم" (Mescid-i Rasûl sallallâhu aleyhi ve sellem) kullanılmasıdır.⁵³⁹ Yine buna benzer şekilde, Müslim’de yer alan rivâyette diğer rivâyetlerden farklı olarak Mescid-i Harâm ifadesi yerine "مسجد الكعبة" (Mescid-i Kâbe) ve Mescid-i Aksâ yerine "مسجد إيلياء" (Mescid-i İliyâ) yahut "بيت المقدس" kullanılmıştır.⁵⁴⁰

Burada mescid isimlerinin zikredilirken, âyette Mescid-i Aksâ ifadesinin kullanılması sebebiyle hadisin asıl metninde de kullanıldığını düşündüğümüz Mescid-i Aksâ kelimesi yerine kullanılan kelime, şehrin yahut mescidin halk arasında geçmişten gelen ve yaygın olarak bilinen diğer isimleri olan Mescid-i İliyâ ve Beytü’l-makdis’tir.⁵⁴¹ Ayrıca Mescid-i Aksâ Kur’ân-ı Kerîm’de harf-i ta’rif (ال) ile kullanılmakta ancak bazı hadislerde ise, marifelik belirten "ال" olmaksızın

⁵³⁸ Bu konuda bkz. “Rivâyetin mânâ ve muhtevâ açısından değerlendirilmesi” başlığı sayfa 101-108.

⁵³⁹ Buhârî, Fazlus’s-salât, 1.

⁵⁴⁰ Müslim, Hâc, 95 (511). Diğerleri için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 45 (11437), 53 (11525), 93 (11905), 7 (24349); Nesâî, *Sünenü’l-kübrâ*, C. 2, 293 (1766); Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Cuma, 7; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 374 (7619), 347 (2187), C. 5, 172, (4983); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 260 (853), *Kebîr*, C. 2, 400 (2115), C. 10, 474 (13104), *Müsnedü’ş-şâmiyyîn*, C. 4, 174 (3036); Ebû Ya’lâ, *Müsned*, C. 2, 489, (1326); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 54 (580, 581), 56 (583, 584); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 7, 7 (2772); Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen*, C. 7, 533 (3368), C. 14, 211 (6017), *Sağîr*, C. 1, 232 (447); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002); İsfahânî, *Müsnedü’l-müstahrec*, C. 4, 58 (3225).

⁵⁴¹ Bkz. “Kavramlar” ve “Kudüs’ün Tarihi” başlığı sayfa 15, 27-47.

yazıldığı görülmektedir.⁵⁴² Buna göre, Kur'ân-ı Kerîm'e uygun olarak "المسجد الأقصى" şeklinde elif-lâm takısı ile yazılması en doğru olandır.⁵⁴³ Kâbe ise, Kur'an'da hadisteki şekliyle Mescid-i Harâm⁵⁴⁴ olarak da geçmekte, bunun yanında Makâm-ı İbrahim, Beyt, Beytü'l-atîk ifadeleri de⁵⁴⁵ âyetlerde kullanılmaktadır. Ayrıca yine hadiste geçen Mescid-i Nebevî'ye de, yani Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendi mescidine, Mescid-i Râsûl demesi mümkün görülmemektedir. Aynî, Mescid-i Rasûl kelimesi hakkında bazı râvîlerin ta'zim sebebiyle tasarrufta bulduklarını söylemiş, bu sebeple Ebû Saîd'den gelen rivâyetlerde olduğu gibi "Mescid-i Hezâ (bu benim mescidim)" demek yerine, "Mescid-i Rasûl" ifadesini kullandıklarını belirtmiştir.⁵⁴⁶ Dolayısıyla, rivâyetlerin "Mescid-i Harâm, Mescid-i hâze ve Mescid-i Aksâ" ifadeleriyle meşhur olması, "Râsûl, İliyâ ve Kâbe" kelimelerinin diğer ifadelerle göre nâdirattan kullanılması bu ifadelerin "idrâc"⁵⁴⁷ olduğunu hatra getirmektedir. Burada, Mescid-i Rasûl (s.a.v), Mescid-i Kâbe ve Mescid-i İliyâ kelimeleri daha iyi anlaşılması için sahâbîler tarafından tefsir gayesi gözetilerek kullanılmış yahut yaygın olarak bilinen isimleri ile zikredilmiştir. Bilinen orijinal ismiyle daha fazla bilinen isim yer değiştirmektedir. Bu husustaki, bir diğer ihtimal de, sahâbîlerin rivâyeti zikretmesi esnasında, Hz. Peygamber'in (s.a.v) mescidlerin ismini söylediği orijinal şekliyle, hatırlayamayarak da, zihninde daha yaygın olarak hatırladığı ismiyle kullanmış olmasıdır.

2.2.2. Rivâyetlerin muhtevâ ve mânâ açısından değerlendirilmesi

2.2.2.1. Üç mescide yolculuk hadisinin mânâsı

Hadisin mânâsı hakkında şârihler, hadisin üslubundan yola çıkarak üç mescid ziyaretine teşvik olduğunu, bunlardan başka mescidleri ziyaret etme noktasında tahzîr ve men' olduğunu söylemişlerdir. Hadisteki nefy açık bir şekilde nehiy belirtmektedir, başka mescidler için yolculuğa çıkmak nehyedilmiş, bu üç mescide

⁵⁴² Bunun bazı örnekleri için bkz. Buhârî, Cezâu's-sayd, 26; Müslim, Hâc, 95 (511), Nesâî, Mesâcid, 37.

⁵⁴³ Bu şekildeki rivâyetler için bkz. Ebû Dâvûd, Menâsik, 97, İnkâmetü's-salât, 196.

⁵⁴⁴ Bakara, 2/149, 196, Mâide, 5/2, Enfâl, 8/34, Tevbe, /19, İsrâ, 17/1.

⁵⁴⁵ Bakara, 2/125; Âl-i İmrân, 3/96; Mâide, 5/97; Hacc, 22/26, 29, 33.

⁵⁴⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 381.

⁵⁴⁷ Müdrec, metninde kendine ait olmayan bir fazlalık görülen hadistir. bkz. es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, 195.

ziyaretin en doğrusu olduğu bildirilmiştir.⁵⁴⁸ Buradaki nehy mutlak olmayıp, mescidler arası fazilet farkına işaret etmekte, bu üç mescidden başka diğer mescidlerin faziletce müsâvî olması sebebiyle onlar için yolculuğa çıkılmasının tavsiye edilmediğini ancak ilim tahsil etmek için, ticaret için, gezmek ve görmek maksadıyla, ümmetin sâlihlerinden ve şehidlerinden olan mübarek kimseleri, ihvânı, dostları ziyaret için yani mescidi ziyaretten fazilet umarak yola çıkmak dışında, başka maksatlar için yolculuğa çıkmanın hadisteki nehye dahil olmadığını belirtmişlerdir.⁵⁴⁹

Âlimler, hadisteki nehyin müteallâkının, bu üç mescidle diğer mescidler arasında bulunan fazilet farkına ve bu üç mescidden başka diğerlerinin faziletce müsâvî derecede olduklarına işaret ettiğini bildirmişlerdir. İmâm Buhârî, hadisin bâb başlığını zikrederken bu noktaya işaret etmiş ve “bu bâbdaki hadislerin, üç mescidde kılınan namazın fazileti hakkında olduğunu” belirtmiştir. Bu başlıktan da anlaşılacağı üzere, üç mesciddeki ibâdetlerin diğer mescidlere tercihinde fazilet bulunmaktadır ve diğer mescidlerde ifâ edilen ibâdetler faziletce müsâvî derecededir. Buna göre, diğer mescidlerde ifâ edilen ibâdetler faziletce müsâvî olduğundan namaz ve ibâdet için kişinin kendi yaşadığı beldedeki mescidi bırakıp uzaktaki herhangi bir mescide yolculuk etmesi ve bunun için meşakkat çekmesi elbette doğru değildir. Mescidlerin hepsi, beytullah olduklarından, ibadet için birisini diğerine tercih etmekte fazilet ummaya hakkımız yoktur. Bu yönüyle âlimler, nezredilen mescidler hakkında, bu üç mescidden diğerleri için nezrin herhangi bir mescidde yahut kişinin kendisine meşakkat olmayacak şekilde kendi memleketindeki mescidde ifâsının kâfi olduğu görüşündedirler.⁵⁵⁰ Üç mescidde nezr ve i'tikâf hakkındaki ise, muhtelif görüşlerde bulunmuşlardır. Bu konuyu fikhî hükümler kısmında detaylıca ele aldık.

Nevevî, hadisin mânâsı hakkında, bu mescitlerden başka diğer mescitler için yolculuğa çıkılmasında fazilet olmadığına işaret ettiğini söylemektedir. İbn Battâl'a göre, âlimler bu hadisin üç mescidden başka herhangi bir mescidde namaz kılmayı nezreden kimse hakkında vârid olduğunu söylemektedir. Bu da, hadisteki nehyin

⁵⁴⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 379-380.

⁵⁴⁹ Ayrıca bkz. sayfa 139.

⁵⁵⁰ Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtifi'z-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Termecesi ve Şerhi*, çev. Kâmil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), C. 4, 169.

nezre yönelik olduğu anlamına gelmekle birlikte, bu üç mescidden başka mescitlere yolculuk yapmayı nezretmenin uygun olmadığı anlamına gelmektedir. Yine İbn Battâl bu hususta, bir kimse sâlihlerin ve takva ehli kimselerin bulunduğu mescidde teberrüken ve nâfile olarak (ibadet maksadıyla) namaz kılmak arzu eder ve bu arzusunu yaya yahut bir vâsıta ile nezirsiz bir şekilde gidip tahakkuk etmek isterse bunun mübâh olduğu, hadisteki nehyin sâlihlerin bulunduğu mescitlere gitmeye mâni olmadığı görüşündedir.⁵⁵¹

Rivâyetlerin muhtelif şekillerde olması ve çok sayıda senedinin bulunması, mânâ ile rivâyet edildiklerini göstermektedir. Tahrîc edilen rivâyetlerin lafız farklarıyla nakledildiği, büyük bir kısmında geçen "لا تشد الرحال (yolculuğa çıkılmaz)" ifadesi yerine, bazı rivâyetlerde "لا تشد المطي", "لا تشد المطي", "لا تشد المطي" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.⁵⁵² Bu kelimelerin de mânâsı ister at, katır, eşek gibi binekle olsun ister yürüyerek olsun yolculuğa çıkılmaz" anlamına gelmektedir. Müslim'deki "إنما" "إنما يضرب المطايا", "إنما تضرب أكباد المطي", "لا تضرب أكباد المطي" ifadelerinin bulunduğu rivâyetler de mevcuttur.⁵⁵⁴ Bu ifadeler de, aynı şekilde yolculuğa çıkmaktan kinâye ile "develer kamçılanmaz", "(hayvanlara) semer vurulmaz" mânâsına gelmektedir.⁵⁵⁵ Bu ifadelerin hepsi, ister bir vâsıta ile olsun ister yürüyerek, ibadet maksadıyla başka mescidlere yolculuğa çıkılması konusunda nehy

⁵⁵¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 381-382.

⁵⁵² Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 93 (11905), C. 6, 7 (24349); Taberânî, *Evsat*, C. 9, 160 (9419), *Kebîr*, C. 2, 401 (2118); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 7, 7 (2772); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 58 (589); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 297 (1001). Müsnedde geçen bir ifade ise şu şekildedir: "لا ينبغي للمطي أن تشد رحاله إلى مسجد يبتغي فيه الصلاة". Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 64 (11631).

⁵⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, C. 3, 77.

⁵⁵⁴ Bezzâr, *Müsned*, C. 15, 353 (8925); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 55 (582); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 11, 435 (6558); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 260 (853); C. 3, 158 (2790), *Kebîr*, C. 2, 400 (2115, 2116).

⁵⁵⁵ Sedat Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık, 2012), 867.

bildirmektedir.⁵⁵⁶ İbadet ve ziyarete çıkma zahmetinin yalnız bu üç mescid için olması gerektiğini bildirmektedir.

Sonuç olarak, uzunca mütalaaya geçmeden önce özetlemek gerekirse hadislerden şu üç hüküm çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, üç mescidin diğer mescitlerden daha faziletli ve daha üstün oluşu. İkincisi, üç mescide ibadet ve ziyaret amacıyla yapılan yolculuğun meşru olduğu ve buralara yolculuğun teşvik edilmesi. Üçüncüsü ise, üç mescid dışında diğer mescidlerin fazilet bakımından eşit olduğu ve oralara fazilet düşünülerek yolculuk yapmanın nehyedildiğidir.⁵⁵⁷

2.2.2.2. Üç mescidin fazileti ve diğer mescidlere tercih sebebi

Hadis-i şerifte açıkça beyan edildiği gibi üç mescidin diğer mescidlere tercih olunması emredilmiştir ve bu bâbda âlimlerin ittifâkı vardır.⁵⁵⁸ Bu üç mescidin diğerlerine tercih edilme sebebi, üçünün de Peygamberler tarafından inşa edilmiş olmasıdır. Bununla birlikte, bu üç mescid hakkında söylemeliyiz ki: Mescid-i Harâm, insanların kiblesi ve hâc için ziyaret edilen yerdir. Mescid-i Nebevî, takvâ üzere inşa olunmuştur. Mescid-i Aksâ, ümem-i sâlifenin yani geçmişteki ümmetlerin kiblesidir. Mescid-i Aksâ'nın yeri hakkında, “*Mûsâ'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen batı tarafında bulunmuyordun ve olayın tanıklarından da değildin*”⁵⁵⁹ âyeti delil olarak getirilerek, Mescid-i Harâm'ın batı tarafında bulunduğu, mekan ve zaman bakımından uzak olduğu bildirilmiştir. Bunun anlamı ise şudur: Mekan olarak uzaklığı kastedilen, Mescid-i Harâm'ın bulunduğu beldeye yani Mekke'ye en uzak mekandaki mescid olması, zaman olarak uzaklığı ile anlatılmak istenen ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadisine göre, Mescid-i Hâram'la Mescid-i Aksâ arasında kırk yıl bulunması, Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Harâm'dan kırk yıl sonra yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olmasıdır.⁵⁶⁰ Zemahşerî, Mescid-i Aksâ'nın Beytü'l-makdis

⁵⁵⁶ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 380.

⁵⁵⁷ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 169.

⁵⁵⁸ A.g.e., C. 4, 166.

⁵⁵⁹ Kassâs, 28/44.

⁵⁶⁰ Buhârî, *Enbiyâ*, 10, 40; Müslim, *Mesâcid ve'l-mevâzî'us-Salât*, 1; Nesâî, *Mesâcid*, 3; İbn Mâce, *Mesâcid ve'l-cemâat*, 7. Ayrıca bu konuda âlimler, Hz. Süleyman zamanında yapıldığı bilinen Mescid-i Aksâ ile Hz. Âdem zamanında yeryüzünde ilk mescid olarak inşa edilen Mescid-i Harâm arasında nasıl kırk yıl olur, sorusunun cevabı olarak, Mescid-i

olduğunu, Mekke ve Medine mescidine uzaklığı sebebiyle Beytü'l-makdis'e Mescid-i Aksâ denildiğini belirtmiştir.⁵⁶¹ Diğer taraftan, semâya yakınlığı ve yeryüzüne olan yüksekliği sebebiyle de “el-aksâ” denildiği söylenmiştir.⁵⁶² Bununla birlikte Beytü'l-makdis'in Mescid-i Aksâ'dan başka yirmiye yakın ismi bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı şunlardır: İliyâ, Kuds, Şalem, Urusalem...⁵⁶³

Diğer taraftan, bu üç mescidin faziletleri konusunda kendi aralarında derece farkları vardır. Âlimler, rivâyetlerdeki tertibe göre, Mescid-i Harâm'a “efdal-i mescid” demişlerdir.⁵⁶⁴ Bunu takiben Mescid-i Medine gelmektedir. Bu hususta “*şu benim mescidimde kılınan bir namaz Mescid-i Harâm müstesna olmak üzere diğer mescidlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır*”⁵⁶⁵ rivâyeti ile Ebû Derdâ'dan nakille “*Mescid-i Harâm'da namaz diğer mescidlerde kılınan yüz bin namazdan, benim mescidimde kılınan namaz bin namazdan ve Beytü'l-makdis'te kılınan namaz beş yüz namazdan faziletlidir*”⁵⁶⁶ rivâyeti, Mescid-i Nebevî'nin Mescid-i Harâm hariç, diğer mescidlere göre daha faziletli olduğunu ve fazilet sıralamasında Mescid-i

Harâm'ın yüzyüzünde ilk mescid olarak bina edilmesinden kırk yıl sonra Mescid-i Aksâ'nın bina edildiğini, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yeniden inşa etmesi gibi, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın da Mescid-i Aksâ'yı yeniden inşa ettiğine dair görüş bildirmişlerdir (bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 381).

⁵⁶¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 381.

⁵⁶² A.g.e., C. 7, 381.

⁵⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, thk. Muhibiddîn el-Hatîb vd. (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-türâs), C. 3, 78.

⁵⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. 3, 80.

⁵⁶⁵ Buhârî, *Fazlu's-salât*, 1; Müslim, *Hâc*, 94 (505); Tirmizî, *Salât*, 131, *Menâkıb*, 68; Nesâî, *Mesâcid*, 7; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 136; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, *Kıble*, 9; Dârimî, *Salât*, 131; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 484 (10280); Bezzâr, *Müsned*, C. 4, 59 (1225); Tayâlisî, *Müsned*, C. 2, 256 (992); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 371 (7594); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 122 (9138). İbn Hibbân'daki rivâyette, Mescid-i Medine'deki namazın bin namazdan efdal olduğu rivâyet edildikten sonra devamında yüz namazdan efdal olduğu bildirilmiştir. (bkz: İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 499 (1620). Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki bir rivâyette, Mescid-i Harâm'da kılınan namazın yüz bin namazdan efdal olduğu bildirilmiştir (bkz. Ahmed, *Müsned*, C. 3, 343, (14750).

⁵⁶⁶ Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî (ö. 656/1258), *et-Tergîb ve't-terhîb* (Kahire: Mektebe dâru't-türâs, tsz.), C. 2, 137.

Harâm'dan sonra geldiğini bildirmektedir.⁵⁶⁷, Mescid-i Nebevî'yi de Mescid-i Aksâ takip etmektedir.⁵⁶⁸

Söz konusu üç mescid arasında hadislerde daha çok, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ şeklinde sıralama olmasının yanında, bazı hadislerde bu sıralamaların farklı olduğu, bunun sebebinin ise râvîlerin aktarımı yahut Hz. Peygamber'in (s.a.v) bir sıra gözetmemiş olması ihtimali sebebiyle olduğu ifade edilmişti.

Öte yandan, mescidlerin fazilet sıralaması hakkında, rivâyetlerde Mescid-i Harâm - Mescid-i Aksâ - Mescid-i Nebevî sıralamasının yapılması da, Mescid-i Nebevî - Mescid-i Harâm - Mescid-i Aksâ şeklindeki fazilet sıralaması gibi, mümkün görülmektedir. Mescid-i Aksâ'nın sıralamada Mescid-i Harâm'dan sonra geldiği ikinci mescid olarak zikredilmiş olabileceği düşüncesinin hatra gelme sebebi ise, Mescid-i Aksâ hakkında yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olduğu⁵⁶⁹, Hz. Süleymân'ın (a.s) Mescid-i Aksâ hakkındaki duası⁵⁷⁰, İsrâ ve Mi'râc hâdisesi⁵⁷¹, Mescid-i Aksâ'ya kandil gönderilmesinin tavsiye edilmesi⁵⁷² gibi Mescid-i Aksâ'nın ehemmiyetini anlatan çok sayıda rivâyetin bulunmasıdır. Bu rivâyetler fazilet

⁵⁶⁷ Burada değinilmesi gereken bir husus vardır ki, o da, bu rivâyet hakkında Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'den hangisinin diğerinden daha faziletli olduğuna dair tartışmalar olmuş, âlimler bu konuda farklı görüşler zikretmişlerdir. Bu konuda üç farklı görüş beyan edilmiştir ki, bunlardan biri Mescid-i Harâm'ın Mescid-i Nebevî'yle fazilet cihetinden müsâvî olması, ikincisi Mescid-i Harâm'ın Mescid-i Nebevî'den efdal olduğu, üçüncüsü de, Mescid-i Nebevî'nin Mescid-i Harâm'dan efdal olduğu hakkındadır. Daha fazla bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. 3, 81; Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 166.

⁵⁶⁸ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 166.

⁵⁶⁹ Buhârî, *Enbiyâ*, 10, 40; Müslim, *Mesâcid ve'l-mevâzî'us-Salât*, 1 (520); Nesâî, *Mesâcid*, 3; İbn Mâce, *Mesâcid ve'l-cemâat*, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 157 (21718); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 475 (1598); Bezzar, *Müsned*, C. 9, 410 (4015); Tayâlisî, *Müsned*, C. 1, 370 (46).

⁵⁷⁰ Nesâî, *Mesâcid*, 6; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 196; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 176, (6644); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 511 (1633); Taberânî, *Kebîr*, C. 20, 118 (1480).

⁵⁷¹ Buhârî, *Fezâilü's-sahâbe*, 70; Müslim, *İmân*, 276, 277.

⁵⁷² Ebû Dâvûd, *Salât*, 14; Taberânî, *Evsat*, C. 8, 216 (8445).

sıralamasında Mescid-i Aksâ'nın ikinci sırada olduğunu düşündürse de, bu konuda ittifak edilen husus yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Nebevî'den sonra gelmesidir.⁵⁷³ Bununla ilgili olarak, bir diğer ihtimal olan, Mescid-i Nebevî'nin fazilet sırasında başta olarak zikredilmiş olması da, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin faziletini derecelendirme noktasında âlimler arasındaki tartışmalar sebebiyledir. Mescid-i Harâm hariç Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın faziletiyle ilgili rivâyet hakkında âlimler üç farklı görüşte bulunmuşlardır: 1. Mescid-i Haram'ın Mescid-i Nebî'ye müsâvî olması 2. Mescid-i Harâm'ın Mescid-i Nebî'den efdal olması 3. Mescid-i Nebî'nin Mescid-i Harâm'dan efdal olması. Âlimlerin ve fukahânın ekserisi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mescid-i Harâm'ın Mescid-i Nebevî'den efdal olduğu yönünde görüş bildirmelerine rağmen, Hz. Ömer ve bazı sahâbîlerin fazilet noktasında Medine'yi Mekke'ye tercihleri sebebiyle, İmâm Mâlik ve Medine'nin ekser fukahâsı da bu görüşü tercih etmişlerdir.⁵⁷⁴

Bütün bu tartışmaların neticesinde, başta zikrettiğimiz ve âlimlerinin ekseriyetinin de ittifakına göre, fazilet tertibinin Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ şeklinde olması en doğrusu olarak görülmektedir. Mescid-i Harâm'a yolculuk hac için olması bakımından zaten farzdır. Aynı zamanda Rasûlullah'ın (s.a.v) Mescid-i Harâm hariç Mescid-i Nebevî'de kılınan namazların faziletini ve Mescid-i Harâm'ın yeryüzünde inşa edilen ilk mescid olduğunu beyan eylediği hadislerinden hareketle, Mescid-i Harâm mescidlerin en faziletlisidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) “*yeryüzünde inşa edilen ikinci mescidin Mescid-i Aksâ olduğunu*” beyan etmesine rağmen, mescidlerde kılınan namazların fazileti ile ilgili hadisler Mescid-i Nebevî'yi hadislerin sıralaması noktasında, bir fazilet sırası gözetildiği takdirde, ikinci sıraya koymaktadır. Câbir'den (r.a) ve Hz. Meymûne'den gelen rivâyetlerde de Mescid-i Nebevî Mescid-i Harâm'dan sonra ikinci sıradadır. Câbir (r.a) şöyle rivâyet etmiştir: “*Bir kimse Rasûlullah'a (s.a.v): “Ya Rasûlullah! Cenâb-ı Hak, Mekke'nin fethini müyesser kılar, Beytü'l-makdis'te namaz kılmayı nezrettim” demişti. Hz. Peygamber (s.a.v) bu adama: “Sen namazını burada (Medine'de) kıl” buyurdu.*⁵⁷⁵ Beytü'l-makdis'te namaz kılmayı nezreden bir kadına ise, Hz. Meymûne şöyle

⁵⁷³ Bu hususta ayrıca bkz. “İki mescidle ilgili rivâyetler” başlığı sayfa 116.

⁵⁷⁴ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 206.

⁵⁷⁵ Ebû Dâvûd, İmân ve'n-nüzûr, 2; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 3, 440 (12576).

rivâyet etmiştir: “*Mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Harâm hariç, başka mescidlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır.*”⁵⁷⁶ Bu rivâyetler, Mescid-i Nebevî’nin fazilette Mescid-i Aksâ’nın önünde olduğunu göstermektedir. Bu da, sıralamanın aslının Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Mescidlerin faziletlerinin yanında, tasavvufî eserlerde mescidler hakkında, üç olması birliğin sırrına işaret olarak yorumlanmıştır. Çünkü Kâbe Zât’ın ehadiyyetine, Mescid-i Nebevî Zât’ı vahdâniyyetine, Mescid-i Süleyman ise fiillerin eserlerine işarettir. Onun için Harem-i İlâhî’de salih bir amele yüz bin sevap verildiği gibi günahta de tam tersidir. Bu haremde günahı düşünmekten de mesuliyet vardır. Bunun haricinde ise niyet ile sorumlu olunur.⁵⁷⁷

2.2.2.3. Üç mescide yolculuk hadisinden çıkarılan fikhî hükümler

Üç mescid hadisi, ehl-i hadis ve ehl-i fukahânın, üzerinde en çok tevakkuf ettiği hadislerden biridir. İlk bakışta sâde ve basit bir anlamı varmış gibi görünmekle birlikte, esâsında ihtivâ ettiği anlam, üzerinde fazlaca mütâlaa etmeyi gerektirmektedir. Buna ilaveten, mütehâlif noktalarda fikhî hükümler istinbât edilmesi sebebiyle, âlimlerin muhtelif ictihâdlarına kaynak oluşturmuştur. İhtivâ ettiği bu çeşitlilik sebebiyle, üç mescid hakkındaki fikhî görüşleri, üç mescide yolculuğun meşrûiyeti, bunlardan başkasına yolculuk etmenin nehyi ve nezr îfâsının keyfiyeti olmak üzere iki başlık halinde yazmayı uygun gördük.

a. Üç mescide yolculuğun meşrûiyeti ve bunlardan başkasına yolculuk etmenin nehyi:

Rivâyetteki, “sefer etmeyiniz/yola çıkmayınız” sözü ile başka mescitlere yolculuk yapılması yasaklanmıştır. Bu sözdeki nehî, edat-ı nefy olan “lâ” edatı ile ifade edilmiştir. Bu ise yasaklamaktan daha tesirli ve belîğdir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) bu sözü ile “ziyaret amacı ile yalnızca bu mescitlere gidilebilir, çünkü ziyaretin

⁵⁷⁶ Müslim, Hâc, 94 (505); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 6, 333 (27363). Hadisin bir diğer versiyonunda Hz. Peygamber’in (s.a.v) yanına Beytü’l-makdis’te namaz kılmak için gitmek üzere vedâ eden bir kimse gelmiş ve Hz. Peygamber bu mescidde (Mescid-i Nebevî) namaz kılmasının daha hayırlı olduğunu buyurmuştur. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 77, (11756).

⁵⁷⁷ Veysel Akkaya, *Sûfi Gözüyle Hac ve Umre* (İstanbul: Erkam, 2016), 83.

buralarla sınırlandırılmasını gerektiren durumların bulunduğu” anlaşılmaktadır.⁵⁷⁸ Bu durumu ve bu durumun sebep ve hikmeti hakkında Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) şöyle söylemiştir:

*Cahiliyyet devrinde insanlar, ta'zime layık görülen yerleri ziyaret için yolculuğa çıkarak bu ziyaret ettikleri yerlere teberrük kastederlerdi (berekat veya saadet vesilesi sayarlardı). Bu ise Allah Teâlâ'dan gayri bir fâniye ibadete vesiledir ve şeâir-i diniyyeyi tahriftir. Bu sebeple Rasûlullah (s.a.v) dinin nişânesi olmayan ve dinde fesâda yol açan şeylerin şeâir-i diniyyeye karışmaması için bu kapıyı kapatmıştır. Bana göre hak olan Evliyâullah'tan herhangi bir velinin ibadet yeri, kabri ve Tûr-u Sinâ için yolculuk yapmak kâmilen bu yasak kapsamındadır ve aynı derecededir. Allâhu a'lem.*⁵⁷⁹

Dihlevî, bu konuda İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) kabirler ve teberrük olunan yerlerin ziyareti ile ilgili fikir ve ictihâdlarını izlemiş görünmektedir ki bu da konuyu enbiyâ, evliyâ, şehit ve salihlerin kabirlerini ziyaret konusunda çok geniş bir sahaya yaymaktadır.⁵⁸⁰ İbn Teymiyye, Mescid-i Aksâ'yı ziyaretin meşruiyeti hakkında yazdığı risâlesinde, İbn Ömer'in Mescid-i Aksâ'yı ziyarete geldiğini ve namaz kıldıktan sonra hiçbir işle meşgul olmayıp bir yudum bile su içmeden geri döndüğünü zikretmektedir. Buna göre, Mescid-i Aksâ yalnız ibadet için ihtiyâr edilir. Bu haberlere göre, namaz, dua, zikrullah, Kur'an okuma, i'tikâf gibi ibadetlerin îfâsı için sefer edilmesinin emr-i müstahâb olduğu yönünde ulemânın ittifakı vardır.⁵⁸¹ Bununla birlikte, yolculuk niyetini üç mescidle sınırlamak islamdan önceki adet ve geleneklerle de ilgilidir.

⁵⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî Ahmed el-Adevî, çev. Mehmet Odabaşı, Soner Duman ve Abdullah Durmuş (İstanbul: Polen Yayınları, 2006), C. 3, 268.

⁵⁷⁹ Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık), C. 1, 689.

⁵⁸⁰ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 179- 190. Bu konu hakkındaki ictihâdlar ve bu ictihâdların neticesi muhtevâca çok geniş ve hacimli olduğundan biz burada konumuz dahilinde olan kısma değinmekle iktifâ ediyoruz.

⁵⁸¹ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 168.

Müslim'in *Sahîh*'inde "إنما تشد الرحال إلى ثلاثة مساجد" (üç mescide sefer edilir)⁵⁸² rivâyeti hasır ifade etmediğinden, bu üç mescidden başka mescidlere sefer edilmesinin men'ine dair bir hükme delâlet etmediği de bildirilmiştir. Adet mefhumu hüccet alındığı takdirde bu rivâyet, böyle bir hükme istidlâl olabilir ancak ulemânın büyükleri bunu hüccet kabul etmemişlerdir.⁵⁸³

Zeynüddîn-i Irâkî⁵⁸⁴ hadis-i şerîf hakkında şöyle demiştir: Hadiste üç mescide ve diğer mescidlere ait hükümler en güzel şekilde maksûd olmuştur ki, bu da bu üç mescidden başka hiçbir mescide şedd-i rihâl edilmemesidir. Şu halde ilim tahsil etmek için, ticaret için, gezmek ve görmek maksadıyla, ümmetin sâlihlerinden ve şehidlerinden olan mübarek kimseleri, ihvânı, dostları ziyaret için ve mescidi ziyaretten başka maksatlar için yolculuğa çıkmak hadisteki nehye dahil değildir.⁵⁸⁵

b. Üç mescid için yapılan nezrin bağlayıcılığı:

Âlimler, üç mescid hadisinden hüküm çıkarma hususunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bu görüşler, bu üç mescide yapılan nezr ve itikâfın vâcib olup olmaması ile ilgilidir. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki, dört mezheb imâmının ve bütün Müslüman âlimlerin üç mescide yolculuğun ihtiyârı hakkında müstahâb olduğuna dair ittifakları bulunmaktadır. Ancak, bu üç mescidde namaz kılmayı, i'tikâfi nezreden kimse için nezrini îfâ etmesinin vâcib olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir.⁵⁸⁶

İmâm-ı Mâlik ve İbn Hanbel bu husustaki nezrin vücûbuna ve lüzumuna dair görüş bildirmişlerdir. Bu ictihâdlarında Buhârî'nin *Sahîh*'inde tahrîc ettiği "Allah'a tâat

⁵⁸² Müslim, Hâc, 95 (513).

⁵⁸³ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 165.

⁵⁸⁴ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî (ö. 806/1404); hadis âlimi ve hafızdır. Zühdü, takvası ve hadis ilmindeki rivâyet ve dirâyeti hususunda asrının en yüksek sîmâsıdır. *Sahîh-i Buhârî*'nin şerh eden Bedrüddîn Aynî ve İbn Hacer el-Askalânî'nin şeyhidir (bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 173–dipnot-). Irâkî hakkında bkz. Yaşar Kandemir, "İrâkî, Zeynüddîn", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), C. 19, 118-121.

⁵⁸⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 383.

⁵⁸⁶ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 171.

*etme nezrinin ifâsıyla ilgili*⁵⁸⁷ hadis ile istidlâl etmişlerdir.⁵⁸⁸ İmâm Mâlik' göre, yaya olarak değil, uzak ve bineksiz gidilebilecek bir mescidde namaz kılmayı nezreden kimse, nezrini kendi mescidinde ifâ eder. Yalnız Mekke, Medine ve Kudüs mescidleri hariçtir, buralarda namaz kılmayı nezreden kimse için buralara gidip nezrini ifâ etmesi vacibtir.⁵⁸⁹

İmâm-ı Ebû Hanîfe ise, nezrin mutlak surette vâcib olmadığını kabul etmiştir.⁵⁹⁰ Ebû Hanîfe'ye göre, nezredilen şeyin vâcibât-ı şer'iyyeden olması halinde nezrin ifâsı vâcibtir. Nezir, Allah Teâlâ'ya ta'zîm etmek kasdıyla yerine getiriliyorsa vâcib değildir. Buna göre, namaz, oruç, sadaka, hac ve umre nezredilebilir. Nezredilen bu şeylerin ifâsı vâcib olur. Fakat nezredilen bu şeylerden sadece hac ve umrenin ifâsı mekan ile mukayyedir. Bu sebeple bu nezir muteberdir ve bunun için şedd-i rihâl edilir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'ye göre, i'tikâf nezrini edâ etmek de, i'tikâfın oruçla birlikte sahîh olmasından dolayı vâcibtir.⁵⁹¹

Bu konuda İmâm-ı Şâfiî'den ise iki görüş nakledilmiştir. Bu görüşlerden biri İmâm Mâlik ve İbn Hanbel'in görüşünde olduğu gibi, nezrin vücûbuna dairdir. Diğeri ise, *el-Ümm* adlı eserindeki ictihâdıdır ki, hac farîzasının taalluku cihetiyle Mescid-i Harâm hakkındaki nezrin vücûbuna ve diğeri iki mescidde ifâsı nezredilen ibadet için yolculuğa çıkmanın vâcib olmadığına dair olan görüşüdür.⁵⁹² İmam-ı Ebû Yûsuf ve İmâm-ı Muhammed'in ictihâdları da, böyledir. Bununla birlikte, Mescid-i Harâm Beytullahi'l-Harâm, Makâm-ı İbrâhîm gibi husûsî tâbirlerle Harem bölgesini kasteden bütün tabirler şedd-i rihâli gerektirmektedir ki, Hanefî imâmlarının ittifâkı ile hac ve umre vâcib olur. Sonuç olarak, Mescid-i Harâm'a şedd-i rihâl, dört mezhebin imâmlarının icmâi ve âlimlerin ittifâkı ile vâciptir.⁵⁹³ İbn Münzir ise, Haremeyn hakkındaki nezrin ifâsının vâcib olduğunu, Mescid-i Aksâ hakkındaki

⁵⁸⁷ Buhârî, İmân ve'n-nüzûr, 28; Ebû Dâvûd, İmân ve'n-nüzûr, 22; Tirmizî, İmân ve'n-nüzûr, 3; Nesâî, İmân ve'n-nüzûr, 28.

⁵⁸⁸ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 171

⁵⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. 3, 79.

⁵⁹⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 382.

⁵⁹¹ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 171.

⁵⁹² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 382.

⁵⁹³ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 171.

nezhin vacib olmadığını kabul etmiş ve bu hususta Câbir'den (r.a) Beytü'l-makdis'in fethi gerçekleştiğinde orada namaz kılmayı nezreden adama Resûlullah'ın (s.a.v) Medine'de kılmasını buyurduğu hadisle istidlâl etmiştir.⁵⁹⁴

İlk şârihlerden Hattâbî (ö. 388/998), “*lâ teşüddü*” ifadesinin lafz-ı haber olduğunu ve mânâsının nezhin vücutuna delâlet ettiğini belirtmiştir. Bu mescitlerden başkası için yahut teberrük olunan başka yerler için nezhin yerine getirilmesinin vâcib olmadığını, kendi memleketinde nezhini îfâ edebileceğini ve nezreden kimsenin bu konuda muhayyer olduğunu beyan etmiştir.⁵⁹⁵

Kâdî İyâz (ö. 544/1149), bu hususta olumsuz bir görüş bildirmiştir. Ona göre, üç mescidden başkası için yolculuğa çıkmak, hadisteki nehyin icâbı olarak haramdır. Nevevî, Kâdî İyâz'ın bu ictihâdının yanlış olduğunu belirtmiş, bunun ne harâm ne de mekruh olmadığını bildirmiştir.⁵⁹⁶ Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre, bir kimse bu üç mescidde namaz kılmayı yahut herhangi bir hayır işlemeyi nezrederse, nezri için oraya gidip îfâ etmesi gerekmez. Diğer mescidlerin herhangi birinde bu adağını yerine getirebilir. Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ise, bu görüşe muhalefet ederek, nezri yerine getirmenin vâcib olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁷

Bu rivâyetlerin içinde fikhî hüküm verme açısından dikkat çekici bir husus vardır ki, o da sadece Taberânî'de kaydedilen Mescid-i Hayf'ın (مسجد الحيف) üçüncü mescid olarak zikredildiği rivâyettir.⁵⁹⁸ Gazâlî, Mescid-i Hayf'ın Mescid-i Harâm gibi olduğunu belirtmiştir. Çünkü Mescid-i Hayf Harem'in kısımlarından sayılmaktadır. Yani, Mescid-i Hayf'a gitmek de Mescid-i Harâm'a gitmek gibidir. Bu rivâyet dâhilinde yahut bu rivâyeti dikkate almadan, iki türlü de yukarıda belirttiğimiz gibi, Safâ, Merve, Mescid-i Hayf, Minâ, Müzdelife, Makâm-ı İbrahim gibi harem bölgesinde bulunan bu yerlerden birine yapılan nezr de îfâ gerektirmektedir. Yine, Mescid-i Harâm yerine "مسجد الكعبة" (Mescid-i Kâbe)⁵⁹⁹ şeklinde geçen rivâyetlerin

⁵⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, C. 3, 79; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 382.

⁵⁹⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 382.

⁵⁹⁶ A.g.e., C. 7, 382.

⁵⁹⁷ A.g.e., C. 7, 382.

⁵⁹⁸ Taberânî, *Evsat*, C. 5, 211 (5110). Taberânî, buradan hadisin başka bir yerde zikredilmediğini de işaret eder.

⁵⁹⁹ Müslim, Hâc, 95 (513); Dârimî, *Sünen*, Salât, 132.

olması da diğer dikkat çekici bir husustur ki, buradaki Kâbe sözünden murâdin harem bölgesinin hepsi olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁰⁰

c. *Kabr-i Saadet ziyaretinin şer'i vaziyeti:*

Şedd-i rihâl hadisinden bahsedildiği vakit, Mescid-i Nebevî'yi ziyaretten Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) kabr-i saadetlerini ziyaret hakkındaki şer'i hükümlerden de bahsetmek gerekmektedir. Âlimler arasında bir mahzur bulunmadıkça kabr-i saadetin ziyaretini terketmek iyi görülmemiştir. Bir kısım Mâliki imâmları kabr-i saadetin ziyaretini hakkında vâcib derken bir kısmı da sünen-i vâcib olduğuna hükmetmiştir. Hanefî fukahâsı da hadisi ziyaretin vücûbuna istidlâl etmeyi muvâfık bulmamış ancak vücûba yakın olduğu hükmünü vermişlerdir.⁶⁰¹ Şafî ve Hanbelî mezhebi imâmları "*kim kabrimi ziyaret ederse şefaati ona vâcib olur*"⁶⁰² hadisi hükmünce ziyaretini müstahab görmüşlerdir.⁶⁰³ Bu suretle Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) kabirlerini ziyaretin mendûb olduğu konusunda icma' hâsıl olmuştur. Bununla birlikte, fıkıh ve hadis imâmları ziyaret esnasında selâm verilmesi, hücreye karşı namaz kılınmaması, dua edilmemesi, tavaf olunmaması, gibi kabri ziyaret edenleri zikretmişlerdir.⁶⁰⁴

Bu konuda, kabir-i saadetin ziyaretine olan muhâlif söylemleri nedeniyle âlimler arasında uzun münakaşalara sebep olan İbn Teymiyye'nin de görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Zira, İbn Teymiyye'nin kabir-i saadeti ziyaretten men'ine dair rivâyetler bulunmaktadır. Bu konuda İbn Teymiyye kendi yazdığı risalelerinde şu görüşlerde bulunmuştur:

1. Medine'ye gelen her mü'minin Mescid-i Nebî'ye gitmesi gerekir. Çünkü burada kılınan namaz Mescid-i Harâm müstesna olmak üzere diğer mescidlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır. Abdullah b. Ömer, Mescid-i Saadete girdiğinde "*es-Selâmü aleyke yâ Rasûlullah! es-Selâmü*

⁶⁰⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, C. 7, 383.

⁶⁰¹ Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 175-177.

⁶⁰² İbn Mâce, *Menâsik*, 104; Taberânî, *Evsat*, C.1, 94 (287). Taberânî de kaydedilen rivâyetlerden biri de "*kim vefâtından sonra beni ziyaret ederse, hayattayken ziyaret etmiş gibidir*" şeklindedir. Taberânî, *Kebîr*, C. 11, 152 (186).

⁶⁰³ Seyyid Muhammed b. Ulvî el-Mâlikî el-Hüseynî, *Şifâü'l-Fuâd bi ziyâreti hayra'l-ibâd*, (Kahire - Beyrut: el-Mektebetü'l-Âlemiyye, 2002), 48.

⁶⁰⁴ Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 188.

aleyke yâ Ebâ Bekr ! es-Selâmü aleyke yâ ebeti!” deyip sonra geri dönmek itiyâdaydı. Ashâb-ı Kirâm’da bunu taklit ederek bu şekilde selâm vermişlerdir.⁶⁰⁵

2. Ziyaret-i kubûr, şer’î ve bid’î olarak iki türlü yapılır. Şer’î olan ziyaret, meyyite selâm verip dua etmekten ibarettir. Bid’î olan ziyaret ise, ihtiyacını ziyaret ettiği meyyitten dilemektir. 191 Ashâb-ı Kirâm hücre-i saadet huzurunda yalnız salât ü selâm ederdi. Şefaât dilerdi. Dua için tevakkuf etmezdi. Kabr-i saadetten ayrıldıklarından sonra Mescid-i saadette kibleye karşı namaz kılar ve dua ederlerdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v) Efendimiz “*Ya Rab, benim kabrimi put haline koyma*”⁶⁰⁶ şeklinde duada bulunmuştur. Yine Şeyhayn’ın *Sahih’lerindeki* bir rivâyette, Rasûl-i Ekrem (s.a.v) “*ashâbım ! sakın kabrimi bayram yeri, evlerinizi de kabir haline koymayınız. Nerede bulunur iseniz orada bana salavât getiriniz*”⁶⁰⁷ buyurmuştur.⁶⁰⁸
3. Arafat’tan başka enbiyâ, meşâyih ve diğerlerinin kabirlerine karşı vakfe için sefer câiz değildir. Hiçbir kabri ziyareti için de şedd-i rihâl edilmez. Yalnız memleketinde ve yakınlarında bulunan kubûr ziyaret-i şer’iyye ile ziyaret edilebilir. Bazı ulemâ şehitlerin ve sâlihlerin kabirlerine sefer edilmesine ruhsat vermişlerdir. Fakat bunların bu cevâz ve müsâadeleri ne eimme-i seleften bir zâttan menkuldür, ne de bir delil-i şer’iyyeye dayanmaktadır.⁶⁰⁹
4. Namaz ve ibadet için hiçbir mescide şedd-i rihâl edilmez. Hadisle sâbittir ki, yalnız Mescid-i Nebî, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ’ya sefer edilir. Mescid-i Aksâ’ya sefer edilmesi ve orada namaz kılp, dua, zikir, kırâat, i’tikâf olunması müstahaptır. Bu ziyaret ister hac esnasında ister herhangi bir zamanda icrâ edilebilir, ancak mesh, takbîl, tavaf gibi yalnız Mescid-i Harâm’a aid olan fiillerden sakınılmalıdır. Mescid-i Nebevî’ye sefer etmek

⁶⁰⁵ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 186.

⁶⁰⁶ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Kasru’s-salât, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 246 (7352); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 1, 406 (587); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 375 (7626).

⁶⁰⁷ Buhârî, *Mesâcid*, 20, Tetavvu’, 13, Salât 52; Müslim, *Salâtü’l-müsâfirîn*, 29 (777); Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 99; Nesâî, *Kıyâmü’l-leyl*, 1.

⁶⁰⁸ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 190-191.

⁶⁰⁹ A.g.e, C. 4, 188, 194.

nass ve icmâ ile müstahabtır. Bu sefer mescidi ziyaret maksadıyla yapılmalıdır. Ancak sadece kabre ziyaret maksadıyla yapılan yolculuk câiz değildir.⁶¹⁰ Üç mescid hadisindeki nehye binâen mescid-i selâseden başka mescidlere nezr edilirse buralara nezr-i îfâ eimme-i erbaanın ittifakıyla vâcib değildir. İçinde beş vakit namaz kılmaya me'mur olduğumuz mescidlere nezrederek sefer etmek menhî olunca, bu kabirlere ve mübarek makamlara şedd-i rihâl edilmesi evveliyetle menhî olur.

5. Mescid-i Kubâ'yı ziyaret etmek ve orada namaz kılmak müstahabtır ve faziletli olduğu hadislerde bildirilmiştir.⁶¹¹

Buradan anlaşılmaktadır ki, dört mezheb imâmının ve diğer selef âlimlerin ekserisinin nezrin îfâsı için şedd-i rihâlin vâcib olmadığı görüşüne karşılık, İbn Teymiyye bu konuda, kabr-i Nebî'yi ziyareti nezr ederek îfâ-yı nezr için şedd-i rihâl edilmesinin menhî olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle İbn Teymiyye, üç mescidden başka, merâkîd-ı enbiyâ veya evliyâyâ nezr ile ihtiyâr-ı sefer edilmesinin de yasak olduğu görüşündedir. İbn Teymiyye'nin kabr-i saadeti ziyaretten men'i hakkındaki rivâyetlerin sebebi de budur.⁶¹²

2.3. Üç mescid rivâyetleri ile ilgili iddialar ve değerlendirilmesi

2.3.1. Rivâyetlerle ilgili iddialar

Mescid-i Aksâ'nın, rivâyetlere sonradan girdiği, İsrâ olayının gerçekleştiği, Hz. Peygamber'in Mi'râc'a çıktığı ve namaz kıldığı yerin Mescid-i Aksâ olmadığı, Beytü'l-makdis veya İliyâ ifadeleriyle Mescid-i Aksâ'nın kastedilmediği yönündeki iddialar çok eskiden beri Müslüman araştırmacılar ve müsteşrikler tarafından dile getirilmektedir. Burada zikredilecek iddiaların bir kısmı doğrudan üç mescid rivâyetleri ile ilgili, bir kısmı da üç mescid rivâyetinin muhtavâsını oluşturan Mescid-i Aksâ ile ilgilidir. Diğer bir deyişle, Mescid-i Aksâ ile ilgili olan iddialar, her ne kadar genel nitelikte olsa da, başta üç mescid rivâyeti olmak üzere içinde Mescid-i Aksâ'nın geçtiği hadisler ve Mescid-i Aksâ'nın konumu ile de ilgilidir. Bu iddialar konuyla ilgili Müslüman araştırmacılar tarafından da değerlendirilmiş ve

⁶¹⁰ Muhammed b. Ulvî, *Şifâü'l-Fuâd*, 54-55.

⁶¹¹ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 191.

⁶¹² A.g.e., C. 4, 195.

cevaplandırılmıştır. Biz bu bölümde sadece iddiaları zikredip, cevapları ileriki bölümlerde ayrı olarak değerlendireceğiz.

Bu konuda klasik kaynaklardaki iddiaların en önemlisi tarihçi Ya‘kûbî tarafından öne sürülmüştür. Ya‘kûbî, üç mescid hadisi ile ilgili olarak şöyle söylemektedir:

*Mekke’de Abdullah b. Zübeyr’in halîfeliğini ilân etmesi ve insanları kendisine biat etmeye zorlaması sebebiyle, Halîfe Abdülmelik Suriyelileri hacdan menetmişti. Suriyelilerin, hac için Kudüs’e yönelmelerini sağlamak istiyordu. Bu amaçla Kubbetü’s-Sahra’yı yaptırdı ve burada Emevî dönemi boyunca tavaflar devam etti.*⁶¹³

Bu konudaki, İslâm dünyasındaki yazarları da etkilediğini düşündüğümüz en önemli iddialar Yahudi asıllı müsteşrik I. Goldziher (ö. 1921) tarafından yapılmıştır. Goldziher, Ya‘kûbî’nin sözlerine dayanarak, Abdülmelik b. Mervan’ın, Abdullah b. Zübeyr’in Kâbe’yi hâkimiyetine aldığı ve hilâfetini ilân ettiği dönemde, Abdullah b. Zübeyr’in Kâbe’ye gelecek hacılardan biat almasını engellemek için, Kâbe yerine tavaf amacıyla Kubbetü’s-Sahra’yı inşa ettiğini, yine bu amaçla, İbn Şihâb ez-Zühri’nin “*ancak üç mescide ibadet amacıyla yola çıkılır*” hadisini uydurmasını sağladığını, Mescid-i Aksâ ile ilgili hadislerin sadece İbn Şihâb ez-Zühri tarafından rivâyet edildiğini iddia etmiştir.⁶¹⁴ Bu konuda Josef Horovitz ve B. Schrieke de Mescid-i Aksâ’nın Kudüs’te bulunmadığı iddiasında bulunmuşlardır.⁶¹⁵ Horovitz, Mescid-i Aksâ’nın Kudüs’te gösterilmesinin sebebinin, Abdülmelik’in Müslümanlar gözünde Kudüs’e husûsî bir ehemiyet kazandırma çabası olduğunu ileri sürmüştür. Schrieke ise, Mescid-i Aksâ’nın Emevîler zamanında Kudüs olarak literatüre girdiği, iddiasında bulunmuştur.⁶¹⁶ Schrieke bu iddiasıyla, daha önce Müslümanların gözünde Kudüs’ün önemsenmediğini, Emevîlerin Mescid-i Aksâ’yı Kudüs’te göstermesinden sonra önemsediklerini ve husûsî bir anlam verdiklerini ifade etmiş olmaktadır.

⁶¹³ Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, (Beyrut: Dâru’s-Sadr, 1995), C. 3, 261.

⁶¹⁴ I. Goldziher, *Muslim Studies*, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern, (İngiltere: George Allen, 1971), C. 2, 44-45.

⁶¹⁵ J. Horovitz, “Mi‘râc”, *İA*, (İstanbul, 1979), C. 8, 344-45.

⁶¹⁶ B. Schrieke, “İsrâ”, *İA*, (İstanbul, 1987), C. 5/2, 1126.

Bu konuda oryantalist Alfred Guillaume ise, yine bu iddiaların devamı olarak Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil, Cîrâne'de olduğunu iddia etmiş⁶¹⁷, Vâkidî ve Ezrakî gibi ilk siyer tarihçilerinin eserlerinde Hz. Peygamber'in (s.a.v) Cî'râne'deki, Mescid-i Haram'a nisbetle birine "el-Mescidu'l-Ednâ/En yakın Mescid", diğerine ise "el-Mescidu'l-Aksa/En uzak Mescid" denilen iki mescitten bahislerini delil göstererek, Mescid-i Aksâ'nın bu mescitlerden biri olduğunu öne sürmüştür.⁶¹⁸

Şîi araştırmacıların da bu yönde iddiaları vardır. Tarık Hicazî Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil, semâda olduğunu iddia etmiştir.⁶¹⁹ Onların mâbedin gökte bulunduğu dair ileri sürdükleri bu görüş, Eski Ahid'te Süleymân Mâbedi'nin semâda bulunduğu görüşü ile benzerlik arz etmektedir.⁶²⁰

Ebû Reyeye'ye (ö.1970) göre ise, Mescid-i Aksâ'nın fazileti hakkındaki haberler isrâiliyâttır.⁶²¹ Sahih olan hadis önceleri Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'yi içerirken, Kubbetü's-Sahra'nın inşasından sonra bu iki mescide Mescid-i Aksâ'da eklenmiştir. Ebû Reyeye, bu iddiasına, Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Meymûne'ye gelen ve hastalığı şifa bulursa Mescid-i Aksâ'da namaz kılmayı nezreden bir kadına, "Mescid-i Harâm hariç benim mescidimde (Mescid-i Nebevî) kılınan namazlar diğer mescidlerde kılınanlardan bin kat daha faziletlidir" hadisini söyleyerek, kadını Mescid-i Aksâ'ya gitmekten men etmesini delil göstermiş, Mescid-i Aksâ'yla ilgili hadisin doğru olmadığını, uydurulduğunu iddia etmiştir.⁶²²

⁶¹⁷ Alfred Guillaume, "Garpta İslâm Tetkükleri", ed. Zeki Velidi Togan, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.1, S. 1-4, (1954): 125-126; Guillaume, "Where was al- Masjid al-Aqsâ", *al-Andalus dergisi*, C. 18 (1953): 323-336.

⁶¹⁸ M. Azimli, "İsrâ ve Mi'rac Olayı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *bilimname*, C. 16, S. 1, (2009): 53-54.

⁶¹⁹ Tarık Ahmed Hicazî, *Şia ve Mescid-i Aksâ* (İstanbul: Meva Yayınları, 2010), 5-20.

⁶²⁰ Mustafa Yiğitoğlu, "İsrâ ve Mi'râc'ta Süleyman Mâbedi ve Mescid-i Aksâ'nın Varlığı Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1 (2017): 647.

⁶²¹ Ebû Reyeye, M., *Edvaû ale's-Sünneti'l-Muhammediyye* (Kahire: Dâru'l-Meârif, tsz.), 140-143. Hadislerin İsrâiliyâtle ilişkisini, kavramları kaynakları ve oryantalistik iddiaları bir bütün olarak hadis tekniği açısından da değerlendiren nitelikli çalışmalar için Özcan Hıdır'a ait *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, 2018) ve *Hristiyan Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları 2017) bakılmalıdır.

⁶²² Ebû Reyeye, *Edvaû ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, 140-143.

Muhammed Hamidullah (ö. 2002) da Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki mescid olmadığı ve göklerde bulunduğu iddiasında bulunmuştur.⁶²³ Süleyman Ateş de, Mescid-i Aksâ'nın bu konuda âyet ve hadis kaynaklarındaki bilgileri yeterli bulmamakta ve Belâzürî, Taberî, İbn'ül-Esîr gibi müelliflerin tarih kitaplarında Hz. Ömer devrinde Kudüs'ün fethedilmesi ve sonrasında ilgili detaylı bir anlatımın olmadığını, Mescid-i Aksâ'ya tâzim ve önem verdiklerini tesbit edemediğini belirtir. Buradan hareketle, Hz. Ömer ve Emevîler döneminde inşa edilen mescidin Kur'an'da adı geçen Mescid-i Aksâ olmadığını öne sürmekte, oryantalist Guillaume gibi Mescid-i Aksâ'nın literatüre Emevîler döneminde girdiğini iddia etmektedir.⁶²⁴ Mehmet Azimli de bu iddialar doğrultusunda görüş belirtmiş, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki mescid olmadığını Ci'râne'deki mescid olduğunu ileri sürmüştür.⁶²⁵ Buhârî'nin râvî senedinden bulunan Abdülmelik b. Mervân'ın âzadlısı Kaz'a'nın rivâyetinden bahisle, Zehebî'nin onun hakkında "sağlam ve güvenilir biri olmadığını" söylediğini, râvînin Emevî sempaticanı olduğunu, Abdullah b. Zübeyr'e karşı mücadele eden Emevîlerin, Mekke ve Medine gibi iki önemli şehri elinde bulduran Abdullah b. Zübeyr'e karşı Kudüs'ü ön plana çıkarmak için bu tür rivâyetlerin ortaya konulduğunu, Beytü'l-makdis kullanımlarının Mescid-i Aksâ'ya dönüştürüldüğünü iddia etmektedir. Yine devamla, rivâyetlerde Mescid-i Aksâ tabirinin o dönemin hadis kitaplarında Mescid-i İliyâ veya Beytü'l-makdis olarak geçmesini iddiasının bir delili olarak göstermektedir.⁶²⁶

2.3.2. Üç mescid rivâyetleri ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi

Başta Ignaz Goldziher olmak üzere, Alfred Guillaume gibi oryantalistlerce öne sürülen bu iddialar söz konusu üç mescid hadisine yönelik olmakla birlikte, esasında hadislerin tedvinine de yönelik olduğu düşünülmektedir. Yakın tetkike tabi tutulduğunda, Goldziher ve diğer müsteşriklerin iddialarının temelsiz olduğunu düşünüyoruz. Bu müsteşriklerin iddialarının temelsizliğini ispat etmek meselesi, sadece üç mescid rivâyeti ile ilgili değil, genel anlamda hadislerin tedviniyle de

⁶²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 129 -270 no'lu dipnot-.

⁶²⁴ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi* (İstanbul: KURAM, 1989), C. 13: 271- 274; Alfred Guillaume, *The Traditions of Islam: An Introduction to the Study of the Hadith Literature* (England: Oxford University Press, 1924), 48-49.

⁶²⁵ Azimli, "İsrâ ve Mi'rac Olayı Üzerine Bazı Mülâhazalar", 53.

⁶²⁶ A.g.e., 46.

ilgilidir. Dolayısıyla iddiaların temelsizliğinin ispat etmek, hadislerin tedvinini emretmiş olan Emevî Halîfesi Ömer b. Abdülaziz (717-720) ve hadislerin ilk tedvinini yapan İbn Şihâb ez-Zührî'yle de ilgilidir. Bu sebeple Goldziher'in üç meşhur hakkındaki tüm iddialarına genelde İslamî ilimlerin bütünü üzerinden, özelden de hadis ilminin verileri ışığında cevap vermek büyük öneme hâizdir.

Öte yandan Talat Koçyiğit'in (ö. 2011) de ifade ettiği gibi, Ya'kûbî'nin tarihinde kaydettiğine göre, Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân (ö.86/705), Abdullah b. Zübeyr'in halkı Mekke'ye gitmekten men' etmesinden sonra İbn Şihâb ez-Zührî'nin Hz. Peygamber'den naklettiği hadisi zikretmiştir. Ancak kitapta hadis uydurmasını emrettiğine dair bir ifade yoktur. Goldziher burada tahrif yahut çarpıtma yapmıştır.⁶²⁷ Abdülmelik'in hac mahalli olarak "Kubbetü's-Sahra"yı yaptırmış olduğuna dair iddiası, Ya'kûbî tarafından ortaya atılmış bir görüştür. Tespitimize göre, tarihçi İbn el-Batrik'in (ö. 328/940), Goldziher, Guillaume gibi müsteşriklerin kabul ettiği bu görüş⁶²⁸ aslında Ya'kûbî'nin iddiasına dayanmaktadır. Ancak Goldziher'in dediği gibi, Ya'kûbî Abdülmelik'in hadis uydurulmasını emrettiğine dair bir ifade bulunmamaktadır.⁶²⁹ Ya'kûbî'nin şîâ temayüllü olduğuna dair görüşler de göz önüne alınırsa⁶³⁰, onun Emevîlere dair verdiği haberleri ayrıca tetkik etmek gerekir. Abdülmelik b. Mervân'ın ilmi, zühd ve takvâsına dair bilgiler, hatta halife olmadan önce Medine'nin meşhur fakihlerinden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda,⁶³¹ Kâbe dışında bir hac mahalli inşa edeceği düşüncesi asılsız görünmektedir.⁶³² Ayrıca böyle bir tâlimât halîfenin kendi hâkimiyetini tehlikeye düşürürdü. Bununla birlikte, Abdülmelik b. Mervân, Kâbe'nin tamiri ve Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi, Mescid-i Aksâ'nın inşası, Hulvân, Tûnus ve Vâsıt

⁶²⁷ Talat Koçyiğit, "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1 (1967): 49.

⁶²⁸ Hatîb, "Kur'an'da Kudüs", 118.

⁶²⁹ Koçyiğit, "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", 49.

⁶³⁰ Yernar Mazhen, "Ya'kûbî'nin Târîhu'l- Ya'kûbî ve İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halîfelerinin Kişilikleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 24.

⁶³¹ Hatîb, "Kur'an'da Kudüs", 117.

⁶³² Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)" (Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 61.

şehirlerinin kurulması, Mısır'daki Amr camiinin yeniden yapılması gibi birçok imar ve inşa faaliyetinde bulunmuştur.⁶³³

Bütün bu iddialara yönelik şunu da söylemeliyiz ki, ilgili tarihî kayıtlardan öğrendiğimize göre, iddialara mesned teşkil eden Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti, 65/684 yılından 73/692 yılına kadar sürmüştür, bu tarihte basıtırılmış ve Hicaz bölgesi Emevîler tarafından kontrol altına alınmıştır.⁶³⁴ İbn Şihâb ez-Zührî ise, yaklaşık 80/699 senesinde Şam'a gelmiş ve bu tarihten sonra Halîfe Abdülmelik b. Mervân'la görüşmüştür. Buna göre, İbn Şihâb ez-Zührî ile Halîfe Abdülmelik b. Mervân'ın karşılaşması, İbn Zübeyr'in vefâtından en az yedi sene sonra olmuştur. Bu da, üç mescid rivâyetinin uydurulmasına yol açacak bir durum olmadığını göstermektedir.⁶³⁵ Şayet farz olan ve yeri Kur'ân-ı Kerîm'de ta'yin edilen hac ibadetinin, yerinin değiştirilmeye çalışılması gibi bir hâl ortaya çıksaydı, dönemin diğer âlimlerinin tepkisini çeker, halk arasında yeni bir fitnenin vuku' bulmasına sebep olabilirdi. Bu da, sadece Emevî Halîfelerinin değil, saltanatını korumak çabasında olan hiçbir devlet başkanının istemeyeceği bir infîâl ortamı oluşturabilirdi. Kaldı ki, Ya'kûbî, Abdülmelik'in hilâfeti süresince, bazı kişiler tayin ederek Kâbe'deki hac ibadetinin bunların idaresi altında yapılmasını sağladığını kaydetmektedir ki⁶³⁶, bu kayıt da onun bu iddiasını temelsiz kılıcı özellik arz etmektedir. Bütün bu tarihî olgular ve dönemin kaynaklarında, iddialar doğrultusunda bu şekildeki büyük bir olayın kaydına rastlanmaması da, Goldziher'in Ya'kûbî'den aldığı ve daha sonra başkalarının da sürdürdüğü iddiaların temelini olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan, Zührî'nin Emevî Halîfeleriyle olan yakın ilişkisi ve münâsebeti, kendi zamanında tenkit edilmiş olsa bile⁶³⁷, Zührî'nin halîfelerin İslâm'a aykırı

⁶³³ Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi", 460.

⁶³⁴ Talat Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zührî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 21 (1976): 82.

⁶³⁵ İsmail Lütfü Çakan, "üç mescid hadisine yönelik bir itham",

<http://www.sonpeygamber.info/uc-mescid-hadisine-yonelik-bir-itham> [18 Kasım 2014].

⁶³⁶ Mazak, "Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin", 90.

⁶³⁷ Talat Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zührî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 201), C. 44, 544-549.

tasarruflarına bile bile göz yumması kanaatimizce ilmî şahsiyetine engel teşkil etmektedir. Hatta birgün, Halîfe Hişâm b. Abdülmelik'in huzurunda bulunan Süleymân İbn Yesâr'a "içlerinden elebaşılık yapan kimseye büyük azâb vardır" meâlindeki âyetin⁶³⁸ mânâsını sorar ve "bu elebaşı kimdir?" der. Süleymân b. Yesâr "bu (münafıkların başı olan) Abdullah b. Ubeyy b. Selûl'dur" deyince Halîfe, ona "yalan söylüyorsun; o Ali b. Ebû Tâlib'tir" diye karşılık verir. Halîfenin gazabından korkan Süleymân b. Yesâr "Emîru'l mü'minîn daha iyi bilir" der ve huzurdan çıkar. Hişâm, aynı soruyu Zührî'ye sorduğunda ondan da, "Abdullah b. Ubeyy" cevabını alır ve aynı şekilde "yalan söylüyorsun, o Ali b. Ebî Tâlib'tir" deyince, Zührî, halîfeye şu karşılığı verir: "Ben mi yalan söylüyorum? Dikkat et! Allah'a yemin ederim ki, gökten bir nidâ gelse ve Allah'ın yalanı helâl saydığını bildirse yine yalan söylemem. Bana Urva b. el-Velîd, Saîd b. el-Müseyyeb, Ubeydullah b. Abdullah ve Alkame b. Vakkâs, hepsi birden Aişe'den rivâyet ettiler: Bu elebaşı Abdullah b. Ubeyy b. Selûl'dur" demiştir.⁶³⁹ Bu hadise de göstermektedir ki, Emevî halîfeleri karşısında Zührî gerektiğinde hakikatı açıkça ortaya koyan bir şahsiyete sahiptir.

Goldziher, üç meşhid hadisinden yola çıkarak Zührî'nin hadisleri tedvin etmesiyle ilgili olan bir iddiası daha vardır. Goldziher Zührî'nin "yöneticiler zorlayana dek hadisleri yazmayı doğru bulmazdık" şeklindeki ifadesine dayanarak Emevî yöneticilerin emriyle uydurma hadislerin yazıldığını iddia etmektedir.⁶⁴⁰ Goldziher'in bu iddiası hatalıdır. Halîfe Hişâm b. Abdülmelik'in bu isteği şahsîdir, genel bir durum değildir. Halîfe, Zührî'den çocukları için hadis yazmasını istemiş bu sebeple Zührî bu konuda "yöneticiler bizi hadisleri yazmak zorunda bırakana kadar hadisleri yazmaktan hoşlanmıyorduk, Halîfe çocukları için hadisleri yazdırınca diğer Müslümanlar için de hadis yazımının uygun olduğu fikrine vardık" demiştir.⁶⁴¹ Buradan hareketle, Zührî'nin hadis uydurduğu yahut hadis yazmaya zorlanması genel bir durum olmadığı ortaya çıkacaktır. Halîfe, Zührî'nin hadis yazma ve yazdırma konusunda istekli olmamasından dolayı, ondan sadece çocukları için hadis

⁶³⁸ Nûr, 24/11.

⁶³⁹ M. Mustafa A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 260.

⁶⁴⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, C. 2, 44-45.

⁶⁴¹ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut 1405/1986), C. 5, 334.

yazmasını istemiştir. Burada Zührî'nin hadis yazmaya zorlanmaktan kastı, halîfe çocukları için hadis yazdırınca diğer Müslümanlar için de hadis yazma ve yazdırma ihtiyacının duyulmasıdır. Goldziher, Zührî'nin yaptığı açıklamada metnin bir kısmını almak suretiyle anlatılmak istenilenden başka bir görüş elde etmek istemiştir.⁶⁴² Ayrıca Zührî, hadis münekkitleri tarafından “sika/güvenilir”, “mâ raeytü misle hâzâ/benzerini görmedim” şeklinde ifadelerle övülen bir râvîdir.⁶⁴³ Goldziher, İbn Şihâb ez-Zührî ile ilgili ortaya attığı bu tür iddialarla rivâyet ilminin üzerine kurulduğu temel direkleri yıkmak istemektedir.⁶⁴⁴ Goldziher'in takındığı bu ideolojik tavır, ilmî bir yaklaşıma uygun değildir.

Bütün bunların yanı sıra, “üç mescit hadisi”, senesinde İbn Şihâb ez-Zührî'nin yer almadığı, Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Hz. Ali, Ebû Ca'd ed-Demrî, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Basra el-Gıfârî gibi sahâbîlerden rivâyet edilmiştir. Bu da hadisin sadece Zührî kanalıyla gelmediğini, Zührî'den önce de hadisin bilindiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Zührî'nin yaşamakta olan hocası Saîd b. el-Müseyyeb hayatta iken de hadis uydurduğu düşünülemez. Böyle bir durumda Saîd b. el-Müseyyeb ona itiraz ederdi.⁶⁴⁵ Hadis kaynaklarını tetkik ettiğimizde tesbit edebildiğimiz kadarıyla, senesinde Zührî'nin bulunduğu, 16 rivâyet bulunmaktadır. Bu hadisler Ebû Hüreyre - Saîd el-Müseyyeb - Zührî - Ma'mer ya da Süfyân kanalıyla rivâyet edilmiştir.⁶⁴⁶ Müslim'de, hadisin Zührî tarikinden başka, Ebû Saîd ve Kaza'a 'dan gelen tariki⁶⁴⁷ ve Ebû Hüreyre'den gelen, Hârûn b. Saîd el-Eyli, İbn Vehb, Abdulhamid b. Ca'fer,

⁶⁴² Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: İFAV, 2017), 135.

⁶⁴³ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 135.

⁶⁴⁴ Muhammed Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası*, çev. Mehmet Görmez ve Emin Özafşar (Ankara: Rehber Yayınları, 1990), C. 2, 83.

⁶⁴⁵ Hatîb, “Kur'an'da Kudüs”, 113-114.

⁶⁴⁶ Buhârî, Fazlu'salât, 1; Müslim, Hâc, 74 (415), 95 (511); Ebû Dâvûd, Menâsik, 97; Nesâî, Mesâcîd, 37; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 234 (7191), 238 (7248); Bezzâr, *Müsned*, C. 14, 158 (7692); İbn Şeybe, *Musannef*, C. 4, 64 (15793), 66 (7620); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 138 (9158); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 4, 498 (1619); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, C. 14, 211 (6018), *Kebîr*, C. 10, 82 (19920), *Sağîr*, C. 4, 120 (3220); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 58 (593); İsfahânî, *Müsnedü'l-müstahrec*, C. 4, 58 (3223, 3224).

⁶⁴⁷ Müslim, Hâc, 74 (415).

İmrân b. Ebî Enes, Süleyman el-Ağarr tariki bulunmaktadır ki⁶⁴⁸ bu rivâyetlerin senedinde bulunan bütün râvîlerin “sika” olduğu belirtilmektedir.⁶⁴⁹

Üç mescid rivâyeti hakkındaki bir diğer iddia da, Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle Ziyâd'ın azadlısı Kaza'a'dan gelen rivâyetle ilgilidir. Azimli, bu seneddeki Kaza'a hakkında, Kaza'a'nın hem Emevî sempatzanı hem de sika olmayan bir râvî olduğunu iddia etmiş, bu iddianın istidlâli içinde, *Mîzânu'l-i'tidâl* isimli Zehebî'nin (ö.748/1348) râvîlerle ilgili çalışmasını kaynak göstermiştir. Ancak, Buhârî'nin rivâyetini aldığı râvîler hakkında gösterdiği titizlik bilinmekle birlikte, râvînin isminin *Mîzânu'l-i'tidâl*'de değil, İbn Hacer'in kütüb-ü sitte'deki ricâl için te'lif ettiği, *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde olduğu görülmektedir. Burada, Azimli'nin ifade ettiği gibi, râvînin ismi, Kaza'a b. Haruş değil, Kaza'a b. Yahyâ olduğu görülecektir. Kaza'a b. Yahyâ hakkında *Tehzîb*'te, Ziyâd'ın Mevlâsı ya da yazarın belirttiği gibi Abdülmelik b. Mervân'ın mevlâsı ya da “Benî el-Harîş” kabilesinden Basralı bir râvî olduğu söylenir. İbn Hibbân da, râvî hakkında sika olduğunu, Bezzâr ise onun hakkında “herhangi bir beis olmadığını” söylemiştir.⁶⁵⁰ Öte yandan konuyla ilgili bazı çalışmalarda, Mizzî'nin el-Haraşî nisbesinden bahsederek, bu kabileden çoğu kişinin Basra'ya yerleştiği zikredilmiş, Azimli'nin “Benî el-Hariş” ifadesini “İbnu'l-Haruş” olarak anlamasıyla bilgi hatası yaptığı tesbit edilmiştir.⁶⁵¹ Ayrıca, Kaza'a'nın Emevî sempatzanı olduğuna hükmeden Azimli'nin bu hükmü Kaza'a'nın köle olması sebebiyle vermesi de, diğer büyük hatasıdır. Bununla birlikte, hiçbir hadis münekkidi, hadis râvîsinin mevâlî olması yahut Emevîleri sevmesi sebebiyle hadisin makbul olmadığı hakkında değerlendirme yapmamıştır.⁶⁵² Netice itibariyle, Azimli'nin iddia ettiği üzere, cehr ve ta'dîl kaynaklarımızda Kaza'a'nın güvenilirliğini zedeleyen bir bilgi tesbit edilememiştir.

⁶⁴⁸ Müslim, Hâc, 95 (511).

⁶⁴⁹ İhsan Şenocak, <https://www.ihsansenocak.com/yureklerdeki-aksa-duserse-selahaddinler-kudusteki-aksaya-muhafiz-olur-mu/> [19 Aralık 2016].

⁶⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru Sadr, tsz.), C. 5, 349.

⁶⁵¹ İhsan Şenocak, <https://www.ihsansenocak.com/yureklerdeki-aksa-duserse-selahaddinler-kudusteki-aksaya-muhafiz-olur-mu/>

⁶⁵² İhsan Şenocak, <https://www.ihsansenocak.com/yureklerdeki-aksa-duserse-selahaddinler-kudusteki-aksaya-muhafiz-olur-mu/>

2.3.3. İki mescid rivâyeti ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi

Önceki bölümde üç mescidle ilgili rivâyetleri değerlendirmiş, bu rivâyetlere dair yapılan itirazları yazmıştık. Bu bölümde ise, iki mescide dair rivâyetleri ele alacağız. Bu konuda Ebû Reyeye'nin, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin yanı sıra üçüncü mescid olarak Mescid-i Aksâ'nın zikredildiği rivâyetlerin uydurma olduğuna dair iddiası bulunmaktadır.⁶⁵³ Ona göre, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'yi içeren rivâyetlere, Mescid-i Aksâ'nın dâhil edilmesi Kubbetü's-Sahra'nın inşası ile beraber olmuştur. Ebû Reyeye, bu iddiasına delil olarak da Hz. Peygamber'in (s.a.v) hanımı Hz. Meymûne'nin Mescid-i Aksâ'ya doğru yolculuğa çıkmak üzere kendisine veda etmeye gelen ve orada namaz kılmayı nezreden bir kadını, Mescid-i Aksâ'ya gitmekten men' ederek Mescid-i Nebevî'nin faziletini zikrettiği hadisi⁶⁵⁴ göstermektedir.

Üç mescid rivâyetlerine dair Ya'kûbî ve Goldziher'in iddialarına karşılık, bu iddiaların temelini olmadığına dair değerlendirmemizi yukarıdaki bölümde yapmıştık. Ebû Reyeye'nin de katıldığı bu iddiaları çürüten bir diğer değerlendirme de Mustafa A'zamî'ye aittir. el-A'zamî bu konuda "Abdûlmelik'in Kubbetü's-Sahra'yı inşa ettirdiği tarihlerde Zührî'nin on ya da yirmi yaşlarında olduğunu, hac emrine karşılık başka bir yeri koyabilme iktidarını göstermesinin mantıklı olmadığını, öyle bir iktidarı olsa bile Suriye'de bulunan salâhiyeti Zührî'den büyük ve kendilerine tâzimde bulunan pek çok sahâbînin buna itiraz edeceğini, bu itirazların da Abbâsiler vasıtasıyla bizlere ulaşacağını, bu dindar insanların bâtil bir amel üzere ittifak etmelerinin mümkün olamayacağını"⁶⁵⁵ söylemiştir. Bu da, yukarıda zikrettiğimiz müsteşriklerin iddiaları gibi, Ebû Reyeye'nin iddialarının da temelsiz olduğunu gösteren değerlendirmelerden biridir.

Kaynakları tetkik ettiğimizde, Ebû Reyeye'nin rivâyette iki mescidin olduğuna dair iddialarını teyid edecek şekilde, geçtiğimiz bölümlerde metin halinde de verdiğimiz gibi, iki mescidin zikredildiği rivâyetlerin mevcut olduğu görülmektedir. Hz. Meymûne'nin rivâyetinden başka, iki mescidli rivâyetlerin mevcudiyeti, hatta

⁶⁵³ Ebû Reyeye, *Edvaû ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, 140-143.

⁶⁵⁴ Müslim, Hâc, 94 (505); Nesâî, Mesâcid, 4. Hadis, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer gibi başka sahâbîler tarafından da rivâyet edilmiştir (bkz. Tirmizî, Salât, 131).

⁶⁵⁵ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 262.

hicrî II. yüzyılın başlarında rivâyetlerde geçen mescidlerin ziyaretlerine dair bazı hâdiselerin yaşanması, Ebû Reyze'nin bu iddiasını tetkik etmeyi gerektirmektedir. Biz burada bu iddianın değerlendirmesini yapacak ve hadis kaynaklarında rivâyet edilen üç mescid rivâyetlerinde zikredilen mescid isimlerine benzer şekilde başka rivâyetlerde de iki ve dört mescidin zikredildiği rivâyetlerinde üç mescid ile alakasını tetkik edeceğiz.

Burada yeri gelmişken, tezimizde ayrı bir başlık açma gereği hissetmediğimiz dört mescidin zikredildiği rivâyetlerin de olduğu ifade edilebilir. Zira dört mescidin isminin zikredildiği rivâyetlerde dördüncü mescid olarak geçen Tûr, efdaliyet sıralamasında sayılmamakla birlikte yolculuk yapılacak ziyaret mahalli olarak da zikredilmemiştir. Tûr, deccâlin giremeyeceği mescitlerden biri olarak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ'dan sonra bir dördüncü olarak zikredilmiştir. Ancak yine de, Tûr'un deccâlin giremeyeceği mescitlerden biri olarak zikredilmesi sebebiyle, bazı sahâbîler Tûr'a ehemmiyet atfetmiş ve ziyaret etmişlerdir. Nitekim üç mescid rivâyetlerinin bir diğer varyantı olan Nesâî'nin *Sünen*'i, Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ı ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde yer alan rivâyette, Ebû Hüreyre'nin Tûr'u ziyaret ettiği görülmektedir. Rivâyette, Ebû Basra el-Gıfârî, Tûr'dan dönen Ebû Hüreyre ile karşılaşmış ve ona "keşke gitmeden önce benimle karşılaşsaydın, gitmezdin" diyerek, Hz. Peygamber'in "üç mescitten başka bir mescide ziyaret amacıyla gidilmeyeceğini" buyurduğunu aktarmıştır.⁶⁵⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki, Ebû Hüreyre Tûr'u⁶⁵⁷ ziyaret etmektedir. Rivâyette, Ebû Hüreyre'nin "Tûr'a gittiğimde Kâ'b ile karşılaştım. Orada birlikte bir gün geçirdik. Ben ona Hz. Peygamber'den (s.a.v) hadis naklediyordum; o da bana Tevrat'tan nakilde bulunuyordu..." sözlerinden anlaşılacağı üzere Kâ'b da, Tûr'u ziyaret

⁶⁵⁶ Nesâî, Cuma, 45. Ufak lafız farklarıyla kaydedilen benzer rivâyetler için bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta*', Cuma, 7; İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 7, 7 (2772).

⁶⁵⁷ Tûr ifadesiyle kastedilen, Hz. Mûsâ'ya Tevrat'ın indirildiği dağın olması ihtimali bulunmakla birlikte, başka bir yerin isminin olması da mümkündür. Nesâî'nin *Sünen*'i ile İmâm Mâlik'in *Muvatta*'nda Tûr ifadesiyle geçen rivâyetin tahrîc edilmesi Mısır'daki Tûr Dağı olma ihtimalini doğurmasına rağmen Ebû Hüreyre'nin Mısır'a gidişiyile ilgili bir bilginin bulunmaması, Kâ'b'ın Şam vâlisi Muâviye tarafından muallim ve müşâvir olarak saraya girmesi, Şam'da buluştukları ihtimalini güçlendirmektedir (bkz. Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, 320).

edenler arasındadır. Yine, rivâyetin devamında, Abdullah b. Selâm'la karşılaşmış, ona Kâ'b'la Cuma günü icabet saati hakkında aralarında geçen konuşmayı aktarmıştır. Nerede karşılaştıkları açık olmamakla birlikte, Abdullah b. Selâm'ın da Tûr'u ziyaret etmiş olması ya da ziyaret etmek için gidiyor olması ihtimal dâhilindedir. Ancak bununla ilgili elimizde tesbit edebildiğimiz kadarıyla kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁵⁸ Tûr'u ziyaret etme hakkındaki bir diğer kayıt, Arface ile İbn Ömer arasında geçen haberdır. Arface, İbn Ömer'e Tûr'a gitmek için yola çıkmak istediğini söylediğinde İbn Ömer ona: *“Yalnızca üç mescid için yola çıkılır, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve Mescid-i Aksâ. Tûr'u bırak, oraya gitme”* diye rivâyet etmiştir.⁶⁵⁹ Bu ve benzeri rivâyetler, bazı sahâbîlerin Mescid-i Aksâ ve Tûr Dağı gibi geçmiş peygamber ve milletlerin yaşadığı yer ve hatıraları teberrüke meyilli olduklarını göstermektedir. Nitekim hadislerden de anlaşılacağı üzere bazı sahâbîler, Mescid-i Aksâ'yı ve Tûr'u sıklıkla ziyaret eder ve buralarda ibâdeti nezrederlerdi. Daha önce de, geçmişten beri ilahî emrin indiği ve Peygamberlerin yaşadıkları şehir olarak kutsal kabul edilen Kudüs, Ku'rân'da Kudüs'e işaret eden âyetler ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) Kudüs hakkındaki hadisleriyle birlikte sahâbîlerin daha da kıymet verdikleri ve tâzim gösterdikleri bir mekan olmuştur.⁶⁶⁰ Zikrettiğimiz rivâyette Ebû Basra ve Ebû Hüreyre arasında

⁶⁵⁸ Burada önemli bir nokta da, Ebû Hüreyre'nin rivâyette de geçtiği gibi, Kâ'b'ın, Cuma günü icâbet saati hakkında “o gün senede bir gün” demesine itiraz etmesi ve *“hayır, o vakit her Cuma'dır”* diyerek onu düzeltmesidir. Ebû Hüreyre ile Kâ'b arasındaki bilgi alışverişi ve hadis rivâyetine dair tek örnek bununla sınırlı olmamakla birlikte, iki arasındaki buna benzer farklı zamanlardaki istişâre ve bilgi paylaşımlarında da, Ebû Hüreyre'nin Kâ'b'ın her söylediğinden etkilenmesi ve ondan aldığı her bilgiyi onaylaması gibi bir durumun söz konusu olmadığı, aralarındaki bilgi alışverişinin, Ebû Hüreyre tarafından Hz. Peygamber'den (s.a.v) edindiği nebevî bilgi süzgecinden geçirildiği görülmektedir (bkz. Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, 317-324).

⁶⁵⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 135 (9171). Üç mescid rivâyeti burada, İbn Ömer'den mevkûf olarak nakledilmiş görünmektedir.

⁶⁶⁰ Kudüs'ün faziletine dair rivâyetlerden bir diğer yine Hz. Meymûne (r.a) tarafından nakledilen *“Oraya (Mescid-i Aksâ'ya) gidin ve içinde namaz kılın. Eğer oraya gidemez ve içinde namaz kılamazsanız kandillerinde yakılmak üzere oraya zeytinyağı gönderin”* (Ebû Dâvûd, *Salât*, 14.) rivâyetidir ki, bu rivâyet Ebû Reyye'nin Mescid-i Aksâ'nın üçüncü mescid olarak hadiste yer almadığı görüşünün isabetli olmadığını göstermektedir. Ayrıca

yaşanan hâdise, Tûr yahut mü'minlerin teberrûke meylettikleri bu tarz yerlere karşı gösterilen tâzim ve ziyaret meylinin üç mescid rivâyeti ile kısıtlanmış olduğunu da göstermektedir.⁶⁶¹ Bununla birlikte Tûr'un deccâlin giremeyeceği yerlerden biri olarak zikredildiği, ibadet için yolculuğa çıkılacak yerler arasında yahut efdaliyet sıralamasında zikredilmediği görülmektedir. Ancak üç mescid rivâyetinde, Mescid-i Aksâ bir ziyaret noktası olarak zikredildiği gibi, fazilet sıralamasında Mekke ve Medine mescidlerinden sonra, yerini almaktadır.

Hicrî II. asrın başlarında üç mescid ve bunun sonucunda üç şehrin kudsiyeti hakkında icmâ edildiği ve bu üç şehrin faziletiyle ilgili haberlerin literatürde yerini almış olduğu görülmekle birlikte⁶⁶², yine bu erken dönemlerde Mekke ve Medine'nin

sahabilerin Mescid-i Aksâ'ya verdikleri ehemmiyetin sebebi olarak gösterilecek bir diğer rivâyet de şöyledir. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: *“Dâvûd oğlu Süleyman, Beytü'l-makdis'i yapınca Allah'tan üç şey istedi: Doğru ve isabetli hüküm verebilme yeteneğinin kendisine verilmesini istedi. Allah ona bu gücü verdi. Kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir saltanat verilmesini istedi. Bu da kendisine verildi. Mescidin yapımı tamamlandıktan sonra bu mescide sadece namaz kılmak için gelen bir kulun annesinden yeni doğmuş gibi oradan çıkmasını niyaz etti. (Üçüncüsünün de kabul edilmiş olmasını ümit ederim)”* (bkz. Nesâî, Mesâcid, 6; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. 2, 176 (6644); İbn Huzeyme, Sahîh, C. 2, 288 (1334); Hâkim, Müstedrek, C. 1, 84 (83), C. 2, 471 (3624); İbn Hibbân, Sahîh, C. 4, 511 (1633); Taberânî, Kebîr, C. 20, 118 (1480).

⁶⁶¹ Nesâî, Cuma, 45. Ufak lafız farklarıyla kaydedilen benzer rivâyetler için bkz. Mâlik b. Enes, Muvatta', Cuma, 7; İbn Hibbân, Sahîh, C. 7, 7 (2772). Bu konuda Dihlevî'nin şöyle söylemiştir: *“Cahiliyyet devrinde insanlar, ta'zime layık görülen yerleri ziyaret için yolculuğa çıkarak bu ziyaret ettikleri yerlere teberrük kastederlerdi (bereket veya saadet vesilesi sayarlardı). Bu ise Allah Teâlâ'dan gayri bir fâniye ibadete vesiledir ve şeâir-i diniyyeyi tahriftir. Bu sebeple Resûlüllah (s.a.v) dinin nişânesi olmayan ve dinde fesâda yol açan şeylerin şeâir-i diniyyeye karışmaması için bu kapıyı kapatmıştır. Bana göre hak olan Evliyâullah'tan herhangi bir velinin ibadet yeri, kabri ve Tûr-u Sinâ için yolculuk yapmak kâmilen bu yasak kapsamındadır ve aynı derecededir. Allâhu a'lem”* (bkz. ed-Dihlevî, Hüccetullâhi'l-Bâliğa, C. 1, 689).

⁶⁶² M. J. Kister, “You Shall Only Set out for Three Mosque, A Study of an Earlier Tradition”, *Le Muséon*, V. 82 (1969): 178. Kister ve hadis çalışmaları hakkında bilgi için bkz. Özcan Hıdır, “İsrail'de Hadis Çalışmaları ve M. J. Kister”, *Oryantalizmi Yeniden*

kudsiyetinin ön plana çıktığı, Kudüs'ün kudsiyetinin ise geri planda tutulduğunu gösteren rivâyetler bir kısım hadis külliyâtını etkilemiştir. Nitekim hadis kaynaklarını tetkik ettiğimizde "خير ما ركبت إليه الرواحل" ifadeleri ile nakledilmiş, "Yolculuğa çıkılan yerlerden en hayırlısı benim mescidim ve Beytü'l-atîk'tir"⁶⁶³ mealindeki Mekke ve Medine mescidlerinin isminin zikredildiği rivâyetlerin de olduğu ve bu rivâyetlerde Mekke ve Medine'nin fazilet yönünün vurgulandığı görülecektir. Tâvûs'un ⁶⁶⁴ naklettiği bir rivâyette "İki mescid için yola çıkılır: Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebvî"⁶⁶⁵ buyurulmakta, Münzirî'nin ⁶⁶⁶ de kaydettiği diğer bir rivâyette "Kendisine yolculuk yapılan yerlerin en hayırlısı Mescid-i İbrâhîm ve benim

Okumak Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu, 11-12 Mayıs 2002, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2002): 275-285.

⁶⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 350 (14842). Ayrıca bkz. Nesâî, *Kübrâ*, C. 10, 192 (11284) ; İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 495 (1616); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 4, 182 (2266); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 225 (740), C. 4, 359 (4430). Bu rivâyete benzer diğer iki mescidi ihtivâ eden diğer rivâyetlerde "بيت العتيق" ifadesi yerine "مسجد إبراهيم" ifadesi geçmektedir. Bunun için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 336 (14667), 45 (11429); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 52 (576).

⁶⁶⁴ Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) Muhaddis ve fâkih tabiidir. Elli kadar sahâbiye yetişti, onlardan hadis ve ilim öğrendi. Kendisinden başta oğlu Abdullah olmak üzere tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden Vehb b. Münebbih, İbn Şihâb ez-Zührî, Mücâhid b. Cebr, Amr b. Dînâr, Mekhûl b. Ebû Müslim gibi pek çok kimse hadis rivayet etti, hadis münekkitlerince sika kabul edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Kahraman, "Tâvûs b. Keysân", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), C. 40, 185-186.

⁶⁶⁵ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 133 (9161).

⁶⁶⁶ Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî (ö. 656/1258), hadis hâfızdır. Yaşadığı yüzyılın en meşhur hadis hâfızı kabul edilmiştir. Hadislerin sahih ve mevzû olanları ile hadislerdeki gizli kusurları (illet), müşkilleri bilmede, ihtiva ettiği hükümleri anlamada, mânasındaki incelikleri kavramada, râvîlerin cerh ve ta'dîli ile onları tanımada üstün bir yere sahipti. Zehebî yaşadığı devirde ondan daha güçlü bir hadis hâfızının bulunmadığını söylemiştir. Genellikle kütüb-ü sitte, İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı, İbn Hibbân ve İbn Huzeyme'nin *Sahih*'leri, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*'leri, Taberânî'nin üç *Mu'cem*'i ve Hâkim en-Nisâbûrî'nin *Müstedrek*'i gibi hadis kaynaklarından seçerek yazdığı *et-Terğîb ve't-terhîb* isimli hadis kitabı bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), C. 32, 35-37.

mescidimdir”⁶⁶⁷ buyrulmaktadır. Rivâyetlerde Mekke ve Medine en mühim iki mescid olarak geçmektedir. Bu rivâyetlerde Mescid-i Aksâ'nın ismi zikredilmediği gibi, Mescid-i Aksâ için yola çıkılmayacağına dair bir ifade bulunmamakta, yine iki mescidin zikredildiği rivâyetlerde, yolculuğun sadece Mekke ve Medine mescidlerine yapılacağına dair herhangi bir kısıtlama ifadesi de kullanılmamaktadır. Buradaki ifadelerde, faziletli bir yeri ziyaret etmek arzusunda bulunulduğu takdirde, bunlardan en efdalinin Mekke ve Medine mescidlerinin olduğu anlamı çıkmaktadır.

İbn Cüreyc⁶⁶⁸ tarafından nakledilen bir rivâyet, hicri II. yüzyıldaki âlimlerin üç mescide ziyaret yönündeki tutumlarına ışık tutmaktadır. İbn Cüreyc, Atâ b. Ebû Rebâh'ın⁶⁶⁹ üç mescide ziyareti tavsiye eden rivâyetini naklederek şöyle demektedir: “Atâ, ifadelerinde ilkin el-Aksâ'yı kullanmıyor, ancak daha sonra üç mescidin içinde Mescid-i Aksâ'yı da sayıyordu.”⁶⁷⁰ İbn Cüreyc, Atâ'ya “Basra'dan Kudüs'e (ibadet

⁶⁶⁷ Rivâyet, Münzirî'nin kaydettiğinden başka, *Müsned* ve *Müşkilü'l-âsâr*'da kaydedilmiştir. Bunun için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 336 (14667); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 52 (576). Rivâyetin bir diğer varyantı “Mescid-i İbrâhîm” tabiri yerine “Beytü'l-atîk” kullanılmış halidir. Bunun için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 350 (14842); Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 10, 192, (11284); İbn Hibbân, *Sahih*, C. 4, 495 (1616); Ebû Ya'la, *Müsned*, C. 4, 182 (2266); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 225 (740), C. 4, 359 (4430).

⁶⁶⁸ İbn Cüreyc (ö. 150/767), tefsir, fıkıh ve hadis âlimi tabiîndendir. İbn Cüreyc için, İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, İclî ve Zehebî gibi otoriteler sika tabirini kullanmış; Yahyâ b. Maîn yazılı metinlerden yaptığı rivayetlerinin güvenilir olduğunu özellikle belirtmiş, İbn Sa'd ayrıca çok hadis rivayet ettiğine belirtmiştir. İbn Cüreyc'in hadis rivâyetinde tedlîs yaptığı üzerinde durulsa da İbn Hibbân onu sika tedlîsçiler arasında zikretmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, “İbn Cüreyc”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), C. 19, 404-406.

⁶⁶⁹ Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), tabiûnun fakih, muhaddis ve müfessirlerindedir. Hicâz fıkıh mektebinin teşekkülünde önemli bir yeri vardır. İbn Abbas tarafından övülmüştür. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a ve İbn Hibbân'ın sika olduğunu belirtmiştir. Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere sahih hadis mecmualarında birçok rivayeti yer almaktadır. Atâ'nın rivayet ettiği mürsel hadisler ise, Yahyâ b. Saîd, Ali b. Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimleri tarafından Saîd b. Müseyyeb ve Mücâhid gibi tâbiînin mürsellerine nisbetle zayıf kabul edilerek pek tercih edilmemiştir (bkz. Cerrahoğlu, “Atâ b. Ebû Rebâh”, *DİA*, C. 4, 35-36).

⁶⁷⁰ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 132 (9160).

amacıyla) gitmeye niyetlenen bir adam için ne düşünüyorsun?” diye sorduğunda, Ata “*sadece bu evi (Kâbe’yi) ziyaret etmekle yükümlüsün*” şeklinde cevap vermiştir.⁶⁷¹ Mekke’yi ziyaretin ve orada yapılacak ibadetin farzietini gösteren bu rivâyette, Atâ, sadece Mekke’ye ziyaretin farzietini belirtmiştir.

Hicri II. yüzyılın başlarında âlimler, Mescid-i Aksâ’nın kutsal olarak tanınması konusunda aşırılığa gidilmesi ve diğer iki mescitle eşit pozisyonda görülmesine karşı bir tavır sergilediler. Bu tavır, Hz. Peygamber’in (s.a.v) ibadet için Kudüs’e yolculuk edilmesinden sakındırdığı, Mekke veya Medine’de ibadet etmelerini tavsiye ettiği rivâyetlerinin belirginleşmesine sebep olmuştur. Yine, bununla ilgili bir örnek olarak zikredebileceğimiz Câbir b. Abdullah’tan gelen bir rivâyette, Mekke fethedildiğinde Kudüs’te namaz kılmayı nezreden bir adama, Hz. Peygamber “burada kıl” buyurmuş, adamın üç kere bunu tekrarlanması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) “o zaman nasıl istersen öyle yap” buyurmuştur.⁶⁷² Abdullah b. Ebî Hüzeyl, Hz. Ömer’den naklettiği bir rivâyette, “*Beytü’l-atîk’ten başkası için (ibadet maksadıyla) yola çıkılmaz*” şeklinde nakilde bulunmuştur.⁶⁷³ Yine bu doğrultuda sayılabilecek, sadece Mescid-i Harâm’ın faziletine dair yahut sadece Mescid-i Nebevî’nin fazileti hakkında rivâyetler de bulunmaktadır. Hz. Meymûne Mescid-i Nebevî’nin faziletine dair, Ebû Hüreyre Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî’nin faziletine ve Hz. Ömer Kâbe’nin ziyaretine dair nakillerde bulunmuşlardır. Ebû Hüreyre’den gelen bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “*Ben Peygamberlerin sonuncusuyum. Benim mescidim, bütün mescidlerinin sonuncusudur. Benim mescidimdeki bir namaz, başka mescidlerde kılınan bin namazdan daha faziletlidir. Ancak Mescid-i Haram müstesna.*”⁶⁷⁴

⁶⁷¹ Kister, “You Shall Only Set out for Three Mosque”, 179.

⁶⁷² Ebû Dâvûd, el-Îmân ve’n-nüzûr, 24; Dârimî, *Sünen*, Nüzûr ve’l-îmân, 4. Ayrıca bkz. Ebû lâ, *Müsned*, C. 4, 158 (2224). Hakîm bu hadisin Müslim tarafından tahrir edilmediğini ancak onun hadisleri eserine alma şartına göre hadisin sahih olduğunu belirtmiştir. Zehebî ise, *Telhîs*’inde hadis hakkında yorumda bulunmamıştır. (bkz. Hâkîm, *Müstedrek*, C. 4, 338 (7839).

⁶⁷³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 375 (7622).

⁶⁷⁴ Müslim, Hâc, 505; Nesâî, Mesâcid, 7; İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 500 (1621).

Ebû Saîd el-Hudrî'den de Mekke yerine Medine'nin ön plana çıktığı bir rivâyet nakledilmiştir. Rivâyette, bir adam Hz. Peygamber'e Kudüs'e yolculuğa çıkmadan önce vedalaşmak için gelmiş, Hz. Peygamber ona “*Bu mescidimdeki bir namaz, Mescid-i Haram hariç, bütün mescidlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır*”⁶⁷⁵ buyurmuştur. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, aynı rivâyet, Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Meymûne'den de nakledilmiştir. Bu rivâyette de hasta bir kadın iyileşirse Kudüs'e gideceğine dair adakta bulunmuştur. Hz. Meymûne'ye veda etmek için geldiğinde, Hz. Meymûne kadına Medine'de kalmasını ve yol için hazırladığı azığı burada tüketerek, adağını Mescid-i Nebevî'de yerine getirmesini tavsiye etmiş ve Hz. Peygamber'in kendi mescidinde kılınan namazın fazileti ile ilgili rivâyetini aktarmıştır.⁶⁷⁶ Bir diğer rivâyette, Hz. Peygamber Medine mescidinin el-Aksâ'dan daha üstün olduğunu ifade etmiştir. Ebû Zerr'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber'e: “*el-Aksâ'da namaz kılmak mı daha iyidir yoksa Mescid-i Nebevî'de mi?*” diye soruldu. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “*benim mescidimde bir vakit namaz el-Aksâ'da dört vakit namazdan daha hayırlıdır.*”⁶⁷⁷ Saîd b. el-Müseyyeb'ten nakledilen bir rivâyette ise, Medine mescidi yerine Mekke mescidi zikredilmiştir. Rivâyette; Hz. Ömer, Kudüs'e gitmek için kendisinden izin isteyen bir adama, Kudüs yerine, Mekke'ye gitmesini ve umre yapmasını emretmiştir.⁶⁷⁸ Yine Hz. Ömer'le (r.a) ilgili olan bir diğer rivâyette, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'te kaydettiğine göre, Saîd b. el-Müseyyeb şöyle nakletmiştir: “Hz. Ömer (r.a) yanından iki adam geçerken onlara ‘nereden geldiniz?’ diye sordu. Onlar da ‘Beytü'l-makdis'ten’ cevabını verdiler. Bunun üzerine, Hz. Ömer (r.a) onlara kırbaçıyla vurarak, Kâbe'yi ziyaret edip etmediklerini sordu. Onlar biz ‘şu şu bölgeden (Kudüs tarafında bir yerden geldiklerini ifade etmektedirler) geliyoruz, oradan (Kudüs'ten) geçerken uğradık ve orada namaz kıldık’ dediklerinde ‘öyleyse tamam’ diyerek onları bırakmıştır.”⁶⁷⁹

⁶⁷⁵ Hadisin başka varyantında adamın ismi “Erkam” olarak geçmekte ve “Mekke hariç” kısmı bulunmamaktadır. Buhârî, Fazlu's-salât, 1; Müslim, Hâc, 505; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Kible, 9; Tirmizî, Salât, 243; Nesâî, Mesâcid, 7.

⁶⁷⁶ Nesâî, Menâsikü'l-hac, 124; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 2, 466 (10010), C. 6, 334 (27372); Taberânî, *Kebîr*, C. 17, 239 (19458).

⁶⁷⁷ Münzirî, *et-Tergib ve't-terhîb*, C. 2, 138.

⁶⁷⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 134 (9165).

⁶⁷⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 133 (9164).

Bütün bu rivâyetlerden anlaşılıyor ki, bir kısım sahâbîlerin Mescid-i Aksâ'yı ziyaret konusundaki fazla alakaları, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Mescid-i Aksâ'nın faziletini zikrettiği esnada, diğer taraftan Mescid-i Aksâ'ya nezreden sahâbîlere Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin faziletlerini anlatarak, buraları ziyaret etmenin daha faziletli olduğunu zikretmesi, Müslümanların zihinlerine Mekke ve Medine'nin misyonunu yerleştirmek ve burada yapılan hac ibadetinin farzîyetini vurgulayarak, fazilet yönünden de daha faziletlisinin bulunmadığı şuurunu sağlamaktır. Bununla birlikte, rivâyetlerden Hz. Peygamber'in (s.a.v) bu tutumunun toplumun önderleri niteliğini taşıyan bazı sahâbîler tarafından da devam ettirildiği ve bu hususta mûtedil bir anlayışın sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Yine bir kısım hadis kaynaklarında, sahâbîlerin Kubâ mescidi gibi mescidlerde namaz kılmayı tercih etmeleri yahut Kudüs'e gitme konusunda tereddütlü davranışları üç mescid rivâyetlerinin sıhhatini etkilememekte, iki mescid rivâyetlerinin sıhhati konusunda da şüphe edilecek bir unsur teşkil etmeyip biri diğerini nakz etmemektedir. Mesela, bir rivâyette Abdullah b. Mesûd'un şöyle dediği bildirilmiştir: “Benimle Kudüs arasında iki parasang⁶⁸⁰ kadar mesafe olsa bile oraya gitmem.”⁶⁸¹ Mâlik b. Enes, sünnet olur korkusuyla, Beytü'l-makdis'e gitmekten kaçınmıştır.⁶⁸² Şa'bî (ö. 104/722), kıblenin Kudüs'ten çevrilmesinin Hz. Peygamber'in (s.a.v) insanların oraya aşırı düşkünlüğü sebebiyle içerlemesinden dolayı olduğunu söylemiştir.⁶⁸³ Sa'd b. Ebî Vakkas'ın oğlu Âmir ve kızı Âişe, babalarının Kudüs'e nazaran Kubâ mescidinde namaz kılmayı daha çok sevdiğini aktarmışlardır.⁶⁸⁴ Hz. Ömer (r.a), Kubâ mescidinde bir vakit namaz kılmayı Kudüs'te dört vakit namaz kılmaya tercih ettiğini söylemiştir.⁶⁸⁵ Nitekim burada rivâyet edildiği gibi bazı sahâbîlerin Kubâ mescidini tercih etmesi, Hz. Peygamber'in

⁶⁸⁰ Parasang: Farsçada kullanılan mesafe ifade etmek için kullanılan bir ölçü birimi. Dört mil (yaklaşık olarak altı kilometre) uzunluğu ifade etmektedir (bkz. “Merriam-webster”, merriamwebster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/parasang> [1828].

⁶⁸¹ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 134 (9166).

⁶⁸² Kister, “You Shall Only Set out for Three Mosque”, 182.

⁶⁸³ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 134 (9167).

⁶⁸⁴ Hâkim, *Müstedrek*, C. 3, 13 (4280); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 373 (7614).

⁶⁸⁵ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 122 (9141).

Kubâ mescidi hakkındaki hadisleridir.⁶⁸⁶ Bu hadislerde, Hz. Peygamber Kuba Mescidi'nin takva üzere kurulduğuna,⁶⁸⁷ orada kılınan namazın umre yapmış gibi sevabının olduğuna⁶⁸⁸ dair faziletler zikretmiştir.

Bu rivâyetler, sahabîlerin farklı mescidlerde namaz kılmayı tercih ettiklerini göstermekte, daha efdali varken oraya gitmek istemedikleri yahut rivâyette geçen mescidlerin faziletlerini kabul etmedikleri mânâsına gelmemektedir. Belki de onlar bu rivâyetlerde, kendilerini daha mâneviyâtlı hislere sevkeden mescidlerin isimlerini zikretmişlerdir. Ancak buradan hareketle, Hz. Peygamber'in (s.a.v) onların zikrettikleri şekilde buyurduğuna dair bir anlam çıkmamakta, üç mescid rivayeti yahut iki mescid rivayeti hakkında tereddüte sebep olacak bir illeti akla getirmemektedir.

Diğer taraftan, bu rivâyetler, Sa'd b. Ebî Vakkas, Hz. Ömer, Abdullah b. Mesûd'un Mescid-i Aksâ'ya karşı uzak bir tutum sergiledikleri şeklinde bir intibâ uyandırmaktadır. Ancak, onların bu tutumlarının sebebi, Hz. Peygamber'den aldıkları nebevî bilgi ve ferâsetle, Mekke ve Medine'yi öncelemek Mescid-i Aksâ'yı ziyaret konusunda mûtedil bir tutum sergilenmesini sağlamak, bununla birlikte belki de Müslümanların zihinlerinde Yahudi ve Hristiyanlığa karşı uyanabilecek merak ve hayranlık duygusunun önüne geçmek hususunda aldıkları bir tedbir olmalıdır. Yine Mescid-i Aksâ'ya karşı böyle bir tutum sergilemelerinin bir diğer sebebi de, İsrâiliyât kültürüne bir tepki olarak yorumlanabilir.

Mescid-i Aksâ'nın zihinlerdeki yerine bir delil olarak, Emevîler döneminde yaşamış olan ve câhiliyye şiirleri etkisindeki şiir üslûbu ile ünlenen Ferezdak'ın (ö. 114/732) zikrettiği şu beyitler de, Mekke ve Kudüs'ün aynı seviyede tutulduğu görülmektedir:

“İki evimiz var ki, biri Allah'ın evidir (Kâbe) biz onu yönetiriz,

Ve diğeri en yüce ve şerefli İliyâdır.”⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Buhârî, Fazlu's-salât, 4; Müslim, Hâc, 516; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 197; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Nüzûr ve'l-îmân, 1; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 1, 387 (779); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 13, 90 (7172); Bezzâr, *Müsned*, C. 12, 292 (6120).

⁶⁸⁷ Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, C. 3, 89, (11868); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, C. 2, 373, (7609).

⁶⁸⁸ Nesâî, Mesâcid, 9; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, C. 3, 487, (16077); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 2, 373 (7610), C. 12, 210 (33192).

Ferezdak'ın bu beyitine göre, o günkü ictimâî hayat içerisinde hem Kâbe ve Mescid-i Aksâ'nın seviyeleri aynı görülmüş, hem de Mescid-i Nebevî ikinci plana itilmiştir.

Yukarıdaki beyit, sahâbilerin Mescid-i Aksâ'nın Kâbe ile aynı seviyede tutulması konusundaki endişelerinde haklı olduğunu göstermektedir. Bu sebeple hicrî II. yüzyılın başlarında âlimler, Kudüs'ün hac ve kutsallık bakımından Mekke'nin yerini almasından korkmuşlar, Kudüs'ün kutsal bir mekan olarak algılanması ve faziletinin farkında olarak, bu konuda aşırıya gidilmesi yönündeki düşünceleri önlemeye çalışmışlar, Mekke ve Medine'ye olan ziyâretin daha önemli olduğunu, Kudüs'e yapılan ziyâretin Mekke'ye yapılan hac ve umre'nin önüne geçmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Böylece, âlimler, hicrî II. yüzyılın başlarında, Kudüs'ün faziletinin Mekke ve Medine ile aynı seviyede tutulmasına dair muhâlif görüşler ortaya koymuşlar ve iki mescide dair rivâyetleri belirginleştirerek, mescidlere yönelik Mekke – Medine – Kudüs bir fazilet sıralaması ortaya koymuşlardır. Âlimlerin bu hadisleri ortaya koymaya yönelik çabalarının, geçmiş peygamberlerin yaşadığı ve hatıralarının bulunduğu yer olması dolayısıyla Müslümanların Kudüs'e olan aşırı düşkünlüğünün ve teberrüke meylinin, Mekke ve Medine'ye olan bağlılıklarının ve ibadet vecîbelerinin önüne geçmesini engellemek için olduğu görülmektedir.

Buraya kadar iki mescide dair rivâyetlerin ortaya konulmasına dair değerlendirmeler de bulduk. Bu değerlendirmelerle ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer nokta ise, "خير ما ركبت إليه الرواحل..." ifadesiyle başlayan iki mescidrivâyetlerinin⁶⁹⁰ tek tarihinin Câbir b. Abdullah olması ve şîî âlimlerin Mescid-i Aksâ'nın semâda olduğu iddiasında bulunmaları dolayısıyla, rivâyetin şîîler tarafından uydurulmuş olma ihtimalinin hatra gelmesidir. Câbir b. Abdullah'ın müksirundan olması, rivâyetlerinin Buhârî ve Müslim'de kaydedilecek kadar sika bir râvî sayılması,⁶⁹¹ yaşadığı dönem boyunca gündeme gelen ihtilâflı hususlarda Kur'an ve sünnet doğrultusunda

⁶⁸⁹ Kister, "You Shall Only Set out for Three Mosque", 182.

⁶⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 350 (14842). Ayrıca bkz. Nesâî, *Kübrâ*, C. 10, 192 (11284) ; İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 495 (1616); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 4, 182 (2266); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 225 (740), C. 4, 359 (4430); Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 133 (9161).

⁶⁹¹ Yaşar Kandemir, "Câbir b. Abdullah", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), C. 6, 530-532.

mücadele vermesi⁶⁹² onun hakkında hiçbir tereddüt akla getirmemekte, ancak Şîilerin ona çokça rivâyet isnâd etmiş olması⁶⁹³ ve "خير ما ركبت إليه الرواحل" ifadesiyle başlayan iki mescidli rivâyetin kütüb-ü sitte'de olmaması, rivâyetin mevzû olduğu konusunda şüphelere sebep olmaktadır.

Bu şüpheden yola çıkarak, iki mescid rivâyetleri tetkik edildiğinde, rivâyetlerin üç mescid rivâyetlerinde kullanılan "لا تشد الرحال...إلا" (ancak yolculuk yapılır) ifadesinden farklı olarak, yukarıda da belirttiğimiz gibi "خير ما ركبت إليه الرواحل" (kendisine yolculuk yapılanların en hayırlısı) yahut "ترحل الرحال" (yolculuk yapılır)⁶⁹⁴ ifadeleriyle nakledildiği görülmektedir. İki farklı tarzda nakledilen bu rivâyetlerin anlamlarının da, ifade ediliş şekillerinin de farklı olduğu anlaşılmaktadır. "En hayırlı" ifadesi tafdil olup, fazilet kıyaslaması ve farkına işaret etmektedir. "Yolculuk yapılır" ifadesinde ise, herhangi bir kısıtlama ifadesi olmamakla birlikte iki mescide ziyaret tavsiyesi vardır. Bu da, yukarıda da belirttiğimiz gibi, iki mescidli rivâyetlerin fazilet farklarını belirten rivâyetler olduğunu ortaya koymakta, bu rivâyetlerin mescidlerin fazilet farklarına işaret ederken, mânâ ile rivâyet edildiği ihtimalini ortaya koymaktadır. Belki de bu rivâyetler farklı zamanlarda farklı ihtiyaçlara binâen zikredilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) muayyen bir vakitte bir hâdise, durum yahut soru karşısında üç mescid rivâyetini zikretmiş, başka bir vakit de başka bir hâdise ve ihtiyaç karşısında iki mescid rivâyetini zikretmiştir. Bununla birlikte, tertiblerde sıkıntı olduğu gibi aktarımlarda da sıkıntı olma ihtimali bulunmaktadır ki; üç mescid rivâyeti zikredilirken rivâyeti dinleyenlerin sadece iki mescid kısmını duymuş olması ve rivâyeti eksik olarak aktarmış olmaları mümkün görülmektedir.

Yukarıda bahsedilen rivâyetlerde belirtildiği gibi, Hz. Peygamber'in hadisinde sadece üç mescide ibadet maksadıyla yolculuk edilmesi tavsiye edilmiştir. Meşhur rivâyetin, üç mescidin zikredildiği rivâyetler olması, kütüb-ü sitte'de iki mescidli rivâyetleri görmememiz, rivâyetlerini zikrettiğimiz Câbir b. Abdullah'a Şîilerin

⁶⁹² Abdurrahman Ece, "Câbir b. Abdullah'ın Siyasî Kişiliği ve Dönemin Tartışmalı Konuları Karşısındaki Tutumu", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.2 (2017): 116.

⁶⁹³ Kandemir, "Câbir b. Abdullah", *DİA*, C. 6, 530-532.

⁶⁹⁴ Abdürrezzâk, *Musannef*, C. 5, 133 (9161).

çokça rivâyet isnâd etmiş olması,⁶⁹⁵ rivâyetin mevzû olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Biz rivâyette fazilet sıralamasını ifade eden tafdil sîgasının kullanımından dolayı, rivâyetlerde mescidlerin faziletine işaret edildiğini veya iki mescidli hadislerin mânâ ile rivâyet edilmiş olma ihtimalinin olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte, Kur’ân-ı Kerîm’de Mescid-i Aksâ’nın isminin açık bir şekilde zikredilmesi ve pek çok kere müphem bir şekilde Mescid-i Aksâ’ya işaret edilmesi başta olmak üzere, Hz. Peygamber’in bu konuda birçok rivâyetinin bulunması, Mescid-i Aksâ’nın Müslümanların gözündeki kudsiyetini ve ehemmiyetini belirlemiştir. Mescid-i Aksâ’nın fazileti hakkında şüphe olmadığı gibi, iki mescid rivâyetlerinin de Mescid-i Aksâ’nın fazileti hakkında herhangi olumsuz bir ifade ve mânâ taşıdığı görülmemektedir.

Diğer taraftan, erken dönemlerde, Mekke ve Medine arasındaki fazilet kıyaslamalarının, Kudüs’le ilgili rivâyetlerin gündeme gelmesine ve bu iki mescidin kudsiyetinden bahsederken, Kudüs’ün kudsiyetinin de anılmasına sebep olduğu görülmektedir.⁶⁹⁶ Münzirî’nin kaydettiği bir rivâyette, “*Mescid-i Haram’da kılınan namaz diğer yerlerde kılınan namazlardan yüzbin kat, benim mescidimde kılınan namaz bin kat, Beytü’l-makdis’te kılınan namaz beşyüz kat daha faziletlidir*”⁶⁹⁷, yine bir diğer rivâyette, “*bir adamın kendi evinde kıldığı namaza bir namaz sevabı verilir. Oturduğu beldenin sakinlerinin devam ettikleri camide kıldığı namaza yirmi beş kat sevap verilir. Cuma namazının kılındığı camide kıldığı namaza elli bin kat sevap verilir. Mescid-i Aksâ’da kıldığı namaza elli bin kat sevap verilir. Benim camimde kıldığı namaza da elli bin kat sevap verilir. Mescid-i Haram’da kıldığı ise yüz bin kat sevap verilir*”⁶⁹⁸, Hz. Ebû Zerr’den gelen bir rivayette, “*Benim mescidimde kılınan namaz orada kılınan dört namaz faziletindedir. O (Mescid-i Aksâ) ne güzel musalladır. Yakında bir gün gelecek ki, insanın Beytü’l-makdis’i görebileceği atını bağladığı ip (şatan) kadar bir toprağının olması onun için tüm dünyadan veya içindekilerden daha hayırlı olacaktır*”⁶⁹⁹ buyrulmuştur. Buna benzer rivâyetlerin

⁶⁹⁵ Kandemir, “Câbir b. Abdullah”, *DİA*, C. 6, 530-532.

⁶⁹⁶ Kister, “You Shall Only Set Out For Three Mosque”, 188.

⁶⁹⁷ Münzirî, *et-Tergib ve’t-terhib*, C. 2, 137.

⁶⁹⁸ A.g.e., C. 2, 136.

⁶⁹⁹ Hâkim, *Müstedrek*, C. 4, 509. Hâkim, isnadın sahih olduğunu söylemektedir. Bu konuda bkz. Örenç, “Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu”, 145.

çokluğu, Mekke ve Medine'nin fazileti ile ilgili tartışmalarda, Kudüs'ün faziletine dair rivâyetlerin de yerini aldığını, âlimlerin bu üç mescidi fazilet sıralamasına koyma çabasında olduklarını ve bu bağlamda Kudüs'ün faziletinin de gündeme geldiğini göstermektedir.

2.3.4. Mescid-i Aksâ ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi

2.3.4.1. Mescid-i Aksâ'nın ismi ve yeri ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bir kısım araştırmacıların üç mescid rivâyetiyle ilgili iddiaları, üç mescid rivâyetinin muhtevâsında yer alan Mescid-i Aksâ'ya da yönelmekte ve mescidin yeriyle ilgili olarak devam etmektedir.

Oryantalistlerden Alfred Guillaume'nin ortaya attığı Mescid-i Aksâ'nın hadis literatürüne Emevî devrinde girdiği⁷⁰⁰ ve Mescid-i Aksâ'nın yeri ile ilgili olarak, "Mekke'ye 8 km mesafedeki Ci'râne'de olduğu" iddiası, önceki sayfalarda da belirttiğimiz gibi Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te olmadığı iddiasında bulunan başka araştırmacılar tarafından da dile getirilmişti.⁷⁰¹ Guillaume, bu iddiasına delil olarak, Vâkîdî'nin ve Ezrakî'nin tarih kitaplarında geçen şu ifadeleri aktarmakta ve devamında ise İsrâ hâdisesinin Hz. Peygamber'in (s.a.v) bu mescide yürüyüşü olduğunu iddia etmektedir:

*Hz. Peygamber (s.a.v) Mekke civarındaki Ci'râne'ye Zi'l-ka'de'nin son beş gününde, Perşembe günü gelip orada on üç gece kaldıktan sonra, karşı yakada bulunan Mescid-i Aksâ'da ihrama girdi. Hz. Peygamber'in (s.a.v) Ci'râne'de'ki namazgâhı olan Mescid-i Ednâ (Yakın Mescid) adını taşıyan mescidi Kureyşli bir adam yapmıştı. Rasûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, Ci'râne vadisini ihrâmsız geçmezdi.*⁷⁰²

⁷⁰⁰ Guillaume, *The Traditions of Islam: An Introduction to the Study of the Hadith Literature*, 48-49.

⁷⁰¹ Guillaume, "Where was al- Masjid al-Aqsâ", 323-336; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, C. 13: 271-273; Azimli, "İsrâ ve Mi'râc Olayı üzerine Mülâhazalar", 53.

⁷⁰² Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 250/864), *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1979/1399), C. 2, 207; Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlimu'l-kütüb, 1966), C. 3, 958-959.

Bu iddia hakkında, öncelikle belirtilmesi gereken noktalardan biri, Vâkıdî ve Ezrakî'nin kitapları tetkik edildiğinde, müelliflerin İsrâ hâdisesi konusunda, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Ci'râne'deki mescide götürülmesine dair bir ifade bulunmadıklarıdır Müellifler, Ci'râne'de iki mescid olduğunu bunlardan birine Mescid-i Haram'a nisbetle "el-Mescidu'l-Ednâ/En yakın Mescid", diğerine ise "el-Mescidu'l- Aksâ/En uzak Mescid" denildiğini zikretmektedirler. Hz. Peygamber (s.a.v) Huneyn gazvesinden sonra Ci'râne'ye gelmiş, burada on üç gün kalıp ihrâma girdikten sonra umre yapmak amacıyla Ci'râne'den ayrılmıştır. Fâkihî de "*Ahbâru Mekke*"sinde, Ezrakî ve Vâkıdî gibi, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Ci'râne'de bulunması ile ilgili haberleri burada ihrâma girmesi ve umre yapması bağlamında zikretmektedir.⁷⁰³ Müelliflerin eserlerinde hiçbir şekilde İsrâ hâdisesinin meydana geldiği yer olarak zikretmedikleri Ci'râne, Mekke'ye en uzak yer olarak zikredilmiştir ki, Hz. Peygamber'in burada umre yapmak için ihrâma girmesinden sonraki zamanlarda da harem bölgesindekilerin umre yapmak için ihrâma girdikleri en uzak yer olmuştur.⁷⁰⁴

Bununla birlikte Ezrakî, *Ahbâr*'da üç mescid hadisini Mescid-i Aksâ ile birlikte zikrederek⁷⁰⁵, aynı yerin devamında Mescid-i Aksâ ile ilgili rivâyetleri aktarmaya devam etmiştir.⁷⁰⁶ Yine eserinde, Hz. Peygamber'in hicret etmeden önce Beytü'l-makdis'te namaz kıldığını, hicret ettikten sonra kıblenin Mekke yönüne çevrildiğini kaydetmiştir.⁷⁰⁷ Ezrakî'nin Mescid-i Aksâ için İliyâ ve Beytü'l-makdis kelimelerini birlikte kaydetmesi, İsrâ olayındaki Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki Beytü'l-makdis olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Kudüs, kısmında belirttiğimiz gibi âyette açık bir şekilde, Hz. Peygamber'in "el-Mescidi'l-Harâm" dan "el-Mescidi'l-Aksâ" ya götürüldüğü

⁷⁰³ Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs (ö. 278/891-92), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-dehr ve hadîsihi*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheyş (Mekke: Mektebetü'n-nahdati'l-hadîse, 1987-1406), C. 5, 62-69.

⁷⁰⁴ Salim Ögüt, "Ten'im", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), C. 40, 452-453.

⁷⁰⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. 2, 63.

⁷⁰⁶ Ezrakî, üç mescid rivâyetini zikrettiği rivâyetten sonraki rivâyetler "Beytü'l-makdis" ismiyledir. Yine üç mescid rivâyetlerinden biri burada da "İliyâ" kelimesiyle yazılmıştır (bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. 2, 64).

⁷⁰⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. 2, 30-31.

belirtilmiştir.⁷⁰⁸ Hadis-i şerîflerde de İsrâ olayı ile ilgili ayrıntıların mevcut olması Mescid-i Aksâ'nın yeri hususunu aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Nesâî'de geçen rivâyette, Hz. Peygamber'in "*Taybe, Sinâ Dağı, Beyt'ül-lahm*" gibi bazı yerlerde namaz kıldıktan sonra Beyt'ül-makdis'e geldiği orada Peygamberlerle namaz kıldığı zikredilmektedir.⁷⁰⁹ Hadiste zikredilen bu yerler, diğer peygamberlerin başlarından geçen olayların anlatıldığı âyetlerde müfessirler tarafından işaret edilen yerlerle aynıdır.⁷¹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v) diğer bir hadiste ise İsrâ gecesi ile ilgili olarak "*Ben yürütüldüğüm gece kesîb-i ahmer'in yanında Mûsâ'nın yanına geldim. (Heddâb rivâyetinde uğradım şeklinde kaydedilmiştir). O, kabrinde namaz kılıyordu*"⁷¹¹ buyurmuştur. Hadiste geçen "kesîb-i ahmer"⁷¹² tabiriyle ifade edilen yer, Hz. Mûsâ'nın (a.s) ölüm meleği ile karşılaştığında Allah'tan "arz-ı mukaddes"e yaklaştırılması duasında bulunduğu ve duasının kabul edilerek ruhunun kabzedildiği yerdir.⁷¹³ Hz. Mûsâ, vefatının Kudüs'den sayılacak oraya yakın bir yerde olmasını dilemiştir. Bugün de kabrinin Kudüs civarında olduğuna dair genel bir kanaat söz konusudur.⁷¹⁴ Kudüs'ün bulunduğu Şam taraflarına sıklıkla ticaret yapmak amacıyla giden Mekkeli müşrikler de⁷¹⁵ Mi'râc⁷¹⁶ dönüşü Hz. Peygamber'den (s.a.v) Beytül-

⁷⁰⁸ İsrâ, 17/1.

⁷⁰⁹ Nesâî, Salât, 1.

⁷¹⁰ Fahreddin Râzî, büyük tefsircilerin, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki kutsal mâbet Beytül-makdis olduğuna dair ittifak ettiklerini beyan etmektedir (Râzî, *Tefsîr*, C. 20, 148).

⁷¹¹ Müslim, Fezâil, 42 (164); Nesâî, Kıyâmü'l-leyl, 15. Bkz. Ahmed Davudoğlu, *Sâhîh-i Müslim Terceme ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Yayınları,1983), C. 10, 6128.

⁷¹² "*Kesîb-i ahmer, kırmızı kum tepciği*" anlamına gelmektedir (bkz. Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 510).

⁷¹³ Buhârî, Cenâiz, 67; Ehâdisü'l-enbiyâ, 31.

⁷¹⁴ Aşır Örenç, "Hadislerde Kutsal Mekan Algısı" (Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 261. (Hz. Mûsâ'nın (a.s) kabrinin Kudüs'ün yirmi kilometre kuzeydoğusunda ve Lut Denizinin kuzeybatısında bulunan Erîhâ kasabasında olduğuna dair kanaatler yaygındır (bkz. Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh Termecesi*, C. 4, 510).

⁷¹⁵ Ebû Süfyân Müslüman olmadan önce yine birgün Şam'a gittiği ticarî gezilerinden birinde Rûm Meliki Herakliyus ile görüşmüş, Herakliyus'un Hz. Peygamber (s.a.v) ile ilgili sorularına cevap vermiştir. Hatta Ebû Süfyân ile Herakliyus arasındaki görüşmeyi

makdis'i vasfetmesini istemişlerdi. Bu durum Buhârî'de geçen rivâyette anlatılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: *“Kureyş beni yalanladığı zaman Hicr'de ayağa kalktım. Allah benimle Beytü'l-makdis arasını açtı. Ondan sonra ona bakarak gördüğüm alâmetlerden onlara haber vermeye başladım.”*⁷¹⁷ Yine Müslim'de olayın anlatıldığı rivâyet şu şekilde geçmektedir: *“Kendimi Hicr'de bulduğum bir sırada Kureyş bana yolculuğum hakkında soruyordu. Bana Beytü'l-makdis'le ilgili öyle şeyler soruyorlardı ki ben onları aklımda tutmamıştım. Daha önce hiç sıkılmadığım kadar sıkıldım. Nihayet Allah benim için (aradaki engelleri) kaldırdı da, sordukları her şeyi onlara haber verdim...”*⁷¹⁸ Bir diğer hadiste de Hz. Peygamber (s.a.v) Burâk'ın getirilişinden söz ettikten sonra: *“...Ona bindim ve Beytü'l-makdis'e geldim. Onu (Burâk) peygamberlerin kendisini bağladığı halkaya bağladım. Sonra da mescide girdim ve orada iki rekât namaz kıldım...”*⁷¹⁹ buyurmaktadır. İsrâ olayı ile ilgili benzer diğer bir hadiste ise “İliyâ” ifadesi kullanılmıştır: *“Hz. Peygamber (s.a.v) İsrâ gecesini İliyâ'ya getirildiğinde kendisine, şarap ve süttten oluşan iki kadeh getirildi. İkisine de şöyle bir baktıktan sonra sütü aldı. Bunun üzerine Cibril: 'seni fitrata hidayet ettiren Allah'a hamd olsun; eğer şarabı alsaydın ümmetin doğru yoldan sapmıştı', demiştir.”*⁷²⁰

Konumuzla ilgili Mescid-i Aksâ'nın yeri sadedinde zikredeceğimiz bir diğer husus, kible değişikliği meselesidir. Bilindiği gibi, kible değişikliği Bakara sûresinin 144. âyetiyle gerçekleşti. Bu meseleyi destekleyen rivâyetlerde kiblenin Beytü'l-

kaydeden Buhârî rivâyette Kudüs için “İliyâ” kelimesini kullanmıştır (bkz. Buhârî, Bed'ü-l vahy, 1).

⁷¹⁶ Burada şunu belirtmek isteriz ki, İsrâ ve Mi'râc hâdisesi ile ilgili olarak bu iki olayın aynı gecede olmadığına dair görüş bildirenler olduğu gibi, Zemahşerî, İbn Dıhye, İbn Hacer, Kurtubî, Süyûtî, İbn Kesîr, Râzî gibi âlimlerin de içinde bulunduğu ulemânın ekserisi iki olayın aynı gecede olduğuna dair görüş bildirmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Tatlı, *İsrâ ve Mi'râc Hadisleri*, 32.

⁷¹⁷ Buhârî, Fezâilü's-sahâbe, 70. Müslim, İmân, 277.

⁷¹⁸ Müslim, İmân, 277.

⁷¹⁹ Müslim, İmân, 276.

⁷²⁰ Buhârî, Tefsîr, 17; Müslim, Eşribe, 10, Dârimî, Eşribe, 1.

makdis'ten Mescid-i Harâm'a çevrildiği zikredilmektedir.⁷²¹ Berâ b. Âzib'ten gelen rivâyette şöyle buyrulmaktadır: *"Rasûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem on altı veya on yedi ay Beytü'l-makdis'e yönelerek namaz kıldı. Rasûlullah (s.a.v) Kâbe'ye yönelmek istiyordu. Bunun üzerine Allah, (Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. Bakara 2/144) ayetini indirdi...Bundan sonra Rasûlullah, Kâbe'ye doğru yönelerek namaz kıldı."*⁷²² Rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere kible değiştirilene kadar Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabîler Kudüs'e yönelerek namaz kılmaktaydı.⁷²³

⁷²¹ Buhârî, Tefsîr, 18; Müslim, Mesâcid ve mevâzi'ı-s-salât, 2; Ebû Dâvûd, Salât, 28; Nesâî, Kible, 1; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 56; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Kible, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 284 (4079); Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 1, 456 (948); Hâkim, *Müstedrek*, C. 2, 294 (3060); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 6, 442 (3826); Taberânî, *Kebîr*, C. 15, 46 (16691); İbn Huzeyme, *Sahîh*, C. 1, 224 (434); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, C. 1, 483 (656).

⁷²² Buhârî, Salât, 31, İmân, 29; Nesâî, Salât, 22; İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 56; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 10, 17 (10936); Begavî, *Şerhu's-sünne*, C. 2, 322 (444).

⁷²³ Ma'bed b. Kâ'b b. Mâlik'den şu rivâyette bu rivâyeti te'yid etmektedir: *"Müşrik olan kavmimizin hacılarıyla beraber çıktık. Biz ve imâmımız namaz kıldık. Be'râ b. Ma'rûr da bizimle beraberdi. Yola çıkıp Medine'den ayrıldığımızda Be'râ bize dedi ki: 'Ey cemaat ben bir reye varmış bulunuyorum. Bu konuda bana katılıp katılmayacağınızı da bilmiyorum.' Biz, 'nedir', dedik. Be'râ: Vallahi şu binayı yani Kâbe'yi arkama almayacağım. Ona doğru namaz kılacağım, dedi. Ona 'vallâhi Peygamberin Şam'a doğru namaz kıldığından başka bir haber almadık. Biz ona 'muhalefet etmeyi istemiyoruz' dedik. Be'râ, 'ben ona doğru namaz kılacağım', dedi. Biz, 'fakat biz bunu yapmayacağız', dedik. Namaz vakti geldiğinde biz Şam'a doğru namaz kılıyorduk. O ise Kâbe'ye doğru namaz kılıyordu. Nihayet Mekke'ye geldik. Onu yaptığından ötürü ayıplıyorduk. O ise bir türlü kabul etmiyor, öyle kalmayı istiyordu. Mekke'ye ulaştığımızda bana dedi ki: 'Ey kardeşimin oğlu Rasûlullah'a gidelim ve ondan bu durumu soralım. Çünkü içime bir şüphe düştü. Buna muhalefet ettiğinizi görüyorum.' İkimiz birlikte Rasûlullah'a gittik. Be'râ şöyle dedi: 'Ey Allah'ın Rasûlü yola çıktım. Allah beni İslam'a hidayet etti. Ben bu binayı yani Kâbe'yi arkama almamayı hak gördüm. Ona doğru namaz kıldım. Arkadaşlarım ise bu konuda bana muhalefet ettiler. İçime bir şüphe düştü. Ya Rasûlullah bunu nasıl görürsün?' Bunun üzerine Allah Rasûlü: 'Sen bir kible üzerindeydin. Onda sabretseydin ya', dedi. Bundan sonra Be'râ Rasûlullah'ın kiblesine döndü ve bizimle beraber Şam'a doğru namaz*

İddialardan bir diğeri ise, Mescid-i Aksâ'nın isimleri ile ilgili olandır. Araştırmacıların bazıları, Mescid-i Aksâ'nın ismi ile ilgili olarak, hadis kitaplarında genellikle “Beytü'l-makdis” isminin kullanıldığını, “Mescid-i Aksâ” kullanımının çok az olduğunu, bu sebeple “Beytü'l-makdis'in Kudüs'teki Mescid-i Aksâ olamayacağını” iddia etmişlerdir.⁷²⁴ Ancak, hadislerde Mescid-i Aksâ isminin kullanımının az olduğu ve bu sebeple Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te olmadığı iddiası doğru değildir. Başta kütüb-ü sitte olmak üzere incelediğimiz hadis kaynaklarında “Beytü'l-makdis”, “İliyâ” ve “Mescid-i Aksâ” ifadeleri ayrı ayrı yahut birlikte kullanılmıştır ki⁷²⁵, tarih boyunca Kudüs şehri tüm bu isimlerle anılmıştır.⁷²⁶ Tarihî süreç içerisinde, bölge farklı devletlerin kontrolüne girmiş, bu devletlerden bazıları yerleşik halkla uyum içerisinde siyâsî idarede bulunmuş, bazı devletler içinse yerleşik unsurlar tehdit oluşturmuştur. Böyle bir tehdidi hisseden devletler, muhalif unsurların bölgeyi ifade için kullandıkları ismi değiştirerek, bu unsurların tarihî devamlılığını inkıta' uğratabacak başka bir ismin kullanılmasını tercih etmiştir.⁷²⁷ İslâmın nüzûlundan sonra, Müslümanlar tarafından Mescid-i Aksâ ismi ile birlikte kullanılan bu isimler, hadis ve tarih kitaplarına da yansımıştır. Hadis kitaplarında mescidin isminin, Mescid-i Aksâ olarak kullanıldığı çok fazla sahih hadis vardır.⁷²⁸

kıldı.” Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul; Çağrı Yayınları, 1992), C. 3, 461; Ünal, “*Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i makdis*”, 196.

⁷²⁴ Azimli, “*İsrâ ve Mi'râc Olayı üzerine Mülahazalar*”, 44.

⁷²⁵ Müslim, Hâc, 95 (513); Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, C. 4, 174 (3036); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 2, 54, (580), 56 (584); İsfahânî, *Müsnedü'l-müstahrec*, C. 4, 58 (3225); Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Cuma, 7; İbn Hibbân, *Sahih*, C. 7, 7, (2772); Beyhakî, *Sağîr*, C. 1, 232 (447); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, C. 2, 489 (1326); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, C. 7, 533 (3368), C. 14, 211 (6017).

⁷²⁶ Bkz. Kudüs'ün muhtelif isimleri için sayfa 17.

⁷²⁷ Roma İmparatoru Hadrian, şehirdeki Yahudi varlığını farketmiş ve kendi ailesinin ismi olan “İliyâ” ismini şehre vererek, tapınaklar yaptırmak suretiyle şehri paganlaştırma girişimlerinde bulunmuştur (bkz. Rabia Mert, “Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs” (Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 103). Yahudilerin imparatorluğa karşı ortaya koydukları tavır ve isyan hareketleri de imparatorun bu çabasının sebepleri içerisinde.

⁷²⁸ Buhârî, *Enbiyâ*, 10, 40; Müslim, *Mesâcid ve'l-mevâzî'us-salât*, 1 (520); Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 8; Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 8; Nesâî, *Mesâcid*, 3; Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 8; İbn Mâce,

Buhârî bâb başlığı olarak “Beytü’l-makdis” ifadesini⁷²⁹ kullanmakla beraber başlık altında naklettiği hadiste “Mescid-i Aksâ” tabirini kullanmış, Nesâî ise bâb başlığı olarak “Mescid-i Aksâ” tabirini kullandığı halde⁷³⁰ hadiste “Beytü’l-makdis” ifadesini kullanmıştır.

Hadisler tetkik edildiğinde, genellikle Beytü’l-makdis yahut Mescid-i Aksâ ifadelerinin birbirleri yerine kullanıldığı görülecektir. Sahâbîlerin, Mescid-i Aksâ için Beytü’l-makdis yahut İliyâ ifadelerini kullandığını, bu kullanımların hadisin nakledilmesinde lafız farkları meydana getirdiğini daha önce de ifade etmiştik.⁷³¹ Sadace üç mescid rivâyeti bile incelendiğinde, Müslim, Nesâî, İmâm Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, İbn Ebî Şeybe, Ebû Ya‘lâ, Tahâvî, Şeybânî, Beyhakî ve İsfahânî’nin külliyatlarında “Beytü’l-makdis” yahut “İliyâ” ifadelerinin teker teker yahut ikisinin birlikte “Mescid-i Aksâ” için kullanılmış olması, bu şekilde farklı isimlerde kullanımlarının ne kadar yaygın olduğunu isbat etmektedir.⁷³² Muhammed Hamidullah da Buhârî’nin üç mescit hadisi hakkında, Buhârî’nin hocası Ebû’l-Yeman’ın sağlığında hadisi aktarırken, hadisin metninde İliyâ ifadesini kullandığını,

İkâmetü’s-salât, 196; İbn Mâce, Mesâcid ve’l-cemaât, 7; İbn Huzeyme, *Sahîh*, C. 2, 268 (1290).

⁷²⁹ Buhârî, Fazlu’s-salât, 6

⁷³⁰ Nesâî, Mesâcid, 6.

⁷³¹ Bkz. “Kavramlar” başlığı sayfa 7 ve “rivâyetlerin senedleri” başlığı sayfa 95.

⁷³² Beytü’l-makdis kelimesi ile nakledilen rivâyetler için bkz. Nesâî, Cuma, 45, *Sünenü’l-kübrâ*, C. 2, 293 (1766); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 3, 45 (11427), C. 3, 53 (11525), 93 (11905), C. 6, 7 (24349); İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, C. 2, 374 (7619); Taberânî, *Evsat*, C. 1, 260 (853), C. 5, 172, (4983), *Kebîr*, C. 2, 400 (2115), C. 10, 474 (13104); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 54 (581), 56, (583), 55 (582), 58 (589); Şeybânî, *el-Âhâd*, C. 2, 298 (1002); Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, C. 2, 489, (1326); Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen*, C. 7, 533 (3368), C. 14, 211 (6017). İliyâ kelimesi ile nakledilen rivâyetler için bkz. Müslim, Hâc, 95 (513) : Taberânî, *Müsnedü’ş-şâmiyyîn*, C. 4, 174, (3036); Tahâvî, *Müşkilü’l-âsâr*, C. 2, 54 (580) 56 (584); İsfahânî, *Müsnedü’l-müstahrec*, C. 4, 58 (3225). “Beytü’l-makdis ya da İliyâ” (بيت المقدس أو إيلياء) ifadesiyle nakledilen rivâyetler için bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Cuma, 7; İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 7, 7 (2772); Beyhakî, *Sağîr*, C. 1, 232, (447).

Mescid-i Aksâ ifadesinin olmadığını, Müslim'in de hadis metninde "İliyâ" sözcüğünü kullandığını söylemektedir.⁷³³

Mescid-i Aksâ için kullanılan Beytü'l-makdis ifadesine örnek olarak zikredilebilecek rivâyetlerden biri, Ebû Zerr'in (r.a) Hz. Peygamber'e (s.a.v) yeryüzünde inşa edilen ilk mescidi sorduğu rivâyettir. Bu rivâyet, "(Hz. Ebû Zerr) Ey Allah'ın Rasûlü! Yeryüzünde ilk inşa edilen mescid hangisidir? Dedim. Hz. Peygamber (s.a.v) "Mescid-i Harâm" buyurdu. Sonra hangisi? dedim. "Mescid-i Aksâ" buyurdu. "İkisi arasındaki süre ne kadardır" dedim "Kırk yıl" buyurdu. Sonra "bütün yeryüzü senin için mesciddir. Nerede namaz vaktine girersen orada kıl" şeklindedir.⁷³⁴ Benzer rivâyetin Mescid-i Aksâ ifadesi yerine, Beytü'l-makdis ifadesi ile kaydedildiği yerler bulunmakla birlikte⁷³⁵, *Musannef* ve *Müsned*'deki rivâyette hem Mescid-i Aksâ ifadesi hem de Beytü'l-makdis (يعني بيت المقدس) ifadesi zikredilmiştir.⁷³⁶ Hadiste dikkat çekici bir diğer husus, Mescid-i Aksâ'nın inşasının Hz. Süleyman'dan çok daha eskiye dayanıyor oluşudur. Bazı âlimlerin Hz. Nûh'un (a.s) oğlu Sam b. Nûh'un inşa ettiğine dair görüşleri bulunmakta⁷³⁷, bazılarının ise Hz. İbrahim'in (a.s) Beytullah'ı inşa etmesinden kırk yıl sonra Hz. Ya'kûb'un (a.s) inşa ettiğine dair görüşleri bulunmaktadır.⁷³⁸ Bununla birlikte Mescid-i Aksâ'yı tesis edenin Hz. Âdem (a.s) olduğunu benimseyen âlimler de vardır.⁷³⁹ Bu nakiller Mescid-i Aksâ'nın Hz. Süleyman'dan (a.s) önce de Kudüs'te bir mescidin bulunduğunu göstermektedir.

⁷³³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 129 -270 nolu dipnot-.

⁷³⁴ Hadisin bazı varyantlarında Beytü'l-makdis ismi ile kullanılmıştır (bkz. Buhârî, *Enbiyâ*, 10, 40; Müslim, *Mesâcid ve'l-mevâzî'us-salât*, 1 (520); Nesâî, *Mesâcid*, 3; İbn Mâce, *Mesâcid ve'l-cemaât*, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 157 (21718); İbn Hibbân, *Sahîh*, C. 4, 475 (1598); Bezzâr, *Müsned*, C. 9, 410 (4015); Tayâlisî, *Müsned*, C. 1, 370 (464); İbn Huzeyme, *Sahîh*, C. 2, 5, (787), C. 2, 268 (1290). Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 1, 384 (771), C. 10, 146 (11217); Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, C. 1, 109 (117).

⁷³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 166 (21800); Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, C. 10, 48 (11003).

⁷³⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 14, 166 (37082); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 160 (21751).

⁷³⁷ İbnu'l-Cevzî, *Târîhu Beyti'l-makdis*, 36; Zerkeşi, *İ'lâmu's-sâcid*, 30.

⁷³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihâye*, C. 2, 187; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, C. 14, 381-82; Zerkeşi, *İ'lâmu's-sâcid*, 30.

⁷³⁹ Zerkeşi, *İ'lâmu's-sâcid*, 30; İbnu'l-Cevzî, *Târîhu Beyti'l-makdis*, 36.

Mescid-i Aksâ isminin geçtiği bir başka rivâyet, Hz. Süleyman'ın (a.s) mescid hakkındaki duasıdır. Rivâyette;

Dâvûd oğlu Süleyman, Beytü'l-makdis'i yapınca Allah'tan üç şey istedi: Doğru ve isabetli hüküm verebilme yeteneğinin kendisine verilmesini istedi. Allah ona bu gücü verdi. Kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir saltanat verilmesini istedi. Bu da kendisine verildi. Mescidin yapımı tamamlandıktan sonra bu mescide sadece namaz kılmak için gelen bir kulun annesinden yeni doğmuş gibi oradan çıkmasını niyaz etti. (Üçüncüsünün de kabul edilmiş olmasını ümit ederim)⁷⁴⁰

buyrulmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir husus da, Nesâî'nin bu rivâyeti verirken, rivâyetin bulunduğu bâbın başlığını "Fazlu'l-Mescidi'l-Aksâ" olarak vermesidir. Rivâyetteki günahların bağışlanmasına dair olan fazileti benzer bir şekilde zikreden ve destekleyen bir diğer rivâyet de Peygamberimizin hanımı Ümmü Seleme'den gelen şu rivâyettir: "Kim, hac ve umre için Mescid-i Aksâ'dan ihrâma girip Mescid-i Haram'a kadar umre veya hac yapmaya niyet ederek telbiye getirirse geçmiş ve gelecek günahları bağışlanır (veya cennet ona vacib olur)."⁷⁴¹

Bu bölümde son olarak, iddialar kısmında zikrettiğimiz, Şîî âlimlerin Mescid-i Aksâ'nın semâda olduğuna dair iddiasına yönelik değerlendirmelere yer vereceğiz. Şîî âlimlerden Tarık Hicâzî'nin Mescid-i Aksâ'nın semâda olduğuna dair iddiasını daha önce belirtmiştik.⁷⁴² Yine Mescid-i Aksâ'nın semâda olduğu iddiasında bulunan bir diğer kaynak da, en eski Şîî tefsirlerinden biri kabul edilen Ayyâşî'nin (ö.320/932) tefsiridir. Ayyâşî tefsirinde, Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) ziyaret edilmesi gereken en önemli mescidlerin Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî olduğunu zikrettiğini belirttikten sonra kendisine Mescid-i Aksâ'yı soran bir adama, "o semâdaki bir mesciddir, Hz. Peygamber (s.a.v) oraya götürülmüştür" dediğini,

⁷⁴⁰ Nesâî, Mesâcid, 6; İbn Mâce, İkâmetü's-salat, 196; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 176, (6644); İbn Huzeyme, Sahih, C. 2, 288 (1334); Hâkim, Müstedrek, C. 1, 84, 83, C. 2, 471 (3624); İbn Hibbân, Sahih, C. 4, 511 (1633); Taberânî, Kebîr, C. 20, 118 (1480).

⁷⁴¹ Burada da tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi, hadisin bazı varyantlarında Beytü'l- makdis ifadesi kullanılmıştır (bkz. Ebû Dâvûd, Menâsik, 8; Taberânî, Evsat, C. 6, 319 (6515); Ebû Ya'lâ, Miisned, C. 12, 359 (6927).

⁷⁴² Hicazî, Şia ve Mescid-i Aksâ, 5-20.

Kûfe'nin Mekke ile Medine dışındaki diğer mescidlerden daha faziletli olduğunu söylediğini öne sürmüştür. Şîî imâmlarından, Muhammed el-Bâkır da (ö.114/732) aynı şekilde, Hz. Peygamber'in (s.a.v) İsrâ gecesi insanların iddia ettiği gibi Beytü'l-makdis'e değil, semâya götürüldüğünü iddia etmiştir.⁷⁴³

Şîîlerin bu iddiasını takip eden oryantalistlerden B. Schrieke de, Mescid-i Aksâ'nın Emevîler döneminde literatüre girdiğini iddia etmektedir.⁷⁴⁴ Schrieke'in bu iddiasına karşılık, Alman Yahudi Horovitz ise, Kudüs'ün Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde de Müslümanlar için önemli bir konuma sahip olduğunu ancak yine de Kur'an'da geçen "el-Mescidi'l-Aksâ" ismi ve Kudüs ilişkisinin, en erken Hz. Ömer (r.a) döneminde Kudüs'ün fethiyle başladığını iddia etmektedir.⁷⁴⁵

Şîîlerin ortaya attığı oryantalistlerin de takip ettiği Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil, semâda olduğuna dair söylemler gerçeği ifade etmemektedir. Bununla birlikte, mescidin Kudüs'te olduğuna, Kur'an-ı Kerîm'de açık bir şekilde işaret edilmiştir. Mescid-i Aksâ'nın yerine işaret eden âyetler yeryüzüne ilişkin, somut, bölgesel bir mekanı belirtmektedir. Bununla ilgili olarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v) gece yolculuğunu anlatan İsrâ sûresindeki âyet şu şekildedir:

Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye, kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Harâm'dan, etrafını mübârek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya (İsrâ -gece yürüyüşü- ile) götüren (Allah, her türlü noksanlıktan) münezzektir. Şüphesiz ki Semî'(herşeyi işiten), Basîr (hakkıyla gören), ancak O'dur.⁷⁴⁶

Âyette, Hz. Peygamber'in (s.a.v) geceleyin aralarında mukaddes bir bağlantı olan bir mescidden diğer bir mescide götürüldüğüne işaret edilmektedir. Bu mescitlerden biri hiç şüphesiz Kur'an'daki âyetlerde ismi geçen Mescid-i Harâm'dır.⁷⁴⁷ Diğer mescid

⁷⁴³ Muhammed b. Mesûd al-Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî* (Beyrut: 1991) C. 2, 302; Uri Rubin, "Muhammad's Night Journey (ISRÂ) to al-Masjid al-Aqsâ. Aspect of the Earliest Origins of the Islamic Sanctity of Jerusalem", *al-Qantara*, V. 29 (Enero-Junio 2008): 161.

⁷⁴⁴ B. Schrieke, "Die Himmelsreise Muhammeds", *Der Islam*, C. 6 (1916): 1-30; Rubin, "Muhammad's Night Journey (ISRÂ) to al-Masjid al-Aqsâ", 148.

⁷⁴⁵ Rubin, "Muhammad's Night Journey (ISRÂ) to al-Masjid al-Aqsâ", 148.

⁷⁴⁶ İsrâ, 17/1.

⁷⁴⁷ Bakara, 2/125, 149, 158, 191, 196; Mâide, 5/2; Enfal, 8/34, 35; Tevbe, 9/7, 19; İsrâ, 17/1; Hacc, 22/29, 33.

ise, İsrâ sûresinde açık bir şekilde ifade edilen Mescid-i Aksâ'dır. Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Harâm gibi yeryüzündeki somut bir yer olup olmadığı yine İsrâ âyetinde bulunan kelimelerin tetkik edilmesiyle görülmektedir. Bu kelimeler hususen “gece yürüyüşü” mânâsına gelen "أسري", Mescid-i Aksâ kelimesinde kullanılan “en uzak” mânâsına gelen "الأقصى" ve “bereketli kıldığımız” mânâsına gelen "باركنا" ifadeleridir. Şimdi bunları tek tek inceleyelim:

"أسري" : Kur'ân-ı Kerîm'de beş kez geçen bu fiil, üç âyette Hz. Mûsâ ve İsrailoğullarının geceleyin topluluk halinde Mısır'dan çıkmalarını⁷⁴⁸, diğer iki âyette ise, yine geceleyin Hz. Lût ve ailesinin şehirden ayrılmalarını⁷⁴⁹ tanımlamaktadır. Hz. Mûsâ ve İsrailoğullarının da, Hz. Lût ve ailesinin de yola çıkmalarını anlatan bu âyetlerdeki gece yolculuğu yapılarak varılan yer aynıdır ve somut olarak yeryüzündeki bir bölgeye işarete etmektedir. Bu âyetlerde olduğu gibi İsrâ sûresindeki "أسري" fiilinin de aynı yere yapılan gece yolculuğuna işaret ediyor olduğu görülmektedir. Dolayısıyla âyetlerde, "أسري" kelimesiyle semâya doğru olan bir yolculuğa değil, “geceleyin yeryüzündeki bir bölgeye yapılan yolculuğa” işaret edildiği görülmektedir.⁷⁵⁰

"الأقصى" : Kur'ân-ı Kerîm'deki “aksâ” ifadesi somut olarak yeryüzündeki bir bölgeyi/mekanı ifade etmektedir. Kasas ve Yâsîn sûresinde geçen “aksâ” ifadeleri, "أقصى المدينة" terkihi içinde kullanılmakta ve “şehrin öbür ucu/şehrin en uzak yeri” anlamına gelmektedir.⁷⁵¹ Yine “aksâ” kelimesinin dişil formunda gelen “kusvâ” kelimesi, Enfâl sûresinde "العدوة القصوى" terkihi içinde geçmekte, Bedir gazâsının gerçekleştiği bölgenin “en uzak sınırı/kenarı”nı ifade etmektedir.⁷⁵² Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in (s.a.v) umre için ihrâma girdiği Mekke'ye 9 mil uzaklıkta olan Ci'râne'deki vadide bulunan bir mescidin yeri tanımlanırken, bu yerdeki mescid için

⁷⁴⁸ Tâhâ, 20/77; Şuarâ, 26/52; Duhân, 44/23.

⁷⁴⁹ Hûd, 11/81; Hicr, 15/65.

⁷⁵⁰ Mescid-i Aksâ'nın Medine'de olduğunu ve Hz. Peygamber'in gece yolculuğunun Medine'ye hicreti olduğunu iddia eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Yine, Medine'nin bir diğer isminin Mescid-i Aksâ olduğuna dair bazı iddialar, fezâil kitaplarında yer almaktadır (bkz. Rubin, “Muhammad's Night Journey (ISRÂ) to al-Masjid al-Aqsâ”, 151 - dipnot 13-).

⁷⁵¹ Kasas, 28/20; Yâsîn, 36/20.

⁷⁵² Enfâl, 8/42.

“Mescid-i Aksâ” ifadesinin kullanılması⁷⁵³, kelimenin topografik olarak bir yeri tanımlamak için kullanıldığını göstermektedir.⁷⁵⁴ Bu kelime birçok yerde uzak sınırları/yerleri belirtmek için kullanılmakta ve yeryüzündeki somut bir bölgeye/noktaya işaret etmektedir.

"باركنا" : Mescid-i Aksâ âyette Allah'ın bereketli ve kutsal kıldığı bir bölge olarak ifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in Sebe, A'râf ve Enbiyâ surelerindeki âyetlerinde de⁷⁵⁵, bereketli kılınan bölgeye yapılan göçlerin yahut yolculukların varış yeri olarak referans gösterilmekte, bu bölge ve çevresi mübarek kılınan, bereketlerle doldurulan bir yer olarak tanımlanmaktadır.⁷⁵⁶

Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ, kesinlikle semâvi bir yolculuğa değil, yeryüzünde kutsal kabul edilen topografik olarak tanımlanan, göç etmeye elverişli bereketli bir yerdeki mescide, gece yolculuğuna işaret etmektedir. Bu bölgenin ismi Kur'ân-ı Kerîm'de “Mescid-i Aksâ” olarak zikredilmiş Kudüs'te bulunan alandır.

2.3.4.2. Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın inşası ile ilgili iddiaların değerlendirilmesi

Üç mescid hadisinin uydurma olduğu ve Mescid-i Aksâ'nın yeri ile ilgili ortaya atılan iddiaları ve bu iddialarla alakalı olarak yapılan değerlendirmeleri yukarıda zikrettik. İddialarda yer alan Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'ya dair kaynaklarda zikredilen bilgileri vermenin yukarıdaki değerlendirmeleri daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz. Bu bölümde kaynaklarda bu iki yapı hakkında verilen bilgileri inceleyerek değerlendirmemize devam edeceğiz.

Hz. Peygamber'in İsrâ hâdisesini bildirdiği haberlerinde, Hz. Mûsâ'nın kabrinden, Beytü'l-lahm, Sînâ gibi yerlerden bahsettiği görülmektedir.⁷⁵⁷ Bu mekanlar, peygamberlerin pek çoğunun yaşadığı ve mâbed olarak kullandıkları yerlerdi, bu

⁷⁵³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. 2, 207; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, C. 3, 958-959.

⁷⁵⁴ Ci'râne'deki mescid için Mescid-i Aksâ iddiasında bulunulduğunu daha önce ifade etmiş, bu konuda değerlendirmemizi yapmıştık. Bunun için bkz. sayfa 112.

⁷⁵⁵ A'râf, 7/137; Enbiyâ, 21/71, 81; Sebe, 34/18.

⁷⁵⁶ Bkz. “Kur'an'da Kudüs” kısmı sayfa 51.

⁷⁵⁷ Nesâî, *Salât*, 1.

sebeplerden dolayı tahrif olmuş olan dinlerin mensuplarınca da bilinmekteydi. Yukarıda verdiğimiz hadislerden sonra bir tarih kitabı olan Taberî'nin *Târîhü'r-Rusûl*'ünde de bu anlayışı destekleyen ve bütünlüğü sağlayan rivâyetler görülmektedir. 638'te Kudüs fethedilmiş, Hz. Ömer şehre girmiş, ahidname imzalanmıştır. Hz. Ömer daha sonra Hz. Dâvûd'un mihrâbının olduğu yeri bulmuş, burada namaz kılmıştır.⁷⁵⁸

Tarihî rivâyetlerde belirtildiğine göre, Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethetmesinden önce, tarih içinde Mescid-i Aksâ'yla ilgili süreç şu şekildedir:

Hz. Dâvûd İsrâil'e kral olmuş, Yebusîler'in hâkim olduğu Kudüs'ü almıştır. Buraya Dâvûd'un şehri denilmiş, şehir krallığın merkezi olmuştur. Hz. Dâvûd Yebusîlerin Zion (Sion) diye isimlendirdikleri hisarı yeniden imar ettikten sonra Ahid sandığını Kudüs'e getirterek sarayına yakın bir çadıra yerleştirmiştir. Bir mâbed inşa etmek üzere gerekli malzemeyi hazırlatmış, ancak muvaffak olamayınca kendisinden sonra yönetime geçen Hz. Süleyman'a mâbedin planını vermiştir. Mâbed, Hz. Süleyman tarafından inşa edildikten sonra Ahid sandığı buradaki özel yerine konulmuş ve Kudüs'ün çevresine bir duvar çektirilmiştir.⁷⁵⁹ Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleyman Mâbedi olarak bilinen I. Mâbed, Bâbilliler tarafından şehrin tahrip edilmesiyle birlikte, yıkılmış⁷⁶⁰, Persler zamanında Kudüs'e geri dönen Yahudiler tarafından ikinci kez tekrar inşa edilmiştir.⁷⁶¹ Pers hâkimiyetinin M.Ö 332'de sona ermesi sonrasında, Yunanlıların hâkimiyeti altına giren ve zaman zaman yağmaya uğrayan Kudüs ve mâbed, M.Ö 63 yılında Roma Kralı Pompey tarafından tekrar Romalıların hâkimiyetine geçmiştir. Bu dönemde şehrin yöneticisi Herod tarafından genişletme ve yenileme faaliyetleri gören mâbed, M.S 66-70 tarihlerinde Titus komutasındaki Roma ordusunun Yahudi isyanını bastırması sırasında harabeye dönmüştür. Kudüs ve mâbedin tahribinden sonra bölgede az sayıda Yahudi kalmış, mâbed kullanılmamıştır.⁷⁶² M.S 130 yılında şehre çeşitli ziyaretler düzenleyen İmparator Hadrian, şehirdeki Yahudilerin varlığını fark etmiş, Kudüs'ü bir Roma

⁷⁵⁸ Taberî, *Târîhü'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, C. 8, 265- 267.

⁷⁵⁹ Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 20-26

⁷⁶⁰ Mert, "Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs", 89.

⁷⁶¹ A.g.e., 93.

⁷⁶² A.g.e., 101-103.

şehrine dönüştürmek istemiş, bunu gerçekleştirmek amacıyla da şehrin ismini kendi aile ismi olan “İliyâ” olarak değiştirmiştir. Roma imparatorluğu bu dönemde Kudüs’ü putperest bir şehre dönüştürme faaliyetlerine devam etmiş, Yahudileri dünyanın dört bir yanına sürgün ederek, harâbe halde kalan mâbedin yerine Jüpiter tapınağı⁷⁶³, Merkad-ı Îsâ Kilisesi’nin inşa edileceği yere ise Afrodit tapınağını inşa ettirmiştir.⁷⁶⁴ Hristiyanlığın Roma’da yayılması ve Roma imparatorluğunun Hristiyanlığı kabul etmesinin ardından Kudüs’te Hristiyanlık hâkim olmuş ve buna uygun imar faaliyetleri yapılarak, Zeytindağı’nda bir kilise, Golgatha tepesinde Merkad-i Îsâ Kilisesi inşa edilmiştir. Bu dönemden sonra şehir Hristiyanlar için önemli bir merkez haline dönüşmüştür. Hristiyanların, Yahudilere ait olarak görülen mâbedin tekrar yapılmasına ve Hz. Îsâ’nın sözlerine hürmeten Süleyman mâbedinin yeniden inşa edilmesine karşı olması sebebiyle, Sahra’nın (hacer-i muallak) üzeri açık kalmış, mâbedin olduğu alanda herhangi bir imar faaliyetinde bulunulmamış⁷⁶⁵, Müslümanların fethine (638) kadar burası harâbe halde kalmıştır.⁷⁶⁶

Kudüs’ün müslümanlar tarafından fethi sırasında, Kudüs halkının direnmesi ve sulh yoluyla şehri vereceklerine dair anlaşma yapmalarını istemeleri üzerine, Hz. Ömer Kudüs’e bizzat gelmiş, sulh yapılmıştır. Daha sonra Hz. Ömer, İsrâ gecesi buraya gelen Hz. Peygamber’in (s.a.v) tarifi üzere, Beytü’l-makdis’in bulunduğu yere gelmiş, Hz. Dâvûd’un mihrâbında tahıyyetü’l-mescid namazı kılmış, birinci rekâtında Sâd sûresi ikinci rekâtında İsrâ sûresi okuyarak müslümanlara da namaz kıldırmıştır.⁷⁶⁷ Ka’bu’l-Ahbâr’dan hacer-i muallakın yerini sormuş⁷⁶⁸, Rumların çöplük haline getirdiği hacer-i muallakı bulup, kayanın bulunduğu yeri ve çevresini temizlemiştir.⁷⁶⁹ Daha sonra da burada, hacer-i muallakı arkasında bırakacak şekilde kibleye yönelip namaz kıldığı bu yere, ahşap bir mescid inşa ettirmiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶³ A.g.e., 104.

⁷⁶⁴ Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı: Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar için Kutsal Olan Bir Sitenin Olağandışı Tarihi*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Doruk, 2011), 17.

⁷⁶⁵ Mert, “Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs”, 115.

⁷⁶⁶ Harman, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 323.

⁷⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 7, 157.

⁷⁶⁸ Hacer-i muallak, Hz. Peygamber’in (s.a.v) Mirâc’a yükselişinin başladığı yer olarak da kutsal kabul edilmektedir (bkz. Nebi Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, *DİA*, C. 26, 304-308).

⁷⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 7, 160-161.

Hız. Ömer'in buraya geldikten sonraki zaman içerisinde buraya bir mescid yaptırması ve burasının hadis kaynaklarında kaydedildiği üzere Ebû Hüreyre, Ebû Ubeyde, Muâz b. Cebel, Bilâl b. Rabâh, Ebû Zerr e1-Gıffâri, Temim b. Uveys ed-Dârî, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Abbas, Avf b. Malik ve Abdullah b. Selâm gibi sahabiler tarafından ziyaret edilmesi, İsrâ olayında zikredilen Mescid-i Aksâ'nın yerinin bilindiğini ve buraya ayrı bir önem verildiğini göstermektedir.⁷⁷¹

Emevîler döneminde ise, Halîfe Abdülmelik b. Mervân, Hız. Ömer'in Mâbed tepesinde inşa ettirdiği camiye yeniden imar etmiş, Kubbetü's-Sahra yaptırmıştır. Bir rivâyete göre Abdülmelik diğer rivâyete göre ise I. Velid de Mescid-i Aksâ'yı yaptırmıştır.⁷⁷² Âlimler ve tarihçiler, Hız. Süleyman'ın inşa ettirdiği Mescid-i Aksâ'nın bugünkü Mescid-i Aksâ ismiyle anılan binadan daha kapsamlı olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁷³ Bu bilgilere göre, Mâbed tepesinde Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ'nın inşa edildiği yer, daha önce Süleyman Mâbedi (Beytü'l-makdis/I. Mâbed), Herod Mâbedi (II. Mâbed), Jüpiter Tapınağı ve Hız. Ömer'in yaptırdığı mescidin bulunduğu büyük bir alandır.⁷⁷⁴

Mescid-i Aksâ'nın yerini tanımlamakla ilgili olarak yukarıda tarihî veriler sunduk. Bu bilgilerden sonra Mescid-i Aksâ'nın mahiyeti itibarıyla Mescid-i Harâm'a benzemesi ve kudsiyetinin devamlılığını şöyle izah edebiliriz:

a. Âyette Süleyman Mâbedinden bahsederken mâbedi "mescid" ismiyle zikretmesi:

Âyetlerde, Süleyman Mâbedi "mescid" ismiyle zikredilmiş, İsrailoğullarından bahseden âyetlerde mâbedden bahsedilirken "mescid" ifadesi kullanılmıştır. İsrâ sûresinin 2-8 âyetlerinde, İsrailoğullarının yeryüzünde çıkardıkları fesâd ve günahları sebebiyle cezalandırılmalarının neticesi olarak düşmanlarının mescidi yıktıkları

⁷⁷⁰ Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 29, 268-271.

⁷⁷¹ Mazak, "Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin", 75.

⁷⁷² Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 29, 268-271

⁷⁷³ İsmail Altun, "Sahâbe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *İLTED*, S. 47 (Erzurum, 2017): 164.

⁷⁷⁴ Abdülkadir Dündar, "Bulunduğu Şehir İnşa Edildiği Alan, Mimarîsi ve Süslemeleri Bakımından Kubbetü's-Sahra", *Dinî, Tarihî ve Edebî Açıldan Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik, Ö. Güngör ve N. F. Kurt (İstanbul: DBY Yayınları, 2018), 264.

zikredilmiştir. ⁷⁷⁵ Bu âyetlerde, İsrailoğullarının günahları mescid olarak isimlendirilen kutsal yerden ayrı tutulmuş, mâbed yıkıldığı halde mâbed yahut mescidin bulunmadığı dönemlerde bu mekan kutsal bir yer olarak devam etmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Kur’ân-ı Kerîm’de, günahkâr kavimlerin bulunduğu mekan, orada bulunan kavimlerin işlediği günahlardan ayrı tutulmuş, insanların bu kudsî yerleri yapılış amaçlarına riâyet ederek kullanmıyor oluşları da kudsî olduğu belirtilen bu mekanlara zarar vermemiş, amacını değiştirmemiştir. Bu durum Kâbe için de böyledir. Nitekim İslamdan önce Kâbe’de putlar ve çeşitli resimler olmakla beraber⁷⁷⁶ burası putlara ibadet edilen bir mâbed halindeydi.

b. Mescid-i Aksâ’nın mekansal ve şekil olarak Mescid-i Harâm’a benzemesi:

Âyetlerde “beyt” ve “mescid” kelimeleri ibadet yapılan yer anlamında kullanılmıştır. Mesela Kâbe için hem “beyt” hem de “mescid” kelimelerinin ikisi de kullanılmıştır.⁷⁷⁷ İki kelime arasındaki ince denilebilecek mânâ farkı ise, “beyt” kelimesi ibadete ayrılan kapalı, sınırlı ve belirli bir mekan için kullanılırken, “mescid” kelimesi sınırlı yahut sınırsız, açık yahut kapalı her yeri ifade etmektedir.⁷⁷⁸ Ayrıca tarihî rivâyetlerde, Hz. Peygamber’in çok defa açık mekanları namazgâh olarak kullandığı kaydedilmiştir.⁷⁷⁹ Bu da sadece etrafı örülmüş, üstü örtülü yahut kubbeli mekanların mescid olarak isimlendirilmediğini göstermektedir. Mescid-i Harâm bu şekildedir; Kâbe’nin etrafındaki alan duvarlarla kuşatılmadan önce Mescid-i Harâm olarak isimlendirilmiş, Hz. Ömer’in (r.a) halîfeliği döneminde Müslüman sayısının artmasıyla Kâbe’nin çevresindeki evler satın alınarak mekan genişletmek amacıyla yıkılmış ve alanın çevresi duvarlarla kuşatılmıştır.⁷⁸⁰ Çevresi duvarla kuşatılmadan önce de bu mekan, âyetlerde Mescid-i Harâm olarak

⁷⁷⁵ İsrâ, 17/2-8.

⁷⁷⁶ Saadettin Ünal, “Kâbe”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), C. 24, 14-21.

⁷⁷⁷ Bakara, 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân, 3/96, 97; Enfâl, 8/35; Hacc, 22/26; Kureyş, 106/3; Bakara, 2/144, 149, 150; Mâide, 5/2; Tevbe, 9/7, 19, 28.

⁷⁷⁸ Ahmet Güç, “Mâbed”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), C. 26, 276-280. Bununla birlikte hadiste “*Bana yeryüzü mescid yapıldı ve temiz kılındı*” buyrulmuştur (Buhârî, Salât, 56, Teyemmüm, 1; Müslim, Mesâcid, 3-4).

⁷⁷⁹ Nebi Bozkurt, “Namazgâh”, *DİA*, (İstanbul : TDV Yayınları, 2006), C. 32, 358.

⁷⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 62.

isimlendirilmişti.⁷⁸¹ Buradan da anlaşılacağı üzere âyette ismi zikredilen “Mescid-i Aksâ” duvarlarla çevrili üzerine kubbe örülmüş bir binayı değil, mekanı anlatan bir ifadedir.⁷⁸² Mâhiyeti itibarıyla, Mescid-i Harâm’a benzemektedir. Mescid-i Aksâ ismi, bölgeye verilen isimdir.

c. Mescid-i Aksâ’nın mâhiyeti itibarıyla Mescid-i Harâm’a benzemesi:

Elimizdeki bütün veriler, Mescid-i Aksâ’nın tarih boyunca çeşitli yıkımlara maruz kalmasına rağmen, tarihin farklı dönemlerinde farklı milletler tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Nitekim Mescid-i Harâm da, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından yeniden inşa edildikten sonra yıkılmış ve sonraki dönemlerde putperestler yahut diğer din mensuplarınınca yeniden inşa edilmiştir. İslâm’dan önce Kâbe’de ve etrafında putların bulunması⁷⁸³, onun mâhiyetini değiştirmemiş, hatta putların bulunduğu sırada bile, Hz. İbrahim’in dinine bağlı Hanîfler gibi birçok kişi putperest anlayış dışında burayı ziyaret etmişlerdir.⁷⁸⁴ Tıpkı bunun gibi Mescid-i Aksâ’nın da putperestler yahut diğer din mensupları tarafından inşa edilmiş olması veya isminin mescid değil de, tarih boyunca kilise, mâbed ya da sinogag olarak kullanılmış olması mânevi konumunu etkilememektedir.⁷⁸⁵ Bununla birlikte, bir mekanın kutsal kabul edilmesi, Tanrının bizzat o yerin kutsal olduğunu belirtmesi, o mekanda ulûhiyetin tecelli etmesi yahut ulûhiyete tahsis edilmiş olması, Peygamberler, azizler ve sâlih kimseler gibi dinde kutsallık atfedilen kişilerin hayatlarıyla ilişkili olması, bu kişilerin bu yerin kutsal olduğunu bildirmesi yahut doğüstü bir gücün sezilmesi gibi özelliklerle belirlenmiştir.⁷⁸⁶ İslam’da ise kutsiyet kazanması Kur’an ve hadis ile olur. Mescid-i Aksâ’nın da herşeyden önce Kur’an ve hadiste fazileti bildirilmiş ve

⁷⁸¹ Bakara, 2/144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide, 5/2; Enfâl, 8/34; Tevbe, 9/7, 19, 28; İsrâ, 17/ 1; Hacc, 22/25; Fetih, 48/25, 27.

⁷⁸² Harman, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 323-327.

⁷⁸³ Ünal, “Kâbe”, *DİA*, C. 24, 14-21.

⁷⁸⁴ Ünal, “Kâbe”, *DİA*, C. 24, 14-21.

⁷⁸⁵ Raid Salah, “Aksâ Tehlikede”, *Mescid-i Aksâ Sempozyumu, İstanbul Barış Platformu*, Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi (İstanbul: 2009): 22-23; Mustafa Özcan, “Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi”, *Mescid-i Aksâ Sempozyumu, İstanbul Barış Platformu*, Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi (İstanbul: 2009): 70.

⁷⁸⁶ Hikmet Eroğlu, “Kutsal Mekan”, *Dinler Tarihi*, Ed. Baki Adam (Ankara: Uzem Yayınları, 2017), 190.

böylece ulûhiyete tahsis edilmiştir. Diğer birçok yönüyle de kutsal kabul edilecek bütün özelliklere sahiptir. Dindar kişilerin Mekke, Medine, Kudüs ve diğer kutsal mekanlarda kendilerini farklı bir dünyada ve huzurlu hissetmeleri kutsal mekana yüklenen bu hususî nitelikler sebebiyledir.⁷⁸⁷

Emevîler döneminde, Hz. Ömer'in mescid inşa ettiği alanda imar faaliyetleri devam etmiş, mâbedin bulunduğu sahada, Hz. Ömer'in yaptırdığı mescid yeniden inşa edilerek yerine Kubbetü's-Sahra'nın ve Mescid-i Aksâ câmiinin bina edildiğini belirtmiştik.⁷⁸⁸ Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân'ın sâde bir mescid değil de, neden Kubbetü's-Sahra gibi ihtişamlı bir yapı inşa ettirdiğine dair iddialar gündeme gelmiş ve bu konuda önemli tartışmalar olmuştur. Bu konudaki yorumları ve iddiaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Abdülmelik b. Mervân bu binayı halîfeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altında bulunan Mekke'ye Müslümanların gitmesini engellemek ve Abdullah b. Zübeyr'in gücünü zayıflatmak için Kâbe'ye nazîre olarak yaptırmıştır.⁷⁸⁹
2. Kubbetü's-Sahra'nın mimarî açıdan görkemli bir şekilde inşa edilmesi ve Kutsal Mezar gibi çevresindeki yapılara kâbil-i kıyas olacak şekilde ihtişamlı boy göstermesi⁷⁹⁰, belki de Hristiyanlığın görkemli binalarının sergilediği ihtişama ve kadim geleneklere sahip Yahudiliğe karşı Müslümanların zihinlerinde hayranlık uyanmasına karşı alınmış bir tedbirdir. Abdülmelik b. Mervân Kubbetü's-Sahra'yı inşa ettirerek Müslümanların hayranlık duyup övmelerine karşı⁷⁹¹ psikolojik açıdan tedbir almış, hem de Yahudilerin ve Hristiyanların merkez olarak gördükleri

⁷⁸⁷ Eroğlu, "Kutsal Mekan", 189.

⁷⁸⁸

⁷⁸⁹ Bu iddianın asılsız oluşu konusuna daha önce değinmiş ayrıca bu tarz bir hareketin halîfeyi "münkir" bir duruma düşürüp siyâsî bir intihar olacağından daha önce bahsetmiştik. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. "Üç mescidle ilgili iddiaların değerlendirilmesi" sayfa 121.

⁷⁹⁰ Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz (İstanbul, 1998), 61.

⁷⁹¹ Beytü'l-makdis'in faziletine dair eser te'lif eden müelliflerden biri olan Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245), Kubbetü's-Sahra'nın, Müslümanların Kumâme Kilisesinin ihtişamını görünce, hristiyanların inançlarının onlarıkinden daha üstün olduğu kompleksine kapılmaları için yaptırdığı görüşünü zikretmektedir (bkz. Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi", 465).

Kudüs'e, Müslüman kimliği kazandırarak, Emevî varlığını göstermiş, böylece siyâsî olarak da bir tedbir almaya çalışmıştır. Zirâ bu dönemde buradaki çeşitli imar faaliyetleri⁷⁹² bunu göstermektedir.

3. Grabar, Kudüs'teki Hz. İsa'nın sembolik mezarının ihtişamını gölgede bırakacak bir bina olarak Kubbetü's-Sahra'nın siyâsî bir amaçla yapıldığı görüşünün yanında, tek tanrılı üç inancın temsilcisi olan Hz. İbrahim anısına dikilmiş bir anıt olarak dinî yönünün de olduğunu söylemektedir.⁷⁹³ Grabar yapının içindeki âyetleri incelemiş, bu yazılarda "İslâm'ın ilkelerinin vurgulanarak, Hz. Muhammed'in özel konumu, görevinin önemi ve evrenselliğinin anlatıldığını" belirtmiştir.⁷⁹⁴

4. Abdülmelik b. Mervân İslam'da bu yerin kudsiyetini biliyordu. Başta Hz. Peygamber'in (s.a.v) gece yolculuğunun (İsrâ ve Mi'râc) anısı olmak üzere burada namaz kılmanın ve ziyaret etmenin faziletine dair hadisler doğrultusunda Müslümanları cesaretlendirmek ve teşvik etmek amacıyla inşa etti.

Ya'kûbî'nin iddiası tarihî gerçeklerle bağdaşmadığından bu iddiayı Kubbetü's-Sahra'nın yapılış nedenleri arasında görmüyoruz. Kubbetü's-Sahra yukarıda belirttiğimiz diğer üç sebepten dolayı yahut bu sebeplerin herhangi birisine bağlı olarak bina edilmiş olabilir. Abdülmelik b. Mervân'ın dini sâikler sebebiyle olduğu gibi politik ve psikolojik tedbirler gözeterek de, Kubbetü's-Sahra'yı inşa ettirmiş olması ve buraya husûsî bir ihtimam göstermesi mümkün gözükmektedir. Diğer din mensuplarınca sahiplenilmiş bu yere Müslüman kimliği kazandırmak ve Müslümanları teşvik etmek aynı zamanda devlet olarak politik bir duruşu da gerektirmektedir.

Müslüman müellifler tarafından kabul edilen yorum, Abdülmelik'in yapıyı daha çok dinî sâikler sebebiyle yaptırmış olduğudur. Kubbe, Müslümanlar ve Mûsevilerce kutsal kabul edilen hacir-i muallakı muhafaza etmek için yapılmış bir yapıya benzemektedir.

⁷⁹² Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi", 451.

⁷⁹³ Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, 61.

⁷⁹⁴ Bu âyetler şunlardır: 2/136, 3/84, 61/9, 9/33, 2/256, 2/111, 24/35, 3/25, 6/12, 7/155, 19/34, 3/18-19. Bu konuda ayrıca bkz. Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi", 466.

Yahudiler bu kayaya su kayası yahut temel kayası anlamına gelen “even şetiyya” demektedirler. Onlar, bu taşın “dünyanın temelindeki köşe taşı” olduğuna ve dünyanın bu kayadan yaratılmaya başladığına inanırlar.⁷⁹⁵ Taşın düştüğü yer dünyanın merkezidir. Bununla birlikte, Nûh’un gemisinin tufandan sonra bu kayanın üzerine oturduğuna, Nûh tufanının Süleyman Mâbedi’nin temel taşının kaldırılması sonucunda yer altındaki suların yeryüzüne çıkmasıyla meydana geldiğine, Hz. İbrahim’in oğlu İshak’ı kurban etmek istediği yer olduğuna inanmaktadırlar.⁷⁹⁶ Ayrıca “even şetiyya” Süleyman Mâbedi’ndeki Kutsallar Kutsalı bölümünün merkezinde bulunmakta ve Ahid sandığı bu kayanın üzerinde bulunmaktadır.⁷⁹⁷

Müslümanlar tarafından da hacet-i muallaka büyük bir önem verilmiştir. Kayanın kendisi ve bulunduğu yerin Müslümanlar tarafından da kutsal kabul edilmesi, herşeyden önce Hz. Peygamber’in (s.a.v) bu mekana İsrâ gecesini yürütülmüş olması, rivâyetlere göre, burada peygamberlerle birlikte onlara imâmlik ederek namaz kıldırmasıdır.⁷⁹⁸ Bundan başka kaya ve bulunduğu yerle ilgili çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Şöyle ki: Kur’an’da bazı âyetlerde zikri geçen yerin buradaki kaya (sahre) ile ilişkisinin olduğu belirtilmiştir. Müfessirlere göre, Kâf sûresi 41. âyette geçen “*Yakın bir yerden nidâ edecek münadiye kulak ver*” âyetindeki yakın yer Kudüs’teki Sahra’nın olduğu yerdir. Ebû Hüreyre’ye nisbet edilen bir rivâyette, nehirler, bulutlar ve rüzgârlar bu kayanın altından çıkmaktadır. Yine Sahra’nın üzerinde Hz. Peygamber’in (s.a.v) ayak izinin, Cebrâil’in de parmak izinin bulunduğu, taşın yere değmeden muallakta durduğu ve Hz. Peygamber’in Mi’râc yolculuğuna buradan yükselerek başladığı hakkında dair rivâyetler de bulunmaktadır. Bu rivâyetler hadis âlimleri tarafından mevzû yahut münker olarak kabul edilmiştir.⁷⁹⁹

⁷⁹⁵ Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, *DİA*, C. 26, 304-308.

⁷⁹⁶ Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, *DİA*, C. 26, 304-308.

⁷⁹⁷ Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mâbedi”, 58.

⁷⁹⁸ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları 2005), C. 9, 4611, 4663.

⁷⁹⁹ Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, *DİA*, C. 26, 304-308. Bununla birlikte, şunu da eklemek gerekir ki, İsrâiliyât asıllı olduğu kabul edilen her bilginin yanlış kabul edilmesi de doğru değildir. Nihayetinde bütün dinler İslâm olarak gönderilmiş, tahrife uğradıktan sonra

Diğer taraftan, Sahra'nın faziletine dair "sahîh" yorumu yapılmış rivâyetler de bulunmaktadır. İbn Mâce "*Sahra (kaya) ve hurma cennettendir*"⁸⁰⁰ rivâyetini nakletmekte ve buradaki "الصخرة" hakkında Beytü'l-makdis'teki hacr-i muallakın kastedildiği görüşü bulunmaktadır. Hâkim *Müstedrek*'te isnâdının "sahîh"⁸⁰¹ olduğunu ancak tahrir edilmediğini ve Zehebi'nin *Telhîs*'inde "sahîh" yorumunun bulunduğunu söylemektedir.⁸⁰¹

Yine bir diğer rivâyette, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Mescid-i Aksâ'da yakılmak üzere kandil gönderilmesi ile ilgilidir. Bu rivâyet de Mescid-i Aksâ'nın mahşer yeri olduğu da belirtilmiştir. Rivâyet şu şekildedir: Hz. Meymûne Rasûlüllah'a "*Ya Rasûlallah! Bize Beytü'l-makdis hakkında bilgi verir misin?*" dedi. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Orası mahşer ve menşer, yani yeniden diriliş yeridir. Oraya gidin ve içinde namaz kılın. Çünkü orada kılınan bir namaz başka yerdeki bin namaza bedeldir.*" Hz. Meymune buna karşılık: "Peki oraya gitmeye gücümüz yetmezse ne yapalım ya Resûlüllah" dediğinde Resûlüllah (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Kandillerini yakmak için zeytinyağı, yakıt hediye gönderin. Kim bunu yaparsa oraya gitmiş ve namaz kılmış gibi olur.*"⁸⁰² Bütün bu rivâyetler, Sahra⁸⁰³ ve Beytü'l-makdis'in eskatolojik olaylarla olan⁸⁰⁴ bağlantısını doğrulamakla beraber, bu hadislerin

Yahudilik ve Hristiyanlık olmuşlardır. Bu sebeple bu tür rivâyetlerin üzerinde araştırma yapılarak tesbiti gerekmektedir.

⁸⁰⁰ İbn Mâce, Tıb, 8. Diğer rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 31 (20610); Hâkim, *Müstedrek*, C. 4, 206, (7449). Sahra hakkında "Beytü'l-makdis"ten murâd olduğuna dair görüş bildirilmiştir. Yine "*yakın bir yerden nidâ edecek münâdiye kulak ver*" (Kâf 50/41) âyetindeki yakın yerin hacr-i muallak olduğuna dair yorumda bulunulmuştur (bkz. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", *DİA*, C. 26, 304-308).

⁸⁰¹ Elbânî ise rivâyet hakkında "zayıf" yorumunda bulunmuştur. Hâkim, *Müstedrek*, C. 4, 206, (7449).

⁸⁰² İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 196; Taberânî, *Kebîr*, C. 18, 209 (20577); Bezzâr, *Müsned*, C. 9, 382 (3965). Bezzâr'ın *Müsned*'indeki rivâyet "*Şam mahşer yeridir*" olarak geçmektedir.

⁸⁰³ Rivâyelere göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sahra (kaya) ve hurma cennettendir" (bkz.; Sahra hakkında "Beytü'l-makdis" yorumu da yapılmıştır).

⁸⁰⁴ Bu konuda şu rivâyetlere bkz. Ebû Dâvûd, Melâhim, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 5, 245 (22472); İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, C. 15, 40 (38364); Hâkim, *Müstedrek*, C. 4, 467 (8297); Taberânî, *Kebîr*, C. 15, 20 (16638).

değerlendirilmesi üzerinde titiz bir şekilde çalışılması gereken ayrı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sahra'nın Mescid-i Aksâ'nın haremi dâhilinde bulunması, Beytü'l-makdis'le ilgili daha önce zikrettiğimiz en başta üç mescide yolculuk hadisi olmak üzere, Hz. Süleyman'ın duâsı, Beytü'l-makdis'in yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olması, burada yapılan ibadetlerin faziletleri, kandil gönderilmesi ile ilgili rivâyetleri de hatra getirmekte, yukarıda ifade ettiğimiz hacr-i muallak'ın fazileti hakkındaki rivâyetleri desteklemektedir. Neticede Hz. Peygamber'in (s.a.v) verdiği bu haberler Kudüs'ün kudsiyetini vurgulamakta ve Müslümanların Kudüs'e olan ilgisini pekiştirmektedir.

Sonuç olarak, bugün bile bazı araştırmacıların, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin Kudüs'ün faziletinden bahsetmesi sebebiyle Müslümanların orada tevhid akidesini yüceltmesini ve şehri, peygamberliğin maddî ve manevî bereketi ile bağdaştırarak benimsemesini göz ardı ederek,⁸⁰⁵ Yahudiler tarafından yüceltilen ve sahiplenilen Kudüs şehrinin kutsallığının, İslâm dininin Yahudilikle olan paylaşımından ve karışımından ortaya çıkan İsrâiliyât sonucu olduğunu ileri sürmesi⁸⁰⁶ konusunda haksız oldukları ortadadır. Kaldı ki, Yahudilik ve Hristiyanlık tahrif edilmeden önce İslâm'dı. Tahrif edilen ve değiştirilen dinler Allah tarafından tecdid edilmiş, "İslâm" bu dine teslimiyetin adı olmuştur. Dolayısıyla bahsi geçen dinlerden kalan ve değiştirilemeyen bilgiler de bulunmakta ve bu bilgiler İslâm'da da Kur'an ve hadisler de tecdid ile varlığını sürdürmektedir. Müslümanların buraya atfettiği ehemmiyetin sebebi, Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ hâdisesini bildiren âyette Mescid-i Aksâ isminin açıkça geçmesi, daha başka Kudüs'e işaret eden birçok âyetin varlığı ve Hz.

⁸⁰⁵ Bu konuda R. Garaudy şöyle demektedir: "*Peygamber Hz. Muhammed hiçbir zaman yeni bir din getirdiğini iddia etmedi, aksine o bütün insanları ilk insanın uyanışıyla çağdaş olan ve Hz. İbrahim'in ilk kurbanı, yani Allah'ın davetine kayıtsız şartsız cevap vermesiyle örnek alınacak modelini verdiği o ilk dine çağırdığını hatırlattı. Şu halde İslâm sanatının kalkış noktasının; İbrahimî geleneğin, yani Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların geleneğinin manevi hayatının kalkış noktasıyla Kudüs'te örtüşmesi, asla tarihin bir rastlantısı veya bir despotun kaprisleri olarak görülemez...*" (bkz. Garaudy, *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin*, 142).

⁸⁰⁶ Bu tür iddiaları dile getiren bir diğer araştırmacı da Simon Sebag Montefiore'dir. Araştırmacı "*Kudüs: Bir Şehrin Büyürafisi*" isimli kitabında bu ve benzeri iddialarını dile getirmekten çekinmemektedir (bkz. Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Büyürafisi*, 180).

Peygamber'in hadislerinin neticesidir. Bugün, İsrail'in devlet olma yolunda büyük bir ideoloji ve hedef edindiği mâbedi⁸⁰⁷ bulmak için yaptığı kazıların, Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ gibi yapıların temelleri altında yoğunlaşmış olması⁸⁰⁸ ve bu sebeple Mescid-i Aksâ'nın yıkılma tehlikesinin dahi medyada bahsedilmesinden anlaşılmaktadır ki, Beytü'l-makdis Yahudilerce de bu yapıların olduğu yerlerdedir. Aksi durumda Beytü'l-makdis'i Mescid-i Aksâ'nın temelleri istikametinde aramamaları gerekirdi. Mescid-i Aksâ'nın altında yapılan kazılar Yahudilerin bile Beytü'l-makdis'in yerini zımnen kabul ettiği anlamına gelmektedir.

⁸⁰⁷ Salah, "Aksâ Tehlikede", 26.

⁸⁰⁸ TRT HABER, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israil-mescid-i-aksanin-altinda-ne-ariyor-353033.html> [28 Şubat 2018]; Salah, "Aksâ Tehlikede", 27.

SONUÇ

Mescid-i Aksâ, Hz. Peygamber tarafından yeryüzünde ibadet maksadıyla ziyaret edilmesi tavsiye edilen üç mühim mescitten biri olmuş; inşa edildiğinden bu yana Mekke ve Medine gibi kudsiyetini ve mânevî konumunu sürdürmüştür. Bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'de ve pek çok hadiste de beyan buyurulmuştur.

Çalışmamızda etraflıca –varyantlarıyla- tedkik edildiği üzere, bu hadislerden en önemlisi, Mescid-i Aksâ'nın, “*ibadet ve ziyaret amacıyla ziyareti tavsiye edilen üç mescidden biri*” olarak zikredildiği rivayettir. “Üç mescit” veya ibadet maksadıyla yolculuk yapılması tavsiye olunan “üç mescid” diye nitelediğimiz bu hadisin, tasnif dönemi hadis kaynaklarında Mescid-i Aksâ ismini muhtevî en meşhur rivâyetlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Bu itibarlardır ki, söz konusu hadis ile –ve dolayısıyla Kudüs ile de- ilgili geçmişten bu yana hayli iddia ileri sürülmüş; genel-özel anlamda pek çok da literatür üretilmiştir. Ancak özellikle üç mescid hadisini yeni dönem iddialarını da dikkate alarak tedkik eden çalışma, tespit edebildiğimiz kadarıyla, olmadığından biz bu çalışmamızı yapmış bulunuyoruz.

Birinci ve ikinci bölümde hadisin muhteviyâtında geçen Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın tarih içerisinde sahip olduğu önemli konum ortaya konulmuştur. Kudüs ve Mescid-i Aksâ tarih içerisinde sayısız ümmet ve peygambere ev sahipliği yapmıştır. Bulduğu coğrafya jeopolitik ve teo-politik açıdan öneme hâizdir. Tarih içerisinde olduğu gibi temsil ettiği tevhid misyonunun bir devamı olarak, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerde bu öneme işaret edilmiş, üç mescid hadisindeki tavsiyeye mütenâsip olarak Müslümanlar açısından Mekke ve Medine'den sonra üçüncü bir vatan olarak kabul edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, tasnif dönemi hadis kaynaklarından farklı sened ve varyantları tahrir edilen üç mescid hadisinin, yapılan tetkikler sonucunda “sahih” olduğu ve hadis kaynaklarındaki 109 tahririnin hadisin sıhhatini desteklediği görülmüştür.

Üç mescid hadisinin mânâsı mütalaa edildiğinde, Hz. Peygamber'in üç mescidi tavsiye etmesinin sebepleri ve bu üç mescidin fazileti anlaşılmaktadır. Bu mescidlerin hadiste zikredilmesi, sahâbîlerin İslâm'dan önce ibadet ve ziyaret etmek için yolculuk yaptıkları başka mekanların neyhini ortaya koymaktadır. Hz.

Peygamber, ziyaret ve ibadet maksadıyla yolculuk yapılması gereken mekanları bu üç mescid ile sınırlandırarak, cahiliye döneminde insanların âdet edindikleri bir takım bâtil alışkanlıkların önüne geçmiştir ve bu üç mescidin ziyaretinin faziletli olduğunu buyurmuştur. Bununla birlikte ilim tahsil etmek, gezmek, görmek, dost, ihvan, şehid ve salihleri ziyaret etmek bu nehyin dışında tutulmuştur. Bu üç mescid peygamberler eliyle inşa edilmiş olması ve tevhid inancını remzetmesi dolayısıyla da ziyarete en layık olan yerler olmuştur.

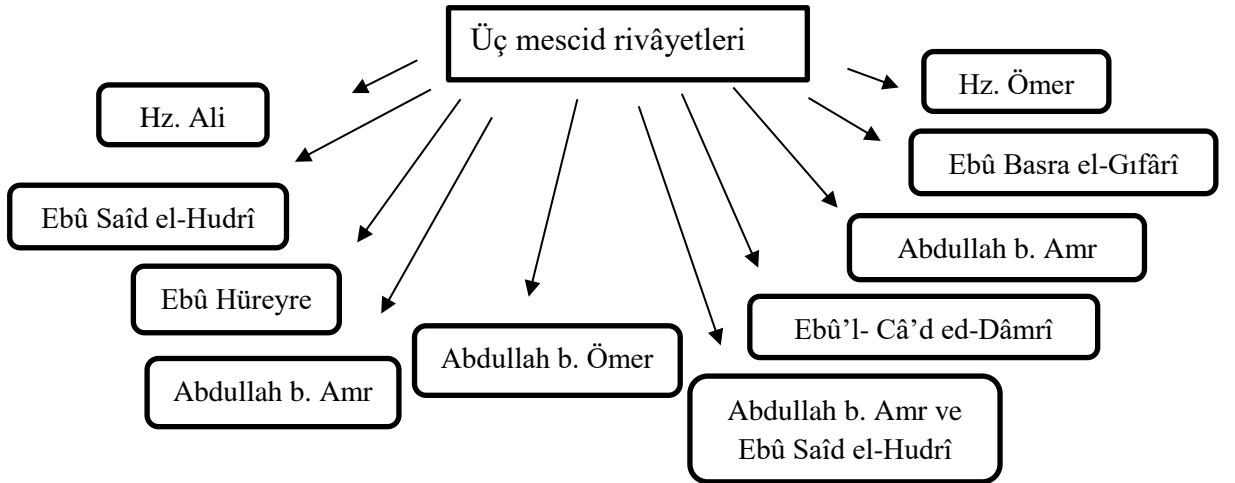
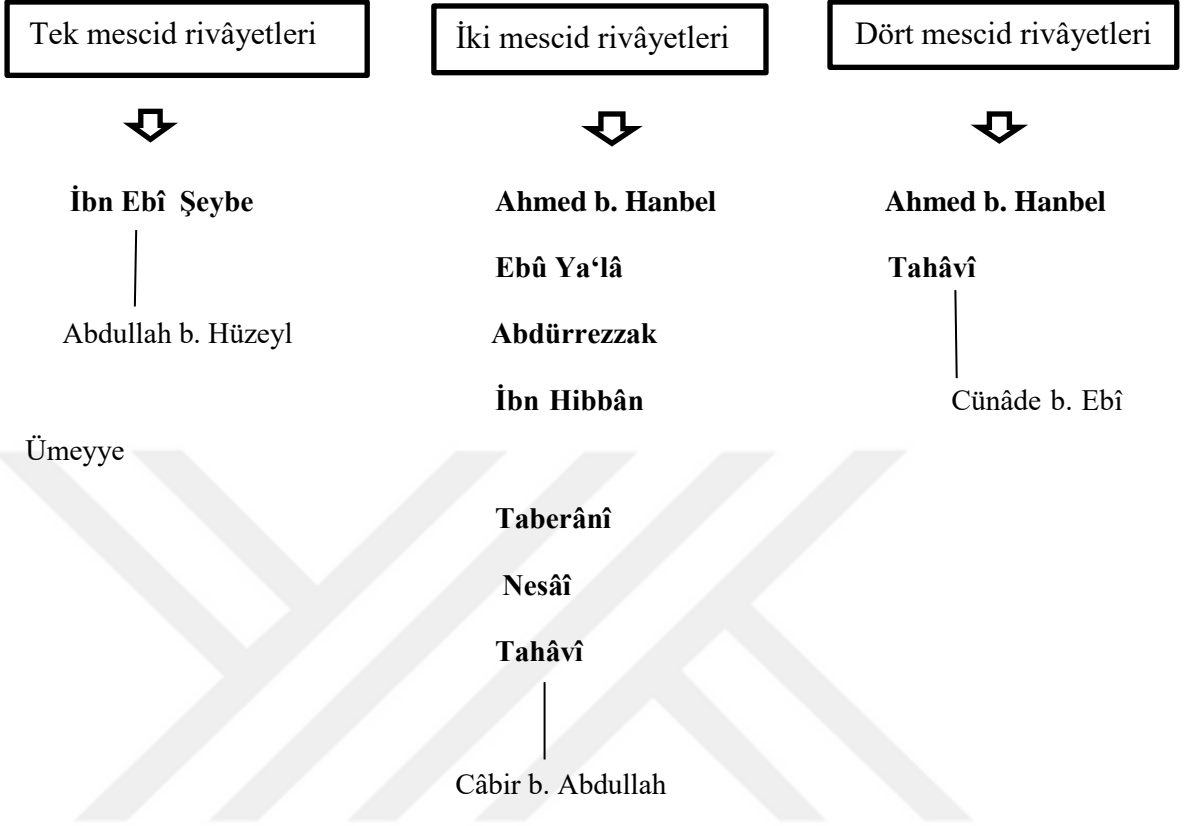
Üç mescid hadisini tetkik ederken karşılaşılan sorunlardan biri hadisin uydurma olduğuna dair iddialar ve bu iddiaların Kudüs ve Mescid-i Aksâ üzerinden şekillenmiş olmasıdır. Goldziher, Guillaume, Horovitz gibi bazı oryantalistler ve Ebû Reyze, Süleyman Ateş gibi bazı araştırmacılar Mescid-i Aksâ'nın, Kudüs ile bağlantısının olmadığını yahut Mescid-i Aksâ'nın rivâyetlere sonradan dâhil edildiğini iddia etmişler, bu iddia da üç mescid hadisinin sıhhati ve Mescid-i Aksâ'nın yeri ve varlığı, Kubbetü's-Sahra'nın inşa edilmesi konusunda soru işaretlerine yol açmıştır. Bu soru işaretlerini büyüten Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te olduğunun ve Mescid-i Aksâ'nın burada bulunduğu İsrâiliyat menşeli haberler dolayısıyla olmadığına dair deliller, Kur'an âyetleri ve hadislerden hareketle ortaya konulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de başta İsrâ sûresinde olmak üzere, Bakara, Âli İmrân, A'râf, Mâide, Yûnus, Meryem, Kasas, Sebe, Enbiyâ, Mü'minûn, Sâd surelerinde Kudüs'e işaret edilmesi ve farklı varyantlarında Kudüs'ün muhtelif isimlerinin zikredildiği "üç mescid" rivâyeti bu konudaki en mühim deliller olarak ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, Kudüs ile ilgili kible değişikliği, Mescidi Aksâ'nın yeryüzünde inşa edilmiş olan ikinci mescid oluşu, Mescid-i Aksâ'da yapılan ibadetlerin faziletleri ile ilgili hadisler de ortaya konulmuş, üç mescid hadisi ve bu hadislerde işaret edilen yerin Kudüs olduğu kesin bir şekilde isbat edilmiştir. Tarihî rivâyetlerdeki bilgilere de son olarak yer verilmiş ve bu ilmî tespit ameliyesi sonrasında, hadislerde Kudüs ile ilgili rivayet edilen bilgilerin Ehl-i kitap'ta ve tarihi kaynaklarda mezkûr ise de, Müslümanların Kudüs'e atfettikleri değerlerin İsrâiliyat kaynaklı değil, tahrif olunmadan kalmış olan, doğruya isabeti yüksek bilgilerin birbirini teyidi ile olduğu anlaşılmıştır.

Üç mescid hadisi hakkında ortaya konan "sahih" hükmü rivâyetin sıhhati hakkında tartışmaya mahal vermeyecek şekilde ortaya konulmuştur. Konuyla ilgili hadislerin

farklı varyantlarının bulunması sebebiyle oluşan tartışmalı bir husus da şudur ki, metin içerisinde Mescid-i Aksâ'nın geçmediği “iki mescid”li hadis rivayetlerinin, metin içerisinde Mescid-i Aksâ'nın geçtiği “üç mescid”li hadis rivayetlerinin sıhhatine gölge düşürdüğü iddiasıdır. “Üç mescid”li rivâyetlerde Mescid-i Aksâ geçmesine rağmen “iki mescid”li rivâyetlerde geçmiyor oluşu, Mescidi Aksâ'nın Müslümanlarca mukaddes kabul edilmediği anlamında değerlendirilemez. Çünkü hadislerin rivâyetinde yaşanan olasılıklar ve kitaplara yazılırken parçalara ayrılması gibi hususlar ve bazı zamanlarda Hz. Peygamber'in (s.a.v) ziyaret edilmesi gereken mescidleri zikrederken iki mescidi ifade etmesi bazı zamanlarda ise üç ve dört mescidli ifadelerinin de sahâbe tarafından iştilip rivâyet edilmiş olması ve neticede farklı zamanlarda yapılan bu rivâyetlerin çeşitliliği meseleyi güçleştiren ve birbirini nakzeden değil, bütüncül bir değerlendirmeyi mümkün kılan rivâyetler olarak bir potada değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler göstermektedir ki, “iki mescid”, “üç mescid” ve “dört mescid”li hadis rivâyetlerini bir arada düşündüğümüzde iki mescidli hadislerin dışında kalan tüm varyantlarda Mescid-i Aksâ'ya atıfta bulunulması sebebiyle, farklı varyantlara ve mânâlara sahip bu hadislerin Mescid-i Aksâ'nın önemi cihetinden birbirini teyid ve teşdid ettiği kanaati oluşmaktadır. Bu bütüncül değerlendirme, iki mescidli hadis rivayetlerinin sıhhatine şüphe düşürmemekle birlikte, rivâyette Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ mescidleri içerisinde fazilet sıralamasında ehven olan ilk iki mescide işaret edildiğini göstermektedir.

Öte yandan, teo-politik açıdan da Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te olmadığı iddiaları, radikal-entegrist Yahudiler ve onları destekleyen bazı radikal evanjeliklerce ileri sürülmektedir. Bu iddialardan elde edilmek istenen muhtemel maksat, Müslümanların dinen mukaddes addettikleri mescidlerden Kudüs'ün ayrı tutulmasını temin ile Müslümanların Kudüs'e gösterdikleri dini, siyasi ve psikolojik ve sosyo-kültürel hassasiyetin izâlesidir. Bu iddiaların ilmî mesnetten yoksun olduğu ise izahtan varestedir.

RİVÂYETLERİN ŞEMASI

Ebû Hüreyre

Câmi'ler	Sünenler	Müsnedler	Musannefler	Tahâvî ⁸⁰⁹
Buhârî	Ebû Dâvûd	Ahmed b. Hanbel	Mâlik b. Enes	
Müslim	Nesâî	Ebû Ya'la	İbn Ebî Şeybe	
İbn Hibbân	Dârimî	Bezzâr	Abdürrezzak	
İsfahânî ⁸¹⁰	İbn Mâce	Şeybânî		
	Beyhakî			

Ebû Saîd el-Hudrî

Câmi'ler	Sünenler	Müsnedler	Mu'cemler	Musannefler	Tahâvî
Buhârî	Beyhakî	Ahmed b. Hanbel	Taberânî	İbn Ebî Şeybe	
Müslim		Ebû Ya'la		Abdürrezzak	
Tirmizî		Taberânî ⁸¹¹			
İbn Hibbân		İsfahânî ⁸¹²			
İsfahânî					

⁸⁰⁹ *Müşkilü'l-âsâr*

⁸¹⁰ *Müsnedü'l-müstahrec*

⁸¹¹ *Müsnedü's-şâmiyyîn*

⁸¹² *Müsnedü Ebî Hanîfe*

Ebû Basra el-Gıfârî

Mucemler

Taberânî

Müsnedler

Ahmed b. Hanbel

Tayâlisî

Ebû Ya'la

Tahâvî

Abdullah b. Ömer	Taberânî Kebîr Evsat Müsnedü'ş-Şâmiyyîn Abdürrezzâk Musannef
Ebû'l- Câ'd ed-Dâmirî	Taberânî Kebîr Evsat Şeybânî el-Âhâd ve'l-mesânî
Abdullah b. Amr ve Ebû Saîd el-Hudrî	Taberânî Müsnedü'ş-Şâmiyyîn Tahâvî Müşkilü'l-âsâr
Hz. Ali	Taberânî Evsat Sağîr
Hz. Ömer	Bezzâr Müsned
Abdullah b. Amr	İbn Mâce

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî.
Musannef. Thk. Habîb er-Rahmân el-A'zamî. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî,
1403.
- Ağırakça, Ahmet. "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın İslam'daki Yeri". *Mescid-i Aksâ
Sempozyumu, İstanbul Barış Platformu*, Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi.
İstanbul, 2009, 81-89.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-
Mervezî. *Müsned*. Thk. Seyyid Ebû Muâtî en-Nûrî. Beyrut: Âlem'ul-kütüb,
1419/1998.
- Akkaya, Veysel. *Sûfî Gözüyle Hac ve Umre*. İstanbul: Erkam, 2016.
- Altun, İsmail. "Hz. Peygamber Döneminde Kudüs'te Mescid-i Aksâ Var mıydı?".
*Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and
History of Turkish or Turkic*. C. 12, S. 2 (2017): 1-22.
- . "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *İLTED*. S. 47 (Erzurum, 2017):
153-169.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-
Meânî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.
- Arçın, Şeyma Ay. "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda
Krallıkları". *Filistin Araştırmaları Dergisi*. Kudüs Özel Sayısı, S. 2 (Kış
2017):
1-31.
- Armaoğlu, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*. İstanbul:
Kronik Kitap, 2017.
- Arslan, İhsan. "İsrâ Olayı ve el-Mescidü'l-Aksâ". *Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 13 (Haziran 2018): 43-79.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an Ansiklopedisi*. İstanbul: KURAM, 1989.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Timaş, 1987.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b.
Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahih-i Buhârî*. Thk. İshâk Ahmed et-Tahân vd.
Kahire: es-Sehar, 2012.
- Azamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul:
175

- İz Yayıncılık, 1993.
- Azimli, Mehmet. “İsrâ ve Mi‘râc Olayı üzerine Mülâhazalar”. *Bilimname*. C. 16, S. 1 (2009): 43-58.
- Babanzâde Ahmed Naim. *Hadis Usûlü ve Istılahları*, Haz. Hasan Karayiğit. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Baker, Simon. *Eski Roma*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Basit, Musa İsmail vd. *Kudüs’ün Tarihi*. çev. Mesra Eğitim Tercüme Komisyonu ve Ali Benli. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’.
Şerhu’s-sünne. Thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Züheyr eş-Şâvîş. Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403/1983.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu’l-büldân*. Thk. Abdüllah Enis et-Tıbbâ’. Beyrut: Müessesetü’l-meârif, 1407/1987.
- Berl, Emmanuel. *Attila’dan Timur’a Avrupa ve Asya*. çev. Gülseren Devrim. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî. *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr*. Thk. Abdülmu’tî Emîn Kal’acî. Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1412/1991.
- *Sünenü’l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Mekketü’l-Mükerreme: Dâru’l-Bâz, 1414/1994.
- *Sünenü’s-sağîr*. Thk. Abdülmu’tî Emîn Kal’acî. Karaçi: Câmi‘atü’d-Dirâseti’l-İslâmiye, 1410/1989.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî. *Müsned*. Thk. Mahfûz er-Rahmân, Âdil b. Duad ve Sabrî Abdilhâlik. Medine: Mektebetü’l-ulûm ve’l-hukm, 1988-2009.
- Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Aksâ”. *DİA*. C. 29, 268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- “Kubbetü’s-Sahre”. *DİA*. C. 26, 304-308. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- “Namazgâh”. *DİA*. C. 32, 357-358. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *Sahîh-i Buhârî*. Thk. Mahmud Muhammed Hasan Nessar. Lübnan: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 1971.
- Can, Yılmaz. *İslâmın Üç Kutsal Mâbedi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

- Cerrahoğlu, İsmail. “İbn Cüreyc”. *DİA*. C. 19, 404-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- . “Atâ b. Ebû Rebâh”. *DİA*. C. 4, 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çakan, İsmail Lütü. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 2018.
- . sonpeygamber.info, <http://www.sonpeygamber.info/uc-mescid-hadisine-yonelik-bir-itham> [18.11.2014].
- Çekiç, Ayşe. “Eyyûbî - Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılmalı Kudüs’ü Paylaşan Liderler (I- Melik El- Kamil Ve II. Friedrich)”. *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*. C. 9 (October 2017): 82-89.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sâhîh-i Müslim Terceme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Yayınları, 1983.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl. es-*Sünen*. Thk. Fevvez Ahmed Zemerli ve Hâlid es-Sebi’ Aleml. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Dündar, Abdulkadir. “Bulunduğu Şehir İnşa Edildiği Alan, Mimarîsi ve Süslemeleri Bakımından Kubbetü’s-Sahra”. *Dinî, Tarihî ve Edebî Açısından Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik, Ö. Güngör ve N. F. Kurt. İstanbul: DBY Yayınları, 2018, 261-297.
- Ece, Abdurrahman. “Câbir b. Abdullah’ın Siyasî Kişiliği ve Dönemin Tartışmalı Konuları Karşısındaki Tutumu”. *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. C. 1, S. 2 (2017): 105-132.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. es-*Sünen*. Thk. Muhammed Nasreddin el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1417.
- Ebû Reyze, Muhammed. *Edvâü ale’s-Sünneti’l-Muhammediyye*. Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.
- Ebû Şehbe, Muhammed. *Sünnet Müdafası*. çev. Mehmet Görmez ve M. Emin Özafşar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- Ebû Ya‘lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *el-Müsned*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Dımaşk: Dâru'l-me’mûn li’t-türâs, 1404/1984.
- el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1997.
- el-Hatîb, Abdullah. “Kur’an’da Kudüs”. çev. Ramazan Işık. *Fırat Üniversitesi Fakültesi Dergisi*. C. 10, S. 1 (2004): 109-143.

- el-Karadâvî, Yûsuf. *Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs*. çev. İzzet Marangozoğlu. İstanbul: Nida Yayınları, 2018.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Sahîh-i İbn Mâce*. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1417/1998.
- Encyclopaedia Judaica, 22- Volume Set*. USA: Keter Publishing House, 2007.
- Eroğlu, Hikmet. “Kutsal Mekan”, *Dinler Tarihi*, Ed. Baki Adam. Ankara: Uzem Yayınları, 2017.
- Erdemir, Hatice. “Kudüs’teki Yahudi İsyanı ve Yahudiler”. *History Studies*. Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue (2010): 118-136.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)” Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- es-Sâlih, Subhî. *Hadis İlimleri ve Hadis Istihlaları*. çev. Yaşar Kandemir. İstanbul: İFAV, 2016.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1979/1399.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsihî*. Thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheş. Mekke: Mektebetü'n-nahdati'l-hadîse, 1987-1406.
- Garaudy, Roger. *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Goldhill, Simon. *Kudüs Tapınağı: Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar için Kutsal Olan*. *Bir Sitenin Olağandışı Tarihi*. çev. İbrahim Şener. İstanbul: Doruk, 2011.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. çev. C.R. Barber ve S. M. Stern. İngiltere: George Allen, 1971.
- Guillaume, Alfred. *The Traditions of Islam, An Introduction to the Study of the Hadith Literature*. England: Oxford University Press, 1924.
- . Where was al- Masjid al-Aqsâ, *al-Andalus*. V. 18 (1953): 323-336.
- . “Garpta İslâm Tetkükleri”. Ed. Zeki Velidi Togan. *İslam Tetkikleri Enstitüsü*

- Dergisi*. C.1, S. 1-4 (1954): 125-126.
- Güç, Ahmet. “Yeryüzünde Üç Büyük Mescid”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 5, S. 5 (1993): 267-274.
- . “Dinlerde Kible Anlayışı”. *Uludağ Üniversitesi Fakültesi Dergisi*. C. 11, S. 2 (2002): 1-30.
- . “Mâbed”. *DİA*. C. 16, 276-280. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gül, Muammer. “XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs” Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- . “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 2 (2001): 47-58.
- . “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 11, S. 2 (Elazığ-2001): 305-312.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Güngör, Muhammed. “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mâbedi”. *İsrâiliyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*. S. 1 (Kış: 2017): 54-78.
- Grabar, Oleg. *İslâm Sanatının Oluşumu*. çev. Nuran Yavuz. İstanbul, 1998.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri. *el-Müstedrek alâ’s-sahihayn*. Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 1411/1990.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Harman, Ömer Faruk. “Kudüs”. *DİA*. C. 26, 323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hıdır, Özcan. *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, 2018.
- . *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- . “İsrail’de Hadis Çalışmaları ve M. J. Kister”. *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı’da İslam Çalışmaları Sempozyumu, 11-12 Mayıs 2002*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2002, 275-285.
- Hicazî, Tarık Ahmed. *Şia ve Mescid-i Aksâ*. İstanbul: Meva Yayınları, 2010.
- Horovitz, Josef. “Mi’râc”. *İA*. C. 8, 344-45. İstanbul, 1979.
- İbnu’l-Cevzî, Cemalüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Târîhu Beyti’l-makdis*. Thk. Muhammed Zeynehim Muhammed azeb. Port Saîd: Mektebetü’s-sekâfeti’d-diniyye, tsz.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfi. *Musannef*. Thk. Muhammed Avvâme. Dâru's-selefiyye, tsz.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Hadis Ehlinin İstılahları Hakkında Nuhbetü'l Fiker Şerhi*. çev. Abdullah Samed Afaracı, Ankara: İ'tisam Yayınları.
- , *Fethu'l-bârî*. Thk. Muhibiddîn el-Hatîb vd. Kahire: Dâru'r-reyyân li't-türâs.
- , *Fethu'l-bârî Sahîh-i Buhârî Şerhi*. Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî Ahmed el-Adevî. çev. Mehmet Odabaşı, Soner Duman ve Abdullah Durmuş. İstanbul: Polen Yayınları, 2006.
- , *Tehzîbü't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru Sadr, tsz.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Şeyh Muhammed Ali Kutub ve Şeyh Muhammed ed-Dâlî Balta. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-Sahîh*. Thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *es-Sahîh*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-islâmî, tsz.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretü İbn İshâk*. Thk. Muhammed Hamidullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981/1401.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadu'd-Din İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l Kur'âni'l-azîm*. Thk. Muhammed Seyyid Reşad vd. Mektebe Evlâdu ş-şeyh Li't-Türas, tsz.
- , *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*. çev. Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.
- , *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ali Ebû Zeyd. Katar: Dâru İbn Kesîr, 1436/2015.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. Thk. Şuayb Arnavud, Âdil Mürşid ve Saîd el-Luhhâm. Beyrut: Dâru'r-Risâletü'l-âlemiyye, 1431/2010.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, M. Ahmed

- Habibullah ve H. Muhammed eş-Şazelî. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119.
- İnalçık, Halil. *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*. Thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1417/1996.
- . *Müsnedü Ebî Hanîfe*. Thk. Nazr Muhammed el-Fâriyâyî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, tsz.
- İsrail Enformasyon Merkezi. *İsrail Hakkında Gerçekler*. Kudüs: Ruth Ben Haim, 2008.
- İstemi, Fuat. "Hadislerin Bağlamının Tesibitinde İhtisar ve Takti' Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 16, S. 31 (2017): 315-326.
- Kahraman, Abdullah. "Tâvûs b. Keysân". *DİA*. C. 40, 185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kandemir, Yaşar. "Câbir b. Abdullah". *DİA*. C. 6, 530- 532. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- . "İrâkî, Zeynüddîn". *DİA*. C. 19, 118-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- . "Kâdî İyâz". *DİA*. C. 24, 116-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- . "Münzirî". *DİA*. C. 32, 35-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Karacabey, Salih. "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivâyetten Kaynaklanan Problemler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. C. 11, S. 1 (2002): 53-70.
- . "Hattâbî". *DİA*. C. 16, 489-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karakaş, Ali. "Hadis Kültüründe Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *Dinî, Tarihi ve Edebî Açından Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik, Ö. Güngör ve N. F. Kurt. İstanbul: DBY Yayınları, 2018, 15-31.
- Karasapan, Celâl Tefvik. *Filistin ve Şarkü'l-Ürdün*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1942.
- Kaya, Halil. "Mescidü'l-Aksâ ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *Dinî, Tarihi ve Edebî Açından Kudüs (Tarihî INCSOS Kudüs Kongresi)*, Ed. İ. Çelik, Ö. Güngör ve N. F. Kurt. İstanbul: DBY Yayınları, 2018, 33-47.

- Kazagî, Saîd b. Abdurrahman b. Musa. *Beytü'l-makdis fi'l-Hadîsi'n-nebevî*. Dubai, 2003.
- Kızıloğlu, Sedat. "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi". *Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 2, S. 1 (Ocak 2012): 35-64.
- Kister, M. J. "You Shall Only Set out for Three Mosque", A Study of an Earlier Tradition. *Le Muséon* C. 82 (1969): 173-196.
- Kitab-ı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahid: Tevrat ve İncil*, İstanbul: Kitabı Mukaddes, 1985.
- Koçyiğit, Talat. "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 15, S. 1 (1967): 43-55
- ". "İbn Şihâb ez-Zührî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 21 (1976): 51-84.
- ". "İbn Şihâb ez-Zührî". *DİA*. C. 44, 544-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kudüs (Tarihî Belge). çev. Acar Tanlak. Yayınlayan: İslam Konferansı Teşkilatı.
- Kurt, Ali Osman. "İkinci Mâbed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 10, S. 2 (2006): 437- 454.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâm 'ul- Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilali'l- Kur'an*. çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce ve Mehmet Yolcu. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Mahmûd İbrâhim. *Fezailü Beyti'l-makdis*. Kuveyt: el-Munazzamatü'l-Arabiyye, 1985.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed. *Fezâilü Beytü'l-makdis*. Thk. Eymen Nasruddin el-Ezherî. Beyrut: Dâru kütübü'l-ilmîyye, 1422/2002.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî,

1997/1417.

Mazak, Ali. “Emevîlerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin” Basılmamış Yüksek Lisans

Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Mazhen, Yernar. “Ya‘kûbî’nin Târîhu’l- Ya‘kûbî ve İbnü’l-Esîr’in el-Kâmil fi’t-Târîh’ine Göre Emevî Halîfelerinin Kişilikleri” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Meral, Yasin. “Ortaçağ Karaî Bilginlerinin İslâm Eleştirisi: Yakup el-Kirkisanî Örneği”. *Dini Araştırmalar*. C. 17, S. 45 (2014): 93-114.

Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/parasang> [1828].

Mert, Rabia. “Tarihsel, Mitolojik ve Dinî Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs”

Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî. *Tehzîbü’l-*

kemâl fî esmâi’r-ricâl. Thk. Beşşâr Avvâd Ma‘ruf. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1980.

Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-Sahîh*.

Thk. Şeyh Halil Me’mûn Şeyhân, Beyrut: Dârü’l-maârif, 1431/2010.

Münzirî, Ebü Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî. *et-Tergîb ve’t-terhîb*. Kahire: Mektebe Dârü’t-türâs, tsz.

Nâ’imi, Çeşmecizade Ni’metullah Çelebi, *Feza’il-i Kuds*, Haz. Yasin Coşkun ve Menderes Velioğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Nesâî, Ebü Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arab, tsz.

----- *es-Sünenü’l-kübrâ*. Thk. Hasan Abdülmun’im Şelbî. tsz.

Öğüt, Salim. “Ten’im”. *DİA*. C. 40, 452-453, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Örenç, Aşır. “Hadislerde Kutsal Mekan Algısı” Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

- , “Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Faziletine Dair Hadisler ve Yorumu”.
Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar (TİMAD). C. 11, S. 22 (Yaz 2016): 133-150.
- Özcan, Mustafa. “Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi”. *Mescid-i Aksâ Sempozyumu, İstanbul Barış Platformu*, Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi. İstanbul, 2009, 65-73.
- Özcan, Selim ve Ali Rıza Ayar. “Merzifonlu Eşref Efendi'nin Mir'âtü's-Safa Adlı Eserindeki Kudüs”. *Studies of The Ottoman Domain*. C. 8, S. 15 (Ağustos 2018): 217-234.
- Özel, Ahmed. “Kıble”. *DİA*. C. 25, 365- 369. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özen, Şükrü. “Leys b. Sa'd”. *DİA*. C. 27, 164-168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özkan, Halit. “Zührî”. *DİA*. 44: 544-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Tefsîr'ul-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr: 1401/1981.
- Rubin, Uri. “Muhammad's Night Journey (ISRÂ) to al-Masjid al-Aqsâ, Aspect of the Earliest Origins of the Islamic Sanctity of Jerusalem”. *al-Qantara*. V. 29 (Enero-Junio 2008): 147-165.
- Roux, Patrick Le. *Roma İmparatorluğu*. çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Salah, Raid. “Aksâ Tehlikede”. *Mescid-i Aksâ Sempozyumu, İstanbul Barış Platformu*,
Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi. İstanbul, 2009, 21-31
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûsü'l-a'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1314/1986.
- Sarı, Mevlüt. *Arapça - Türkçe Lügat*. İstanbul, 1982.
- Schrieke, B. “İsrâ”. *İA*. C. 5, 2. İstanbul, 1979.
- Seyyid Muhammed b. Ulvî el-Mâlikî el-Hüseyinî, *Şifâü'l-Fuâd bi ziyâreti hayra'l-ibâd*, (Kahire - Beyrut: el-Mektebetü'l-Âlemiyye, 2002),
- Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn. *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera, 2008.

- Şenocak, İhsan. <https://www.ihsansenocak.com/yureklerdeki-aksa-duserse-selahaddinler-kudusteki-aksaya-muhafiz-olur-mu/> [19 Aralık 2016].
- Şeybânî, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled. *el-Âhâd ve'l-mesânî*. Thk. Bâsım Faysal Ahmed el-Cevâbire. Riyad: Dâru'r-Râye, 1411/1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiu'l-beyân an te'vîl'il Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- , *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed b. Tâhir el-Berzincî. Dimaşk/Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Mu'cemü'l-kebir*. tsz.
- , *Mu'cemü'l-evsat*. Thk. Târik b. Avdîllah b. Muhammed ve Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415.
- , *Mu'cemü's-sağîr*. Thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc Emrîr. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- , *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*. Thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Müşkilü'l-âsâr*. Thk. Şuayb Arnavut. Müessesetü'r-Risâle, 1415.
- Tahhân, Mahmud. *Yeni Hadis Usûlü*. çev. Cemal Ağırman. İstanbul: Rağbet, 2017.
- Tartı, Nevzat. "Hadis Rivâyetinde Birleşik Yapılar: Bir Rivâyet Dört Hadis". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. C. 12, S. 2 (2012): 7-22.
- , "Ebû Hüreyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. C. 12, S. 3 (2012): 7-25.
- Tatlı, Bekir. "Kütüb-ü Sitte'de İsrâ ve Mi'râc Hadisleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Tayâlîsî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. Thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tekin, Tuğba. "M.Ö 5000 - M.S 1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi". *Akademik Bakış Dergisi*. S. 60 (Mart-Nisan 2017): 324-336
- Tezcan, Selim, Mehmet Sadık Gür ve Alper Sarıbaş. "İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri İle Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Rollerini". *Filistin Araştırmaları*

- Dergisi*. Kudüs Özel Sayısı S. 2 (Kış 20179): 103-133.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd), *el-Câmiu 's-sahîh*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, tsz.
- TRT HABER, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israil-mescid-i-aksanin-altinda-ne-ariyor-353033.html> [28 Şubat 2018].
- Ünal, Saadettin. “Kâbe”. *DİA*. C. 24, 14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ünal, Yavuz. “Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i makdis”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 12, S. 12-13 (2001): 189-211.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbu 'l-Megâzî*. Thk. Marsden Jones. Beyrut: Âlimu'l-kütüb, 1966.
- Vâsıtî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Vâsıtî el-Fergânî. *Fezâilü 'l-Beyti 'l-mukaddes*. Kudüs, 1979.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu 'l- Ya 'kûbî*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995.
- Yazıcı, Hafize. “Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur' Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”. *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III, 12- 15 Mayıs 2016*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016, 9-19.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili*, Haz. Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.
- , *Hak dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yılmaz, Muhammet. “Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfû Kavramı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 1, S. 1 (2001): 161-179.
- Yiğitoğlu, Mustafa. “Yahudi İdeası: Kral Mâbedinden Kral Devlete”. *Turkish Studies*. C. 7, S. 2 (Bahar 2012): 1207-1215.
- , “İsrâ ve Mi'râc'ta Süleyman Mâbedi ve Mescid-i Aksâ'nın Varlığı Meselesi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. C. 6, S. 1 (2017): 641-651.
- Yücel, Ahmed. *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*. İstanbul: İFAV, 2017.
- Zebîdî, Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtif, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*

Tecrîd-i Sarîh Termecesi ve Şerhi. çev. Kâmil Miras. Ankara: DİB Yayınları, 1985.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ.*

Beyrut, 1405/1986.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî

el-Minhâcî. *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid.* Thk. Ebû'l-Vefa Mustafa el-Merâğî. Kahire: Mısır Vakıflar Bakanlığı, 1403/1982.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Hande Nuran ALPARSLAN

Doğum Yeri ve Tarihi: Gelibolu / 1989

Yabancı Dili: Arapça – İngilizce

İletişim (Telefon/e-posta): 0553669670

handealparslan89@gmail.com

Eğitim Durumu : Lise Açık Öğretim Lisesi

Lisans İstanbul Üniversitesi

Yüksek Lisans İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Dil Kursu Kahire – Ezher Üniversitesi

Malezya – IIUM

Çalıştığı Kurumlar: TRT Arapça 2014

Lugat Tranlation Center 2016

Şarku'l-Evsat 2018